Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. L

2009

кн. 1-2

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Националния археологически институт и музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров (секретар), Иван Панайотов, Анелия Божкова,
Евгения Ганчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мария Узунова

Превод на англ. език: Маряна Василева

Arheologia (Sofia)
Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (Vice-Editor-in-Chief),
Krum B acvarov (Secretary), Ivan Panayotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Maria Usunova

Summaries translated by: Maria Vassileva

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей,
Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@aclubcable.com
Address: National Institute of Archaeology and Museum,
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax: +359 2 988 24 05; e-mail: aim-bas@aclubcable.com

На корицата:
Ойнохое от гроб № 327 от некропола на Аплония
Снимка: Лоик Дамле

On the cover:
Oinochoe from grave No. 327 in the cemetery of Apolonia
Photo: Loïc Damelet

© Национален археологически институт и музей, 2009

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Стефан Александров. Украшения за коса от злато и сребро през бронзовата епоха в Северна България 7

Христо Попов. Куш кая. Характеристики на обитаването през късната бронзова и ранната желязна епоха 21

Павлина Владкова. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия) - периодизация и производства. Част първа 40

Кръстина Панайотова. Фигурални съдове (ойнохое) от Аполония 52

Николай Овчаров, Даниела Коджаманова, Здравко Димитров, Димитър Стоименов, Красимир Лещаков. Късноримско и византийско имение върху тракийското светилище при Татул 62

Людмила Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите 76

Методи Даскалов, Катя Трендафилова. Християнски храмове и некропол от X-XII в. в околностите на Созопол 91

СЪОБЩЕНИЯ

Десислава Андреева. Антропоморфни изображения от тел Казанлък 109

Биляна Иванова. Пещ за керемиди от римския викус край Горско Абланово, Търговищко 114

Павел Георгиев. Двойно печатче с гръцки надпис от околността на Плиска 120

ДИСКУСИИ

Стефан Бояджиев. Отново по въпроса за мавзолея в софийския квартал Лозенец 125

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Златозар Боев. Erika Gál. Fowling in Lowlands. Neolithic and Chalcolithic bird exploitation in south-east Romania and the Great Hungarian Plain (Archaeolingua, Series Minor, 24). Budapest, 2007, 149 pp. ISBN 978-963-8046-85-7. 134

Елена Койчева. HYPERMACHOS. Festschrift fur Werner Seibt zum 65. Geburstag. Herausgegeben Christos Stavrakos, Alexandra-Kyriaki Wassiliou, Mesrob K. Krikorian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, 322 S. 134

Снежана Горянова. Християнската култура в средновековна България (материали от Национална научна конференция, Шумен, 2-4 май 2007 г. по случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис-Михаил (ок. 835- 907 г.), ред. П. Георгиев. Велико Търново, 2008, 447 стр. 137

ПРЕГЛЕД

Христо Попов. Международен симпозиум ANATOLIAN METAL V. Ранен добив на суровини в Анатолия и съседните ú територии 13-15.11. 2008, Бохум, Германия 141

Мария Узунова. Дарителство за исторически и археологически проучвания:
от Освобождението до средата на XX век 143

Публикувани през 2006-2009 г. научни книги по археология на българските земи 150

Стефан Александров - e-mail: stefanalexandrov@abv.bg
Десислава Андреева - e-mail: dessisslava_@abv.bg
Павлина Владкова - e-mail: pavlina_v@hotmil.com
Павел Георгиев - e-mail: pavel_g@gbg.bg
Методи Даскалов - e-mail: m.m.daskalov@abv.bg
Здравко Димитров - e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg
Биляна Иванова - e-mail: bil2909@abv.bg
Даниела Коджаманова - e-mail: daniani5@abv.bg
Красимир Лещаков - e-mail: leshtakov@abv.bg
Николай Овчаров - e-mail: aia_ira@abv.bg
Кръстина Панайотова - e-mail: kpanayotova@abv.bg
Людмила Дончева-Петкова - e-mail: ldoncheva_petkova@abv.bg
Христо Попов - e-mail: popovhristo@yahoo.co.uk
Димитър Стоименов- e-mail: dstoim@abv.bg
Катя Трендафилова - e-mail: ktrendafilova@mail.bg_

CONTENTS

ARTICLES

Stefan Alexandrov. Gold and silver hair-rings from Bronze Age north Bulgaria 7

Hristo Popov. Kush Kaya: Characteristics of the occupation in the Bronze Age and Early Iron Agea 21

Pavlina Vladkova. Ancient production center at Pavlikeni (Lower Moesia): Periodization and production. Part One 40

Kristina Panayotova. Figural vessels (oinochoes) from the Sozopol Museum of Archaeology 52

Nikolay Ovcharov, Daniela Kodzhamanova, Zdravko Dimitrov, Dimitar Stoimenov, Krassimir Leshtakov. Late Roman and Byzantine estate at the Thracian sanctuary at Tatul 62

Lyudmila Doncheva-Petkova. The Balchik cemetery: New data regarding the Proto-Bulgarians 76

Metodi Daskalov, Katya Trendafilova. Christian Temples and a tenth to twelfth century cemetery near Sozopol 91

REPORTS

Desislava Andreeva. Anthropomorphic figures on Neolithic pots from Tell Kazanlak 109

Bilyana Ivanova. Tile kiln from the Roman vicus at Gorsko Ablanovo, near Targovishte 114

Pavel Georgiev. Double small stamp seal with a Greek inscription from the vicinity of Pliska 120

DISCUSSIONS

Stefan Boyadzhiev. Once again about the Mausoleum in Lozenetz Residential Area, Sofia 125

REVIEWS

Zlatozar Boev. Erika Gál. Fowling in Lowlands. Neolithic and Chalcolithic bird exploitation in south-east Romania and the Great Hungarian Plain (Archaeolingua, Series Minor, 24). Budapest, 2007, 149 pp. ISBN 978-963-8046-85-7. 134

Elena Koycheva. HYPERMACHOS. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburstag. Herausgegeben Christos Stavrakos, Alexandra-Kyriaki Wassiliou, Mesrob K. Krikorian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, 322 S. 134

Snezhana Goryanova. Християнската култура в средновековна България (материали от Национална научна конференция, Шумен, 2-4 май 2007 г. по случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис-Михаил (ок. 835- 907 г.), ред. П. Георгиев. Велико Търново, 2008, 447 стр. 137

NEWS

Hristo Popov. Internationales Symposium ANATOLIAN METAL V. Frühe Rohstoffgewinnung in Anatolien und seinen Nachbarländern, November 13-15, 2008, Bochum, Germany 141

Maria Uzunova. Donations for historical and archaeological research: From the Liberation to the mid-twentieth century 143

Books on the archaeology of Bulgaria published 2006-2009 150

Stefan Alexandrov - e-mail: stefanalexandrov@abv.bg
Dessislava Andreeva - e-mail: dessisslava_@abv.bg
Pavlina Vladkova - e-mail: pavlina_v@hotmail.com
Pavel Georgiev - e-mail: pavel_g@gbg.bg
Metodi Daskalov - e-mail: m.m.daskalov@abv.bg
Zdravko Dimitrov - e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg
Bilyana Ivanova - e-mail: bil2909@abv.bg
Daniela Kodzhamanova - e-mail: daniani5@abv.bg
Krassimir Leshtakov - e-mail: leshtakov@abv.bg
Nikolay Ovcharov - e-mail: aia_ira@abv.bg
Kristina Panayotova - e-mail: kpanayotova@abv.bg
Lyudmila Doncheva-Petkova - e-mail: ldoncheva_petkova@abv.bg
Hristo Popov - e-mail: popovhristo@yahoo.co.uk
Katya Trendafilova - e-mail: ktrendafilova@mail.bg

Украшения за коса от злато и сребро през бронзовата епоха в Северна България

Стефан Александров

Висулките от благороден метал през бронзовата епоха в Европа са предмет на археологически и етнографски проучвания от началото на XX век. Още първите изследвания показват тяхната значимост не само като технически достижения в областта на добива и обработката на благородни метали, но и като извор за търговски и културни връзки и взаимоотношения между отдалечени един от друг региони и етноси, както и за появата и развитието на социалната диференция в обществото. С оглед целите на настоящето изследване, от значение са проучванията на Д. Попеску (Popescu 1956), Е. Захария (Zaharia 1959), А. Можолиц (Mozsolics 1968), Н. Калиц (Kalicz 1968, 35-37), Б. Хензел (Hänsel 1968), които през 50-те и 60-те години на XX век поставят типологическите и хронологическите основи за изследването на този група предмети. През 70-те години проучванията на С. Фолтини (Foltiny 1972) и И. Бона (Bona 1975) изследват висулките в хронологически и в културен аспект. Последните години са свързани както с появата на нови и уточняването на стари типологически редици и датировки (Вангородьска 1987; Rogozea 1997; Gogâltan 1999; Hänsel, Weihermann 2000), и изследване на технологичните процеси, от една страна (Weihermann 2001), така и с опити за интерпретация на тяхната функция (предимно в англо-езичната литература) като социален или търговски феномен - от друга страна (напр. Eogan 1997 и дискусията там).

В българската научна литература висулките от благороден метал са предмет на анализ в публикации, посветени на отделни археологически комплекси или случайни находки, като акцентът в повечето случаи е поставян върху хронологическата позиция на конкретния предмет. В отделни случаи, свързани с публикация на могилни гробове, са дискутирани начинът на носене и някои типологически особености на отделни висулки (Панайотов 1989, 47; Китов и др. 1991, 46-47; Александров 1992, 92; Hristov 2000). Единственият опит за типологическо определяне е предложен от Л. Николова, която разглежда висулките и обеците в обща категория и определя 4 типа, датирани в ранната бронзова епоха (Nikolova 1999, 303-307). Предлаганото в настоящето проучване групиране на висулките е съобразено както с вече посочените опити в европейската литература, така и с особеностите на находките от българските земи. Основни при определянето на отделните групи висулки са геометричната форма на предмета, броят и характера на намотките, както и тяхното сечение, размер, дебелина на телта и др. Според гореспоменатите критерии се оформят следните групи висулки от бронзовата епоха в Северна България:

Група IA - Кръгли/слабо овални висулки, изработени от кръгла тел, извита спираловидно в оборот и половина с разминаващи се краища. От гледна точка на размерите ясно се обособяват две подгрупи.

IA1 - с диаметър по-голям от 1,5 см и дебелина на телта по-голяма от 0,4 см. От този група са известни общо 4 висулки - една златна и три сребърни:

Михайлово, област Враца. Случайна находка от м. Шумака (ИМ Враца, инв. № 707). В първичната публикация е отбелязано само мястото на откриване, докато по-късно е уточнено, че обецата произхожда от гробен комплекс, без да се уточнява неговият характер. Висулката е изработена от злато, тежи 7 г, диаметърът на кръга е 1,6 см, а дебелината на телта - 0,4 см (Николов 1976, 46, обр. 12/г; Николов 1982, 195) - обр. 1 *8*.

Търнак, област Враца, Ниновска могила. Гроб № 1. Погребението е извършено в яма, като мъртвият е положен по гръб. Долните крайници са обгорени. Висулката е открита между тила и шийните прешлени. Изработена е от сребро, диаметърът на кръга е 1,8 см, а дебелината на телта - 0,5 см. Химическият състав на метала е както следва Ag - 85.55%, Sn - 13.2%, Pb - 1.03%, Au - 0.2%, As - 0.006%, Bs - 0.004%, An - 0.003%, Zn - 0.001% (Торбов 1994, 16-17, обр. 6,7) - обр. 1 *11*.

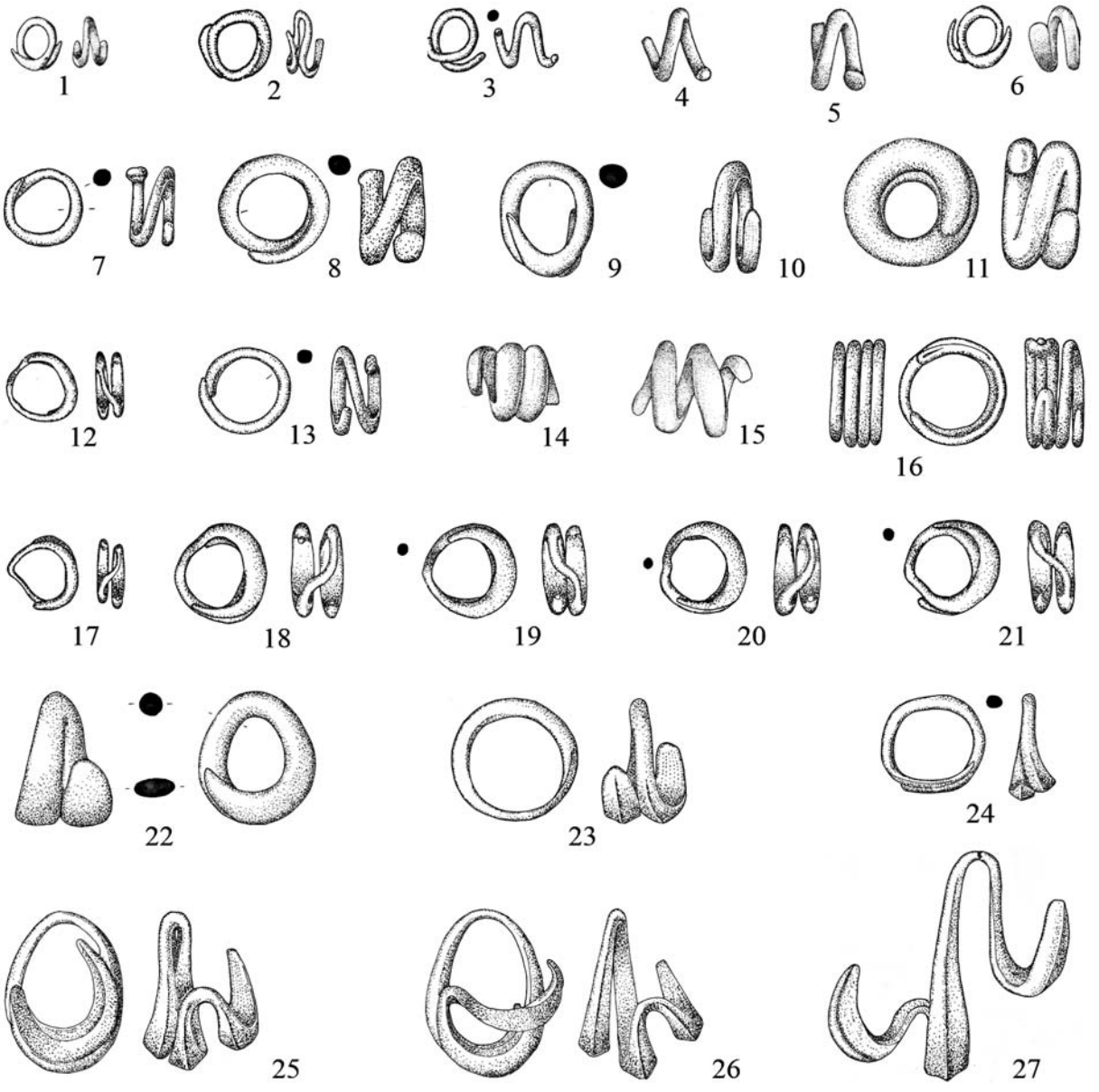

Обр. 1. Висулки от злато и сребро от бронзовата епоха в днешна Северна България.
1, 2 - Горан-Слатина, могила № 3, гроб № 3; 3-5 - Горан-Слатина, могила № 2, гроб № 18; 6 - Горан-Слатина, могила № 2, гроб № 4; 7, 13 - Търнава, могила № 3, гроб № 1; 8 - Михайлово; 9, 10 - Горан-Слатина, могила № 3, гроб № 8; 11 - Търнак, гроб № 1; 12, 17-21 - Табашка пещера; 14, 15 - Горан-Слатина, могила № 9, гроб № 2; 16 - Ловеч; 22 - Бяла река, 23, 24 - Бериево; 25-27 - Тополовец. 1, 6-8, 12-13, 16-27 - злато; 2-5, 9-11, 14-15 - сребро; 4, 5, 9, 10 - по Китов и др. 1991; 11 - по Торбов 1994. Мащаб 1:1
Fig. 1. Bronze Age gold and silver pendants from North Bulgaria: 1, 2 Goran-Slatina, barrow 3, burial 3; 3-5 Goran-Slatina, barrow 2, burial 18; 6 Goran-Slatina, barrow 2, burial 4; 7, 13 Tarnava, barrow 3, burial 1; 8 Mihaylovo; 9,10 Goran-Slatina, barrow 3, burial 8; 11 Tarnak, burial 1; 12, 17-21 Tabashka cave; 14, 15 Goran-Slatina, barrow 9, burial 2; 16 Lovetch; 22 Byala reka; 23, 24 Berievo; 25-27 Topolovetz. 1, 6-8, 12-13, 16-27: gold; 2-5, 9-11, 14-15: silver. 4, 5, 9, 10: after Китов и др. 1991; 11 after Торбов 1994. Scale 1:1.

Горан-Слатина, област Ловеч, могила № 9, гроб № 2. Погребението е извършено в яма, като мъртвият е положен по гръб със свити в коленете крака. Върху костите има обилни следи от червена охра. Две сребърни висулки с диаметър на кръга съответно 1,5 и 1,7 см и дебелина на телта - 0,5 см. Открити са до таза, заедно с шест маниста от планински кристал и седем костени маниста (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 98-100, обр. 72) - обр. 1 *9, 10*.

IA2 - с диаметър по-малък от 1,3 см и дебелина на телта по-малка от 0,3 см. От тази

група са известни общо 16 висулки - 4 златни и 12 сребърни:

Търнава, област Враца, могила № 3, гроб № 1 (ИМ Враца, инв. № № 416, 417). Гроб на мъж на средна възраст. Трупополагане по гръб със свити в коленете крака, паднали на ляво. Две златни висулки с диаметър 1,2 см и дебелина на телта 0,2 см. Краищата на телта са леко сплеснати. Открити са под лявата ключица и между дясната раменна кост и пода. (Николов 1976, 45-46; обр. 12/а,б) - обр. 1 *7, 8*.

Горан-Слатина, област Ловеч, могила № 2, гроб № 4. Трупополагане в изпънато положение в правоъгълна яма. Златна висулка с диаметър 0,97 см. и дебелина на телта 0,2 см. Краищата са сплеснати. Намерена е непосредствено до лявата страна на черепа. В гроба са открити още 30 цели сребърни маниста и фрагментиран глинен съд (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 56-57, обр. 33) - обр. 1 *6*.

Горан-Слатина, област Ловеч, могила № 2, гроб № 18. Трупополагане в положение полунадясно. Три сребърни висулка с диаметър 1,0, 0,9 и 0,9 см. и дебелина на телта и на трите - 0,18 см. Краищата са сплеснати. Открита са от двете страни на черепа и под него. В гроба е открита още огърлиица от 6 човешки и 2 животински зъба (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 57, 60; обр. 35) - обр. 1 *3-5*.

Горан-Слатина, област Ловеч, могила № 3, гроб № 3. Трупополагане, силно разрушен детски скелет. Златна висулка с диаметър 0,77 см и дебелина на телта 0,2 см. Единият ú край е отрязан, а другият - слабо изтънен. Открита е вдясно от черепа, над ключицата (обр. 1 *1*). Сребърна висулка с диаметър 1,1 см и дебелина на телта 0,2 см. Краищата са сплеснати. По метала са открити следи от органична материя със светлозелен цвят. Открита е прилепнала към зъбите от долната челюст (обр. 1 *2*). От същия гроб произхождат още сребърна халка, маниство от кост и глинен съд (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 65-66, обр. 41).

Горан-Слатина, област Ловеч, могила № 5, гроб № 6. Трупополагане на възрастен индивид, по гръб със свити в коленете крака. Две сребърни висулки с диаметър 1,0 см и дебелина на телта 0,23 см. Краищата са сплеснати. Открити са под лявата половина на черепа и във вътрешността му, от дясната страна (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 83-84).

Мадара, област Шумен, могила № 1, гроб № 3. Трупополагане в положение хокер. Три сребърни висулки с диаметър 0,9-1,0 см. Краищата са сплеснати. Открити са от двете страни на черепа и върху коремната част (Миков 1934, 429-438).

Плачидол, област Добрич, могила № 2, гроб № 6. Трупополагане по гръб със свити в коленете крака. До и под главата - отпечатъци от две сребърни висулки (Панайотов 1989, 112).

Жегларци-Орляк, област Добрич, могила № 1, гроб № 1. Трупополагане по гръб със свити в коленете крака. От дясната страна на черепа отпечатък от сребърна висулка с диаметър 1,0 см. и дебелина на телта - 0,1 см (Панайотов 1989, 122).

Група IA3 - Кръгли/слабо овални висулки, изработени от кръгла тел, извита спираловидно в оборот и половина, с разминаващи се краища, средната част е огъната в средата под ъгъл от около 45 градуса. От този група са известни 6 златни висулки, всичките са случайна находка от Табашката пещера. Изработени са от златна тел с чистота 23 карата. Телта е извита в малко повече от 1,5 оборота, като външните извивки са приплеснати и заострени в краищата. Висулките имат диаметър, дебелина на телта и тегло както следва: 1,38 см - 0,3 см - 5,3 г; 1,35 см - 0,36 см - 5,3 г; 1,3 см - 0,3 см -4,7 г; 1,26 см - 0,3 см - 4,9 г; 1,0 см - 1,1 см - 1,1 г; 0,098 см - 0,16 см - 1,1 г (Hristov 2000) - обр. 1 *12, 17-21*.

Група IB - Висулки с кръгла форма, изработени от кръгла тел, извита в два или повече оборота с разминаващи се краища. Такива са известни само от Горан-Слатина, могила № 3, гроб № 8 (РИМ Ловеч, инв. № 97, 1511). Трупополагане на възрастен индивид, по гръб със свити в коленете крака. Две сребърни висулки, извити в два и половина оборота с диаметър 1,2 см и дебелина на телта 0,2-0,3 см. Краищата са заострени (обр. 1 *14-15*). Открити са от двете страни на черепа. В гроба е открито и бронзово длето (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 73; обр. 47).

Група IC - Висулки с кръгла форма, изработени от кръгла тел, извита в 1,5 - 1,75 оборота, след което телта е извита на 180 градуса и се връща до вътрешния отвор на първата извивка. Известна е само една висулка от тази група - от Ловеч (РИМ - Ловеч, инв. № 846), изработена от златна тел (23 карата) с общо тегло 5,45 г. Диаметърът на кръга е 1,62 см, а дебелината на златната тел - 0,19 см (обр. 1 *16*). Висулката е част от гробен инвентар, тя е открита заедно с бронзова кама със златен нит и три глинени съда (Китов, Павлов 1973).

Група ID - Висулки с кръгла форма, изработени от кръгла тел, извита в оборот и половина, като в краищата е сплеснатата и огъната в триъгълен профил. Известни са само две висулки от

Бериево, м. Гробът, обл. Габрово (НИМ, инв. № 32953, 32954). Изработени са от златна тел. Първата (23 карата злато) има диаметър 2 см и тегло 7,7174 г (обр. 1 *23*). Втората висулка (обр. 1 *24*) е изработена от 22 карата злато, има диаметър 1,6 см и тегло 2,3934 г (Фол 1993, 85-86, обр. 24).

Група II - Висулки с овална форма и разминаващи се краища. Известни са три броя такива висулки, всички от злато, с предполагаемо местонамиране - Суворово (Панайотов Н. 2002, 153 - горе дясно)[1].

Група IIIA - Висулки с яйцевидна форма и разминаващи се краища. Известна е само една висулка от тази група - случайна находка от землището на Бяла река, Шуменско (РИМ - Шумен, инв. № 4351). Изработена е от масивна златна тел с дебелина 0,35 см. В долния край краищата са приплеснати и разширени. Размери: широчина 1,6 см; височина 2 см; тегло 15,10 г (Атанасов и др. 2008) - обр. 1 *22*.

Група IIIB - Висулки с яйцевидна форма и разминаващи се краища, единият от които е завит назад с още половин оборот. Известни са три висулки от тази група - случайна находка от Тополовец, област Видин. В литературата погрешно находката се локализира в рамките на град Видин (Gold 1987, fig. 157). В действителност дарителят е посочил като място на намиране землището на Тополовец, намиращо се западно от града[2]. И трите висулки са изработени от масивна златна тел, която в долните си краища е приплеснатата и има триъгълно сечение с ръб от долната страна, като върховете постепенно изтъняват към краищата си. Две от висулките имат височина 2,4 см и максимална широчина 1,7 см, третата висулка е с височина 3,5 см и максимална широчина 3,5 см (РИМ - Видин, инв. № ВдМ I-103) - обр. 1 *25-27*.

Хронологическа позиция на групите от находки

Група IA1 - Висулки с диаметър по-голям от 1,5 см и дебелина на телта надвишаваща 0,4 см. В първичните публикации висулките са отнесени най-общо към ранната бронзова епоха. Л. Николова включва висулките от Горан-Слатина към група 4.1, като ги датира в ранна бронзова епоха II или в абсолютни дати 2500/2400-2000 г. пр. Хр. (Nikolova 1999, 305-307). Всъщност, най-ранната поява на тази група, изработена от благороден метал, е в Северозападното Причерноморие, в късната фаза на култура Триполие - Усатово. В епонимния некропол, могила I-13, централен гроб, са открити 4 такива висулки, изработени от сребро с „...дебелина на телта 0,3-0,4 см и диаметър 1-1,5 см“ (Патокова 1979, 109). Най-близки географски паралели откриваме в два обекта на север от Дунав - селището Челей и плоския некропол при Зимничя. Сондажните разкопки в Челей показаха наличието на 11 строителни нива там. Според проучвателите те представят два отделни периода (съответно по-късен - 1a-c и по-ранен - 2a-h). За първия период са посочени паралели с Орля-Садовец и Коцофени I, докато вторият е определен като „същински Челей“ (Nica 1982). От по-ранния период - ниво 2c, е публикувана кана, в която са открити 2 сребърни висулки и златен пандантив. Двете висулки имат диаметър 2,6 и 2,4 см и дебелина на телта съответно 0,8 и 0,6 см (Nica 1982, 24, fig. 6/2, 3).

Плоският некропол до Зимничя се ситуира в централната част на Долнодунавския басейн. Проучени са 54 гроба, всички с трупополагане в свито положение (хокер). В повечето случаи погребенията са извършвани в ями, като са регистрирани и гробове с каменни конструкции. Гробният инвентар е представен от аскосовидни чаши и кани, амфори, купи и метални предмети (Alexandrescu 1974). Сребърни висулки с оборот и половина са открити в гробове № 20 - 3 броя, №№ 4, 16 и 24 - по 1 брой, всички изработени от тел с дебелина над 0,3 см (Alexandrescu 1974, pl. 8). Най-точни паралели представя гроб № 11, в който са открити 2 сребърни висулки с диаметър 1,7 и 1,6 см и дебелина на телта съответно 0,6 и 0,45 см. В гроба, освен споменатите висулки, са открити още меден пандантив, две медни гривни и глинен съд (Alexandrescu 1974, 7; pl. 6/4; 8/11; 9).

Подобни висулки са представени и на юг от Стара планина. Две златни и две сребърни висулки от тази група са открити в първичния гроб в Черньова могила, Трояново, област Стара Загора. Златните висулки са с диаметър 1,6 см и дебелина на телта 0,5 см, а сребърните - с диаметър 1,6 и дебелина на телта 0,4 см. Освен висулките, открити по двойки от двете страни

---

[1] *„Монографията“ на Николай Панайотов е изключително непрофесионално написана, с много откровени лъжи и манипулативни твърдения. Т. нар. съкровище „Никипан“ е с условно местонамиране Североизточна България и предполагаемо - района на Суворово. То се състои от неопределен брой предмети от злато и сребро, които са твърде лошо илюстрирани. На снимките ясно личат 3 висулки, които поради факта, че са илюстрирани, попаднаха в настоящата типология. Горепосоченото ме кара да бъда предпазлив при интерпретацията, поради което те няма да бъдат предмет на подробен анализ.*

[2] *Информация от н.с. А. Йоцова, на която още веднъж благодаря.*

на мандибулата, в областта на гръдния кош е открита и огърлица от 84 сребърни маниста[3]. Две сребърни висулки с диаметър 1,5 и 1,45 см и дебелина на телта 0,35 см са открити в първичния гроб - № 29 на надгробна могила в м. Големия кайряк, Могила, Ямболско. В гроба са открити още 2 сребърни висулки с диаметър 1,1 и дебелина на телта 0,25 см. Гробът е по-ранен или синхронен с по-късния гроб № 30, синхронизиран с Езеро XII хоризонт (Илиев, Бакърджиев 2006, 94-95, 104, обр. 12). Сребърна висулка с оборот и половина, диаметър 1,3 см и дебелина на телта 0,4 см е известна и от една случайна находка от Хасковско, отнесена първоначално към края на ранната - средна бронзова епоха, а по-късно само към средната бронзова епоха - 2000-1600 г. пр. Хр. (Аврамова, Тодориева 2002, 474-475; Avramova, Todorieva 2005, 69-73).

Последните проучвания на аналогични обекти от България показват синхронност между Челей - Зимничя - Берекетска могила - Езеро А1. Този хронологически хоризонт е определен като характерен за РБЕ Ib (Alexandrov 2002, 143), което е и възможната датировка на дискутираната група висулки в Северна България. Имайки предвид последните датировки на културите от РБЕ в Централна и Югоизточна Европа и най-вече датировката на комплекса Усатово в границите 3100-2900 г. пр. Хр. (Forenbaher 1993, 242), съм склонен да определя появата на тази група украшения в българските земи около 3000 г. пр. Хр. Подобна датировка е предложена и за появата на висулките за коса на север от Дунав (Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000, 33). Засега липсват достатъчно убедителни данни за датирането на тази група в етап, по-късен от РБЕ Ib.

Група IA2 - Висулки с диаметър по-малък от 1,2 см и дебелина на телта по-малка от 0,3 см. При първичните публикации на известните находки от тази група те са свързани с Ямната култура и, както и случаят с група IA1, са датирани най-общо в ранната бронзова епоха. В посоченото вече изследване, Л. Николова определя типа (обединен с моята група IA1) като характерен за ранна бронзова епоха II или 2500/2400-2000 г. пр. Хр. (Nikolova 1999, 305-307). Най-ранната поява и на тази група висулки от благороден метал в Северозападното Причерноморие засега е засвидетелствана в гробни комплекси от късното Триполие - Усатово. Такива са открити в Суклея, могила № 3; Усатово, некропол № 1, могила № 11, гроб № 2, могила № 12 - централен гроб (Дергачев, Манзура 1991, 71, 101, 107; рис. 47/11, 63/3, 68/8). В този район те продължават своя живот и в Ямната, и в по-малък брой - в Катакомбната култура (Dergačev 2002, 104; Вангородьска 1987, 3-5, рис. 2/11, 12). Още по на изток - в района на Кубан, най-ранните висулки от благороден метал от този тип, сред които и една от злато, са известни от Жуковски, могилна група II, могила 1, гроб 9 (Rassamakin 2004a, Taf. 350/3). Гробът е отнесен към група II-B и е синхронизиран с периода между ранната и късната фаза на Майкопската култура или с фазата Новоосвободенск - в абсолютни дати около 3500-3300 г. пр. Хр. (Rassamakin 2004b, 164-165, 181, Abb.122).

Датировката на тази група в Северна България е улеснена от факта, че повечето висулки произхождат от затворени могилни гробни комплекси[4]. Висулки от група IA2 са открити в могилни гробове с трупополагане в изпънато положение, в положение хокер или полунадясно или по гръб със свити в коленете крака. Данни за относителна датиране дава фрагментираният керамичен съд от Горан-Слатина, могила № 2, гроб № 4. Той намира точни паралели в Челей, ниво 2g (срв. Китов, Панайотов, Павлов 1991, обр. 31 с Nica 1982, fig. 12/1), което дава възможност за тяхното синхронизиране. В подкрепа на такова твърдение идва и фактът, че висулки от група IA2 са открити в синхронния на Челей некропол при Зимничя - гробове 20 и 24 (Alexandrescu 1974, pl. 8/1,5). Имайки предвид хронологическата позиция на комплекса Зимничя - Челей мога да формулирам извода, че най-ранната поява на висулки от група IA2 датира в периода РБЕ Ib (Alexandrov 2002, 143). Най-късен в горепосочената група гробове е Мадара, могила № 1, гроб № 3, който според характеристиките си - хокер в могилния насип, би трябвало да се отнесе към средната бронзова епоха (Alexandrov 2009). Подобна датировка подсказва, че това е и горната граница на разпространение на дискутираната група висулки. Трябва да отбележа, обаче, че самият гроб не е графично илюстриран. В първичната публикация е отбелязано наличието на охра върху костите, което не е характерно за гробните комплекси от средната бронзова епоха. Всичко това ме навежда на мисълта, че е възможно гроб № 3 в действителност да се отнася към групата на силно свитите трупополагания

[3] *Разкопки на И. Панайотов, С. Александров*

[4] *Тук използвам типологическата и хронологическа характеристика на могилните гробове, предложена от автора (Alexandrov 2009).*

в положение полунадясно, какъвто е случаят с Рилци, могила 264, гроб № 5 и като такъв да се отнася към ранната бронзова епоха (Alexandrov 2009). Тази възможност ми се струва по-вероятна, имайки предвид и факта, че гробът е с донасипване, което не е характерно за групата на силно свитите хокери (Панайотов 1989, 69). Останалите висулки от тази група произхождат от гробни комплекси, които се свързват с Ямната култура и датират в рамките на РБЕ Ib - РБЕ III (Alexandrov 2009), който период определя и хронологическите граници на разпространение на тази група украшения в Северна България. Горната граница на разпространение в етапа РБЕ III се подкрепя и от висулкута от Вербица, открита в могилен гроб с трупополагане със свити в коленете крака заедно с два керамични съда, датирани в етапа късна Глина (Berciu, Roman 1984, fig.1/3). В Северна Добруджа висулки от благороден метал са известни от два комплекса - Килия Веке, могила № 1, гроб № 89 и Михай Браву, могила № 1, гроб № 3. И двата гробни комплекса са с трупополагане по гръб със свити в коленете крака и са отнесени към „преходния период към бронзовата епоха“ според румънската терминология и периодизация на епохата (Vasiliu 1995a, 54, pl. IV/4; Vasiliu 1995b, 142, pl. VI/4). И двата гроба попадат в гупата на комплексите, датирани в периода РБЕ Ib - РБЕ III според българската периодизация (Alexandrov 2009). В абсолютни дати, имайки предвид посоченото за предходната група, считам, че висулките от група IA2 са разпространени в периода от около 3000 г. пр. Хр. до 2200/2100 г. пр.Хр.

Група IA3 - Висулки, чиято средна част е огъната в средата под ъгъл от около 45 градуса. В първичната публикация висулките от Табашката пещера са датирани в ранната бронзова епоха (Hristov 2000, 280). Идентични по форма бронзови висулки са известни от некропола при Хайнбург - късна фаза, гроб 38, отнасящ се към култура Гата-Визелбург. Разликата с висулките от Табашката пещера е, че те са изработени изцяло от приплесната тел (Schubert 1973, Taf. 13/7). Аналогична златна висулка е известна и от гроб № 953 от некропола Францхаузен I, отнесен към културата Унтервьолблингер. За разлика от висулките от Табашката пещера при тази от Францхаузен телта не е приплесната. Гробът е датиран в прехода между етапите Гемайнлебарн I и Гемайнлебарн II или в началото на етапа Гемайнлебарн II. Като цяло, гробовете от Францхаузен I са отнесени към етапа Гемайнлебарн II (Neugebauer-Maresh, Neugebauer 1989, 117,127; Taf. 6/4, 9/10; Neugebauer 1994, Abb. 34/10). Последните изследвания на металните предмети от хоризонта Апа - Хайдушамшон определят този етап като синхронен на Br A2a (по В. Давид), или с други думи - на обекти като Ленки Мале, Хелмсдорф, Льобинген, Балатонакали и др. (David 2002, 911). Обектите се отнасят към хоризонта ранна Унетицка - Гата-Визелбург - Фюзешабони - Хотван - Периам - ранна Вербичоара и датират от началото на средната бронзова епоха според приетата в българската археология периодизация. Тази датировка, отнесена към находката от Табашката пещера, напълно отговаря на откритите там материали от бронзовата епоха, част от които се отнасят към средната бронзова епоха - култура Тей, фаза II (Leahu 1978, 54-55; Змейкова 1990).

Група IB - Висулки, изработени от кръгла тел, извита в два или повече оборота с разминаващи се краища. Л. Николова датира и тази група (в нейната класификация - 4.2) в ранна бронзова епоха II, без да посочва никакви аргументи (Nikolova 1999, 307). Най-ранната поява на находки от тази група е в Усатово, могилен некропол № 1, могила 13 - централен гроб. В гроба са открити 11 сребърни висулки, от които 4 са извити в 1.5 оборота, 2 - в 3 оборота, 2 - в 4 оборота, 3 - във формата на отворен кръг (Дергачев, Манзура 1991, 107, рис. 68/6). На север от Дунав паралели има в гроб № 13 от могилата при Вънатор - Югоизточна Молдавия. В гроба (трупополагане по гръб със свити крака, ръце край тялото) е открита сребърна висулка с 2,5 оборота. Гробът е вторичен, следва колективен плосък гроб и първичния могилен № 11 - трупополагане в положение полуналяво (Brudiu 1985, 237-239, fig. 3/2; Brudiu 2003, fig. 18/2). Гроб № 13 е отнесен от Ф. Буртанеску към класическата фаза на Ямната култура в Молдавия, синхронен на Днестровския вариант на същата култура по В. Дергачев (Burtănescu 2002, 264-267, tab. XII). Висулки с повече от 1,5 оборота са характерни за Ямната култура в Северозападното Причерноморие, предимно за класическия ù етап (Вангородьска 1987, 3, рис. 2/3-5,7,8; Дергачев 1986, 56-57; Dergačev 2002, 105; Яровой 1985, 80). Като цяло групата може да бъде отнесена, на настоящия етап на изследване, към периода РБЕ Ib - РБЕ III, с работна хипотеза за датирането ù предимно в началния етап на периода.

Група IC - Висулки с кръгла форма, изработени от кръгла тел, извита в 1,5 - 1,75 оборота, след което телта е извита на 180˚ и е върната до вътрешния отвор на първата извивка. За единствената висулка от тази група - екземплярът от Ловеч,

въз основа на паралели на керамичните съдове от комплекса и най-вече на остродънната чаша тип Юнаците и купата със завито устие и тунелеста дръжка, е предложена датировка в етапа РБЕ III (Alexandrov 1998, 225-226). Паралели на самата висулка откривам в некропола Гемайнлебарн А, гроб № 134 - идентична по форма и изпълнение висулка, но изработена от бронз (Szombathy 1929, Taf. 8/2; Müler-Karpe 1974, Taf. 528/B6). От същия некропол са известни идентични висулки, но изработени от двойна тел (т.нар. noppenringe) - гробове №№ 50, 61, 204 (Szombathy 1929, Taf. 4/20; 5/11; 10/13). В гроб № 134 е открита и бронзова игла от тип ruderkopfnadel - с главичка във форма на гребло, която според Е. Шуберт се отнася към ранните типове на културата Унтервьолблинг (Schubert 1973, 79, Taf. 18/12). Според типологическата схема на Е. Рюкдешел иглата е от тип scheibenkopfnadel и се датира в етапа Br A1,2 (Neugebauer 1994, 71). Предложената датировка на гроб № 134 от Гемайнлебарн А - Br A по централноевропейската хронология, не противоречи на предложената датировка на златната висулка от Ловеч, а именно - РБЕ III.

Група ID - Висулки, изработени от кръгла тел, извита в оборот и половина, като в краищата е сплесната и огъната в триъгълен профил. В първичната публикация на висулките от Бериево, въз основа на аналогии с обеците от Чомаковци, е предложена датировка в началото на желязната епоха (Фол 1993, 88). Близки паралели на дискутираните висулки откриваме в некропола Монтеору 4, гроб № 8 - бронзова висулка с кръгла/овална форма и идентично триъгълно сечение на долната част (Zaharia 1959, 115-116, Abb. 6/6). Некропол 4 е отнесен към фазата Монтору IIa, която се синхронизира с MD II по Б. Хензел (Motzoi-Chicideanu 1995, 220, Abb.1). Относно датировката на тази група от значение е и наблюдението, направено от А. Можолиц, че висулките, изработени от тел с кръгло сечение, са по-ранни от тези, изработени от тел, приплесната и извита във формата на V (Mozsolics 1968, 20). В общи линии, имайки предвид синхронността на етапа MD II по Хензел с хоризонта Косидер в Среднодунавския басейн и къснохеладски I-II в Гърция (Furmánek et al. 1991, 20), считам първата половина на КБЕ за възможна датировка на висулките от Бериево.

Група IIIA - Висулки с яйцевидна форма и разминаващи се краища. Единствената висулка от тази група вече е била предмет на анализ (Атанасов и др. 2008, 60-61), поради което накратко ще посоча основните паралели. Според типологията на Е. Захария това са висулки от тип B - с овална форма, вариант a - с разминаващи се краища (Zaharia 1959, 109, 115). Такива висулки са характерни за култура Монтеору, етапи Ia - IIb, синхронни на периода Тей II - Тей IV или втората половина на средната и началото на късната бронзова епоха според българската хронология и периодизация на бронзовата епоха. В Централна Европа най-ранните висулки от този тип, изработени от благороден метал, са двете златни висулки от богат могилен гроб от Хелмсдорф - Саксония, златната висулка от Францхаузен - гроб 595, Австрия, както и златните висулки от гроб 222 от Нижна Мисла, Източна Словакия (David 2002, Taf. 245/2a-h; 278/3, 4), отнесени към етапа Br A2a по Рукдешел (David 2002, 910-911). По-късни са двете висулки от гроб № 115 от Тисафюред, датирани в етапа Br A2b-c (David 2002, 911, Taf. 257). В най-общи линии висулката от Шуменско повтаря формата на украшения, типични за Карпатския и Среднодунавския басейн, но с различно сечение в долната си част (Hänsel, Weihermann 2000). Б. Хензел датира тази група в края на FD (Хайдушамшон) - MD, съобразно приетата от него терминология и периодизация на бронзовата епоха по Средния Дунав, като възможната най-късна датировка е MD II (Косидер) или, според класическото разделяне на бронзовата епоха по Райнеке - Br B1 (Hänsel, Weihermann 2000, 19). Абсолютното датиране на периода варира при отделните автори, като в общи линии не се поставя по-рано от 1600 г пр. Хр. и по-късно от 1300 г пр. Хр. (Gogâltan 1999, 76-78). Аналогични висулки са известни и от Северен Кавказ, (Марковин 1960, 97, рис. 35/7, 8), поставени най-ранно в началото на II хил. пр. Хр (Nagler 1996, 26, Taf. 112/9). Резюмирайки посоченото ще отбележа, че тази група украшения попада в рамките на етапите Райнеке Br A2 - Br B1 или средна - първа и втора фаза на късна бронзова епоха според приетата в българската археология периодизационна система на бронзовата епоха.

Група IIIB - Висулки с яйцевидна форма и разминаващи се краища, единият от които е завит назад с още половин оборот. Тази група е характерна за Среднодунавския басейн и Централна Европа. Най-ранни там са висулките от дискутирания по-горе гроб 222 от Нижна Мисла, датиран в Br A2a (David 2002, Taf. 245/2a-f). Подобни златни висулки се срещат и в некропола Францхаузен I (Австрия), съответно в гробове №№ 18, 587 и 853. Въз основа на анализа на останалия инвентар в гробовете, най-вече на бронзовите ками, длета и игли, Й. Нойгебауер датира висулките в етапа Гемайнлебарн II, който отговаря, най-общо,

на Br A1b-A2a по периодизацията на Рюкдешел (Neugebauer 1994, 21; Neugebauer-Maresh, Neugebauer 1989, 126-128; Taf. 1/5, 3/5, 5/7, 10/25-26). Имайки предвид посоченото по-горе за синхронизацията на гробовете от Франц-хаузен и Гемайнлебарн, считам фазата Br A2a като най-приемлива за начало на появата на тази група украшения във Франц-хаузен.

В Тошег тази група висулки, определени като „крушовидни“, се появява в прехода между етапите B и C (прехода между слоеве 7 и 8) и се среща до средата на етапа Тошег C (Bona 1992a, 54). Според Е. Шалк този период най-общо отговаря на Br A2 по Райнеке или на FDII - FDIII по Хензел (Schalk, 1981, 96), докато според И. Бона тези хоризонти се отнасят към културите Хотван и Фюзешабони, датиращи съответно в средна бронзова епоха I и II според унгарската периодизация на бронзовата епоха (Bona 1992b, 109).

Паралели на тези висулки в Среднодунавския и Карпатския басейни откривам в Зонта и Мезьоберени (Унгария) - общо 3 златни висулки, отнесени от А. Можолиц към хоризонта Хайдушамшон (Mozsolics 1968, Tafel 18/2, 3), както и във вече посочената находка от Кенгиел, Унгария - 1 златна висулка, датирана в хоризонта Косидер. Според Ф. Гогълтан, С. Герлоф и В. Давид хоризонтът Косидер се датира в периода Br A3 - Br B1 или 1650-1500 г. пр. Хр. Подобни са известни и от Хандошпуста и Кенгел - Унгария, Бело Бърдо - Югославия, Обид - Словакия (Hänsel 1968, Taf. 4/7-9; 14/31; 25/15). Въз основа на анализа на другите предмети, намерени заедно с висулките, Б. Хензел датира тази група в периода FDIII - MDII, като отбелязва, въз основа на находката от Бело Бърдо, за източните райони на Карпатския басейн и най-южните на Средния Дунав възможна датировка във MDIII (Hänsel 1968, 114-115; Beilage 4-6). Тук ще посоча и находката от Печка - Западна Румъния, с две златни висулки от този тип, датирана в Br C1 (David 2002, 911; Taf. 134/4,5), като отбелязвам, че и в двата случая висулките са изработени от приплеснати пластини и са украсени - което не се среща при по-ранните висулки. Близки аналогии откривам и в находката от Печ, Унгария. Тя се състои от 136 златни предмета, от които 124 висулки. Последните са разделени на 3 типа. Към дискутираната група се отнасят висулките от тип 3, общо 49 броя, най-общо датирани в FD III - MD II според периодизацията, предложена от Б. Хензел (Hänsel, Weihermann 2000, 17-20).

Паралели откривам и в колективната находка от метални предмети от Сату Маре, от която, освен бронзовите оръдия и оръжия, са известни и седем златни висулки от дискутираната група (Kacsó 1998). Типът е отнесен от Ф. Гогълтан към така наречените „...висулки с краища и тяло във форма на лодка“. Според същия автор цялата находка, а оттам и висулките, се отнасят към средна бронзова епоха III (MB III по Гогълтан), датираща в периода 1650-1500 г. пр. Хр., като не е изключена и употребата им в самото начало на късната бронзова епоха, т.е. XV век пр. Хр. (Gogâltan 1999, 78, 190, fig. 46/8-14).

В Долнодунавския басейн откривам аналогии в съкровището от Островул Маре, окръг Мехединц. То се състои от 33 „апликации“, 11 висулки и две гривни, всички от злато. Сред висулките от злато са представени и няколко от дискутирания тип. В първоначалните публикации, най-вече въз основа на стиловия анализ на украсата на златните апликации и паралелите с шахтовите гробници в Микена, съкровището е датирано в XIV век пр. Хр. (Popescu, Popescu 1955, fig. 3/9,11), докато по-късно то е свързано с културата на инкрустираната керамика и датирано в XV век пр. Хр. (Leahu 1995, 112-113; Шалганова 2005, 167-168). В по-късна публикация Д. Ляху прецизира, въз основа на анализ на фалерите, датировката на съкровището в средната бронзова епоха, в абсолютни дати - в периода XVI-XV век пр. Хр., като посочва и възможни по-ранни дати в зависимост от абсолютното датиране на средната бронзова епоха в Румъния (Leahu 2003, 97-98).

Според типологията, предложена от Е. Захария, висулките от моята група IIIB отговарят на тип B - вариант с. Висулка, почти идентична по форма и размери на находката от Видин, е известна от Монтеору - некропол № 2, гроб 28. Разликата помежду им е в сечението на долния край на двете висулки, като тази от Монтеору е изработена изцяло от кръгла тел. В гроба са открити още две висулки от тип B по Захария, отговарящи на моята група IIIA (Zaharia 1959, 115-116, Abb. 5/1,4,5). Некрополът се отнася към етапа Монтеору Ia, който, според Й. Кичидяну, е синхронен на края на ранната и началото на средната бронзова епоха (FDIII - MDI) по периодизацията, предложена от Б. Хензел (Motzoi-Chicideanu 1995, 220). От друга страна, според Е. Захария, некропол 2 от Монтеору и краят на етапа Монтеору Ia са синхронни и на „...царските гробове от Микена“ (Zaharia 1995, 192). Висулки от този тип, но изработени от тел с квадратно сечение, са известни и от некропол

4, отговарящ на етапа Монтеору IIa, съответно MDI - началото на MDII по периодизацията на Б. Хензел (Motzoi-Chicideanu 1995, 220). Идентични висулки, но изработени от бронз, се срещат и в Украйна - съкровище от селището Дяково на култура Отомани, където са открити 16 висулки, датирани в хронологическите хоризонти Апа - Хайдушамшан и Косидер, или в абсолютни дати - в периода XVII-XIV век пр. Хр. (Балагури 1985, 427-428, рис. 114/14, 15).

В заключение мога да отбележа, че въз основа на сечението на телта висулките от Тополовец вероятно са от по-ранната група, която би трябвало да се датира в периода Br A2a - Br.B1 по централноевропейската хронология или в абсолютни дати 2100/2000-1500 г. пр. Хр. Според българската периодизация това са етапите СБЕ I - КБЕ-1. Висулките от Тополовец, въпреки че са от една група с тези от Островул Маре, се различават значително в някои детайли, което е основание да предложа свързването им с култура Вербичоара, фази I-III и работна датировка в края на СБЕ.

Географски и културни аспекти на изследването

1. Висулки от групи IA1-2, IB. Както вече споменах по-горе, най-ранните висулки от тези групи в Северозападното Причерноморие се появяват в ареала на култура Усатово. Подобни златни висулки са открити и в Източното Причерноморие, например в могилите при Новосвободная и Костромское, в ареала на Майкопската култура. В общи линии тази група украшения е характерна и за Майкопската култура, която е синхронна на Усатовската (Мунчаев 1975, 243, 402-405, рис. 48/14; 57/1). Аналогични висулки от трите групи са известни и от новооткритата в Източноазовския ареал Новотиторовска култура, известна с големия си брой „каруци“, която хронологически се ситуира след Майкопската и в основната си част е синхронна на класическата и късната фаза на Ямната култура (Гей 2000, 159-161, 201-203). В по-общ аспект могада отбележа и двете златни висулки от Троя - съкровище F (Trejster 1996, 206, fig. 133-134). Най-общо, извън дискутираните по-горе региони на Северните Балкани и Северозападното Причерноморие, географското разпространение на тези украшения е от Месопотамия - Ур, Брак, Киш, Нипур, през Анатолия - Алача Хююк, Кючук Хююк и др., до Сирия и Гърция на юг-югозапад и дн. Чечения, Дагестан и Ингушетия на север-североизток (Trejster 1996, 206 и лит. към fig. 133).

Разглежданите висулки са характерен елемент в украсата и на носителите на Ямната култура. В. Дергачев ги определя като специфично украшение за Днестровския вариант на културата (Дергачев 1986, 56-57, 76), а според Е. Яровой те представляват около 60% от всички украшения на Ямната култура в Северозападното Причерноморие (Яровой 1985, 80). Към началото на XXI век от същата територия, от 2156 известни гроба от Ямната култура, в 45 комплекса (около 2%) са открити сребърни висулки, докато златните са само 2 - по една в гроб (Иванова 2001, глава 2). Според Л. Суботин общият брой на висулките от метал в Северозападното Причерноморие е 113, открити в 73 гроба от общо 2112 или в около 3% от гробовете. От 113-те висулки 94 са сребърни, а 3 - златни (Субботин 2008, 235).

Според изследвания от началото на XXI век, от територите между Карпатите и Прут са известни 4 висулки от дискутираните групи (Burtănescu 2002, 256), а от Южна Румъния-- 16 броя, от които 11 са от селища: Челей - 2 броя и плоски некрополи: Зимничя - 9 броя и 5, открити в 5 могилни гроба или по-малко от 2% от общия брой на проучените могилни гробове (Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000, 55-58). Само от Северна България висулките от групи IA1-2 и IB са 22 - 6 златни и 16 сребърни. Ако към тях добавя и двете висулки от сребро от два могилни гроба в Северна Добруджа - Сабанджия и Килия Веке (Simion 2003, 20; Vasiliu 1995a, 51-57), то общият брой на висулките от тези групи между Дунав и Стара планина е 24. Процентното съотношение на гробовете, в които са открити такива висулки, спрямо общия брой на проучените могилни гробове по региони е както следва: Северна Добруджа - около 5%; Североизточна България - около 7%; централна Северна България - около 28%; Северозападна България - близо 20%. Към посоченото дотук ще добавя и факта, че на юг от Стара планина само от района на Раднево са известни 4 златни и 7 сребърни висулки от 5 гробни комплекса от ранната бронзова епоха.

Изложените факти насочват към следните изводи: 1. На юг от Дунав висулки от дискутираните 3 групи са открити изключително в могилни гробни комплекси; 2. Количествено и процентно броят им нараства от североизток - Добруджа, на запад - Централна Северна и Северозападна България, и на юг - Тунджанско-Бургаска област; 3. В хронологически аспект броят им намалява прогресивно от етапа РБЕ Ib към етапа РБЕ III; 4. Появата им на юг от Дунав следва да

се свърже с носителите на Ямната култура, началото на чието придвижване към Балканите се датира в етапа РБЕ Ib; 5. Имайки предвид ролята на „предаваща среда“ на носителите на Ямната култура (Панайотов 1989, 50-51), логично е да се предположи, че чрез взаимодействието им с местните раннобронзови култури този вид украшения е предаден на местното население, което го възприема и, вероятно - Зимничя, Челей, започва и да го произвежда масово.

2. Висулки от група IA3

Посочените паралели с култура Гата - Визелбург и некрополиете Франчхаузен I, Гемайнлебарн II и др. насочват вниманието кам Централна Европа и Средния Дунав, където този тип украшения е често срещан. Наличието на сходни предмети от благородни метали в Долнодунавския басейн през средната бронзова епоха не бива да учудва, то по-скоро потвърждава вече изказаната теза за добре документирани по археологически път контакти между тези региони, включително и още по-южно - с Тракия, а оттам - и с егейско-анатолийския свят (Александров 2007; Александров 2009 и дискусията там; Genz 2008).

3. Висулки от група IC

Казаното по-горе за висулките от група IA3 важи и за тази група. Този факт потвърждава вече изказаните хипотези и навежда на мисълта, че посочените процеси започват още в края на ранната бронзова епоха.

4. Висулки от група IIIA

Висулката от Бяла Река, Шуменско, показва паралели с Източното Причерноморие, Кавказ, Осетия, северната част на Долния Дунав, Централна Европа. Широкият, за момента, хронологически и географски диапазон не позволява извеждането на по-конкретни изводи. Имайки предвид културната характеристика на региона, в който е открита - традиционно свързан със Североизтока, по всяка вероятност украшението маркира един вече предложен път на културни контакти от Северозападното Черноморие през днешна Източна България до района на Странджа - Сакар (Lichardus et al. 2002).

5. Висулки от група IIIB

Трите висулки от Тополовец, Видинско бележат най-югоизточната точка на разпространение на този специфичен за Трансилвания и Средния Дунав тип урашения. Наличието на огромна по обем литература по въпроса прави излишни нови коментари и тук. Отбелязвам само, че присъствието на висулките от тази група в Северозападна България още веднъж потвърждава ориентацията в културно отношение на този регион през средната и късната бронзова епоха не съмо на изток - към култура Тей, но и на запад - с генетически сродната култура Ватина.

Цитирана литература:

Аврамова, Тодориева 2002: М. Аврамова, Б. Тодориева. Колективна находка от метални предмети - средна бронзова епоха. - В: ПИТУН. София, 2002, 474-478.

Александров 1992: С. Александров. Рец. на Китов Г., И. Панайотов, П. Павлов. 1991 Могилни некрополи в Ловешкия край. Ранна бронзова епоха (некрополът Горан - Слатина). София, 1989. - Балкански древности, 2, 1992, 91-93.

Александров 1994: С. Александров. По въпроса за погребалните обреди на култура Коцофени. - Марица-Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 86-90.

Александров 2007: Ст. Александров. Златни накити от могилен гроб от II хил. пр. Хр. до с. Овчарци, о-на Раднево. - В: Сборник в чест на ст.н.с. Христо Буюклиев (Известия на исторически музей Стара Загора, 2), 2007, 74-84.

Александров 2009: Ст. Александров. Златна торква от Нове от фонда на НАИМ-БАН - В: Б. Петрунова (ред). Laurea Honorem Margaritae Vaklinovae, София, 2009 (под печат).

Атанасов, Александров, Стойчев 2008: Г. Атанасов, Ст. Александров, Ст. Стойчев. Златни украшения от бронзовата епоха във фонда на РИМ-Шумен. - В: Тракия и околният свят (МИФ, 14), София, 2008, 56-63.

Балагури 1985: Е. А. Балагури. Культура Отоман. - В: Археология Украинской ССР, 1. Киев, 1985, 420-428.

Вангородьска 1987: О. Г. Вангородьска. Вироби з золота та срібла в культурах енеоліту - бронзы на території України. - Археологія, 59, 1987, 1-11.

Гей 2000: А. Н. Гей. Новотиторовская культура. Москва, 2000.

Дергачев 1986: В. Дергачев. Молдавия и соседние территории в эпохи бронзы. Кишинев, 1986.

Дергачев, Манзура 1991: В. Дергачев, И. Манзура. Погребальные комплексы позднего Триполья. Кишинев, 1991.

Змейкова 1990: И. Змейкова. Към проблематиката на керамиката от бронзовата епоха, открита в Табашката пещера. - Експедиционен годишник на СУ, 5А, 1990, 105-107.

Иванова 2001: С. В. Иванова. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001.

Илиев, Бакърджиев 2006: И. Илиев, С. Бакърджиев. Археологически проучвания на могилен не-

кропол от ранната бронзова епоха край с. Могила, област Ямбол. - Известия на музеите в югоизточна България, 22, 2006, 89-107.
Китов, Павлов 1973: Г. Китов, П. Павлов. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. - Музеи и паметници на културата, 1973, 4, 4-9.
Китов, Панайотов, Павлов 1991: Г. Китов, И. Панайотов, П. Павлов. Могилни некрополи в Ловешкия край. Ранна бронзова епоха. (Некрополът Горан - Слатина) (Разкопки и проучвания, 23). София, 1991.
Марковин 1960: В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н.е.). - Материалы и исследования по археологии, 93, 1960.
Миков 1934: В. Миков. Последни могилни находки. - В: Мадара, 1. София, 1934, 429-438.
Мунчаев 1975: Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975.
Николов 1976: Б. Николов. Могилни погребения от раннобронзовата епоха до Търнава и Кнежа, Врачански окръг. - Археология, 1976, 3, 38-51.
Николов 1982: Б. Николов. Епоха ранней бронзы в Северозападной Болгарии и некрополь до с. Тырнава. - Thracia Praehistorica. Suplementum Pulpudeva, 3, 1982, 192-200.
Панайотов 1989: И. Панайотов. Ямната култура в българските земи (Разкопки и проучвания, 21). София, 1989.
Панайотов 2002: Н. Панайотов. Евреите и юдаизмът. София, 2002.
Патокова 1979: Э. Ф. Патокова. Усатовское поселение и могильники. Киев, 1979.
Субботин 2008: Л. В. Субботин. Металические изделия ямных племен Северо-западного Причерноморья. - В: Варненският халколитен некропол и проблемите на праисторията на югоизточна Европа (Acta Musei Varnaensis, 6). Варна, 2008, 227-240.
Торбов 1994: Н. Торбов. Резултати от археологическото проучване на Ниновската могила при Търнак, Белослатинско. - Известия на музеите в Северозападна България, 22, 1994, 11-21.
Фол 1993: В. Фол. Скалата, конят, огънят. София, 1993.
Шалганова 2005: Т. Шалганова. Изкуство и обред на бронзовата епоха. Културата на инкрустираната керамика по Долен Дунав (Монографии, 3, МИФ). София, 2005.
Яровой 1985: Е. В. Яровой. Древнейшие скотоводческие племена Югозапада СССР. Кишинев, 1985.
Alexandrescu 1974: A. Alexandrescu. La Nécropole du Bronze Ancien de Zimnicea (dép. de Teleorman). - Dacia, N.S., 18, 1974, 79-93.
Alexandrov 1998: S. Alexandrov. Pottery from the end of the Early Bronze Age in Western Bulgaria. - In: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptman (eds.). James Harvey Gaul. In memoriam. Sofia, 1998, 223-233.
Alexandrov 2002: S. Alexandrov. Post Cernavoda III-Boleráz Phenomena South of the Danube. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 140-147.
Alexandrov 2009: S. Alexandrov. Bronze Age barrow graves between Danube and Balkans: stratigraphy and relative chronology. - In: S. Muller (ed.) Ancestral landscapes: burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Lion, 2009 (in print).
Avramova, Todorieva 2005: M. Avramova, B. Todorieva. A Bronze Age metal work hoard from southeastern Bulgaria. - In: The BronzeAge in Europe and the Mediterranean. BAR. International Series, 1337, 2005, 69-73.
Berciu, Roman 1984: D. Berciu, P. Roman. Mormintele tumulare de la Verbița (jud. Dolj). - Thraco-Dacica, 5, 1984, 15-21.
Bona 1975: I. Bona. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südostlichen Beziehungen. Budapest, 1975.
Bona I. 1992a: I. Bona. Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit. - In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 48-65.
Bona I. 1992b: I. Bona. Tószeg-Laposhalom. - In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 101-114.
Bronzezeit 1992: I. Bona (ed.). Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 101-114.
Brudiu 1985: M. Brudiu. Informații noi privind epoca bronzului în sud-estul Moldovei. - Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, 36, 3, 1985, 235-248.
Brudiu 2003: M. Brudiu. Lumea de sub tumuli fin sudul Moldovei. De la indo-europeni la turanici târzii. Mărturi arheologice. Bucureşti, 2003.
Burtănescu 2002: F. Burtănescu. Epoca timpurie a bronzului între Carpați şi Prut. Biblioteca Thracologica, 27. Bucureşti, 2002.
David 2002: W. David. Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta. Bibliotheca Musei Apulensis, 18. Alba Iulia, 2002.
Dergačev 2002: V. Dergačev. Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien. PBF, XX/9, Stuttgart, 2002.
Eogan 1997: G. Eogan. „Hair-rings“ and European Late Bronze Age Society. - Antiquity, 71, 1997, 308-320.
Foltiny 1972: S. Foltiny. Nalazi predmeta ot zlata u Mokrinu i Banatu iz ranog bronzanog doba. - In: Mokrin, II. Nekropola ranog bronzanog doba. Beograd, 43-55.
Forenbaher 1993: S. Forenbaher. Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. - Antiquity, 67, 1993, 218-256.
Furmánek et al. 1991: V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár. Slovenko v dobe bronzovej. Bratislava, 1991.
Genz 2008: H. Genz. Griechische Lanzenspitzen in Mitteldeutschland. - In: H. Meller (Hrsg.). Der Geschmiedete Himmel. Stuttgart, 2008, 186-187.
Gerloff 1993: S. Gerloff. Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa. - Praehistorische Zeitschrift, 68, 1, 1993, 58-102.

Gogaltan 1999: F. Gogaltan. Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banatul românesc şi pe cursul inferior al Mureşului. Timişoara, 1999.
Gold 1987: Gold of the thracian horseman. Treasures from Bulgaria. Montreal, 1987.
Hänsel 1968: B. Hänsel. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn, 1968.
Hänsel, Weihermann 2000: B. Hänsel, P. Weihermann. Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. - Acta Praehistorica et Archaeologica, 32, 2000, 7-29.
Hristov 2000: M. Hristov. Bronze Age Gold and Electron Adornments from Tabashka Cave in the Osum River Drainage. - In: L. Nikolova (ed.) Technology, Style and Society. BAR, International Series, 854, 2000, 277-279.
Kacsó 1998: K. Kacsó. Das depot von Satu Mare. - Nyiregyhazái Múseum Evkönyve, 39-40, 1998, 11-31.
Kalics 1968: N. Kalics. Die Fruhbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest, 1968.
Leahu 1995: D. Leahu. Tezaurul de podoabe de la Ţigănaşi - Ostrovu Mare. - In: C. Stoica (ed.) Comori ale epocii bronzului din România. Bucureşti, 1995, 112-113.
Leahu 2003: D. Leahu. Consideraţii cu privire la falerele de aur din epoca bronzului descoperite pe teritoriul României. - Cercetări arheologice, 12, 2003, 89-108.
Leahu 1978: V. Leahu. Cu privire la raporturile culturii Tei cu cu unele culturii ale epocii bronzului din Balcani. - Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, 29, 1, 1978, 43-71.
Lichardus et al. 2002: J. Lichardus, R. Echt, I. Iliev, Ch. Christov. Die Spätbronzezeit an der unteren Tundža und die ostägäischen Verbindungen in Südostbulgarien. - Eurasia Antiqua, 8, 2002, 135-184
Motzoi-Chicideanu 1995: I. Motzoi-Chicideanu Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum. - In: B. Hänsel (Hrsg.). Handel, Tausch und Verkher im bronze- und früheisenzeitlichen Südosturopa. PAS, 11, 1995, 219-242.
Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000: I. Motzoi-Chicideanu, G. Olteanu. Un mormânt în cistă din piatră descoperit la Văleni - Dâmbovița. - Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, 51, 1-2, 2000, 3-70.
Mozsolics 1968a: A. Mozsolics. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1968.
Mozsolics 1968b: A. Mozsolics. Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson. - Bericht des Römisch-Germanischen Komission, 45-47, 1965-1966, 1-76.
Müller-Karpe 1974: H. Müller-Karpe. Handbuch der Vorgeschichte. 3, Kupferzeit. Berlin, 1974.
Nagler 1996: A. Nagler. Kurgane der Mozdok-Steppe in Nordkaukasien. - Arhäologie in Eurasien, 3, 1996.
Neugebauer J.W. 1994: J. W. Neugebauer. Bronzezeit in Ostöstereich. Wien, 1994.
Neugebauer-Maresh, Neugebauer 1989: C. Neugebauer-Maresh, J.W. Neugebauer. Goldobjekte aus den Fruhbronzezeitnekropolen Franzhausen I und II und Gemeinlebarn F. - Mitteilungen der Anthropologischen Gesellshaft in Wien, 118/119, 1988/1989, 101-134.
Nica 1982: M. Nica. Locuirea preistorică de la Sucidava - Celei din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului. - Oltenia. Studii şi Comunicări, 4, 1982, 5-37.
Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in Later Prehistory. BAR, IS., 791. Oxford, 1999.
Novotna 1984: M. Novotna. Halsringe und Diademe in der Slowakai. PBF, XI/4. 1984.
Petrescu-Dîmboviţa 1977: M. Petrescu-Dîmboviţa. Depozitele de bronzuri din România. Bucureşti, 1977.
Popescu D. 1956: D. Popescu. Prelucrarea aurului în România înainte de cucerirea romană. - Materiale şi cercetări arheologice, 2, 1956, 196-250.
Popescu D., V. Popescu, 1955: D. Popescu, V. Popescu. Asupra tezaurului de aur de la Ostrovul Mare. - Studii şi Cercetări de Istorie Veche, 6, 3-4, 865-880.
Rassamakin 2004a: J. Rassamakin. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Teil I - Text. Mainz, 2004 (= Arhäeologie in Eurasien, 17).
Rassamakin 2004b: J. Rassamakin. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Teil II - Katalog. Tafeln, Mainz (= Arhäeologie in Eurasien, 17).
Rogozea 1997: P. Rogozea. Scurte consideraţii despre inelele de buclă („lockenring"-uri) din Banat. - Analele Banatului. Serie nouă, Arheologie-Istorie, 5, 1997, 11-20.
Schalk 1981: E. Schalk. Die frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Tószeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Groningen (Niederlande) und Cambridge (Grossbritanien). - Dacia N.S., 25, 1981, 63-129.
Simion 2003: G. Simion. Migraţia popoalelor indoeuropeene la Dunăre de Jos. - In: G. Simion. Culturi antice în zona gurilor Dunării. 1. Preistorie şi protoistorie (= Biblioteca Istro-Pontica, Serie Arheologie, 5). Constanţa, 2003, 13-50.
Szombathy 1929: J. Szombathy. Prähistorische Flachgräber bei Gemainlebarn in Niederösterreich. - Römisch-Germanische Forschungen, 3, 1929.
Trejster 1996: M.J. Trejster. Die trojanischen Schatze. - In: Der Schatz aus Troja. Schliman und der Mythos des Priamos-Gold. Stuttgart, 1996, 197-245.
Vasiliu 1995a: I. Vasiliu. Cercetări arheologice în delta Dunării. Mormintele cu ocru de la Chilia Veche. - Peuce, 11, 1995, 49-87.
Vasiliu 1995b: I. Vasiliu. Date noi privind înmormantarile cu ocru din Dobrogea. Movilele funerare de la Mihai Bravu. - Peuce, 11, 1995, 141-176.
Weihermann 2001: P. Weihermann. Die goldene Lockenringe der Bronzezeit. Einblicke in das frühe Goldschmidehandwerk im Karpatenbecken. Mitteilungen der Berliner Gesellschsft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 22, 2001, 167-181.
Zaharia 1959: E. Zaharia. Die Lockenringe von Sarata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen. - Dacia, N.S., 3, 1959, 103-134.

Gold and silver hair-rings from Bronze Age north Bulgaria
(Summary)

Stefan Alexandrov

The article considers 38 gold and silver hair-rings from Bronze Age North Bulgaria. The rings are divided into three groups with a couple of sub-groups as follows:

Group IA1. Round/slightly oval pendants, crafted from round cross-section wire, twisted in a spiral for one full turn and a half with non-overlapping ends; larger than 1.5 cm in diameter and with wire thickness greater than 0.4 cm - 4 pieces. Chronologically, this group is dated to the EBA Ib period or ca. 3000 BC.

Group IA2. Round/slightly oval pendants, crafted from round cross-section wire, twisted in a spiral for one full turn and a half with non-overlapping ends; no larger than 1.3 cm in diameter and with wire thickness less than 0.3 cm - 16 pieces. Chronologically, this group is dated to the EBA Ib - EBA III period or ca. 3000-2200/2100 BC.

Group IA3. Round/slightly oval pendants, crafted from round cross-section wire, twisted in a spiral for one full turn and a half with non-overlapping ends. The middle part has been bent in the middle at about a 45 degree angle - 6 pieces. Chronologically, this group is dated to the MBA or between 2200/2100 and 1700/1600 BC.

Group IB. Round pendants, crafted from round cross-section wire, twisted for two or more full turns with non-overlapping ends – 2 pieces. Chronologically, this group is dated to the EBA Ib - EBA III period or ca. 3000-2200/2100 BC, mainly in the beginning of this period.

Group IC. Round pendants, crafted from round cross-section wire, twisted for 1.5 – 1.75 full turns, which has then been twisted 180 degrees to return to the inner opening of the first twist - one piece. Chronologically, this group is dated to the EBA III period.

Group ID. Round pendants, crafted from round cross-section wire, twisted for one full turn and a half, pinched at the ends and bent into triangular shape – two pieces. Chronologically, this group is dated to the first half of the LBA period.

Group II. Oval pendants with non-overlapping ends – three pieces. No enough data available for the analysis of this group.

Group IIIA. Egg-shaped pendants with non-overlapping ends - one piece. Chronologically, this group is dated to MBA or the first half of the LBA period.

Group IIIB. Egg-shaped pendants with non-overlapping ends, one of which has been twisted back for an additional half turn – three pieces. Chronologically, this group is dated to the LBA period – 1700/1600-1100 BC, with a possible date towards the beginning of the period.

In regards to the cultural reference and geographical area of the hair-rings discussed here, the following conclusions have been drawn:

1. Pendants of groups IA1-2, IB

1 South of the Danube, pendants from the above three groups have been found exclusively in barrow complexes; 2 Their number rises both in quantity and percentage from the northeast (Dobruja) to the west (north central and northwest Bulgaria), and to the south (the Tundzha-Burgas region); 3 Chronologically, their number decreases progressively from the EBA Ib phase toward the EBA III; 4 Their presence south of the Danube needs to be connected to the bearers of the Pit-Grave Culture, the early phase of whose movement toward the Balkans is dated to the EBA Ib stage; 5 Considering the part played by the 'medium of transmission' of the bearers of the Pit-Grave Culture, it is not unreasonable to suppose that, in the course of their interaction with the local EBA cultures, they transmitted this type of ornament to the local population, which adopted it and most likely, as is the case of Zimnicea and Celei sites, started producing it.

2. Pendants of groups IA3

The adduced parallels with the Gáta-Wieselburg Culture and the cemeteries at Franzhausen I, Gemeinlebarn, and others, point to Central Europe and the Middle Danube, where ornaments of this type are found frequently. The existence of similar objects crafted of precious metals in the Lower Danube during the Middle Bronze Age should not come as a surprise; it rather confirms the thesis advanced earlier concerning the archaeologically well-documented contacts between these regions, including those even further south: to the Thracian region, and from there to the Aegean-Anatolian region.

3. Pendants of group IC

The above comments concerning the pendants of group IA3 apply to this group as well, which confirms the previously advanced hypotheses by suggesting that the processes in question began as early as the end of the Early Bronze Age.

4. Pendants of group IIIA

The pendant from Byala Reka, near Shumen,

provides parallels with the eastern Black Sea region, the Caucasus, the northern part of the Lower Danube, and Central Europe. For the time being, their wide time and space distribution does not allow for more specific conclusions to be drawn. However, if we were to take into account the cultural characteristics of the region where it was discovered, which are always in some relation to the Northeast, this ornament would mark an already suggested route for cultural contacts moving from the northeastern Black Sea through eastern Bulgaria to the Strandzha-Sakar region.

5. Pendants of group IIIB

The three pendants from Topolovetz, near Vidin, mark the southernmost point of occurrence of this specific for Transylvania and the Middle Danube ornament type. Since a large volume of literature already exists on the subject, any new comments made here would be redundant. We should note, however, that the presence of the pendants of this group in northeast Bulgaria confirms once again the cultural orientation of the region during the Middle and Late Bronze Age, not only to the East – toward the Tei Culture – but also to the West, toward the genetically similar Vatina Culture.

Куш кая. Характеристика на обитаването през късната бронзова и ранната желязна епоха

Христо Попов

През 2004 г. на територията на община Любимец се извършиха теренни обхождания като част от програма за развитие на културния туризъм в региона. Основната им цел бе да се уточни съвременното състояние на вече известни паметници, след което да се преценят възможностите за тяхната социализация. От строго научна гледна точка проектът предостави възможност да се регистрират нови, неизвестни до този момент археологически обекти и значително да се разшири и прецизира информацията за някои от познатите (Попов, Илиев 2006b, 46-54). В края на кампанията посетихме местността Куш кая, намираща се на около 4 км северозападно от село Вълче поле (обр. 1). Тя представлява добре изразено конично възвишение, разположено в периферията на южните склонове на източнородопския рид Гората. От запад и изток то е оградено от по-високи масиви (Света Петка и Сара калдър), а на север преминава основното било на Гората. Теренът е естествено отворен единствено на юг и югозапад към долината на Средна Арда. Възвишението Куш кая е разположено на водосбора на Селска река и нейния ляв приток Ракаджията, протичащи от запад и изток и събиращи се в югозападното му подножие. По спомени на местното население в миналото извори е имало и по североизточните му склонове. Върху високите части доминират два големи скални масива, които ограждат от север и юг билото, на което се намира широка седловина, издигаща се на север, към по-високия от тях (обр. 1). Скалите са с вулканичен произход (туф). Местността носи името Куш кая (птичата скала), заради формата на една от скалите, силно наподобяваща кацнала птица. Още през 30-те години на миналия век Иван Велков посещава района и в широкото пространство между скалите регистрира терасирания, многоброен керамичен материал, хромели и др. (Велков 1940, 70-78). Тогава той изказва хипотезата, че терасирането и останките, откривани на повърхността принадлежат на жилищни структури, с което интерпретира обекта като селище. По-късно, въз основа на информация и материали, предоставени му от местното население, Димчо Аладжов дава предполагаеми хронологически граници на обекта и го датира в ранножелязната епоха (Аладжов 1997, 49). В по-новата литература са правени опити и само въз основа на геоморфологични белези на обекта, каквито са ясно изразените, видими от далечно разстояние скали, той да бъде определен като светилище (Hristov 2002).

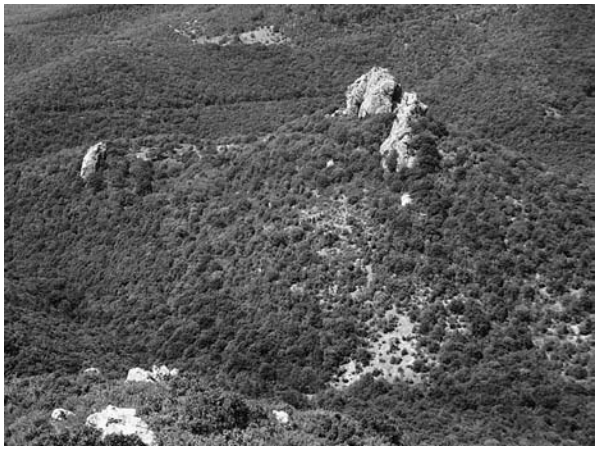

Обр. 1. Куш кая. Поглед към Куш кая от изток, от височините на Сара калдър. Добре се вижда широката седловина на билната част, затворена между северния и южния скален масив

Fig. 1. Kush Kaya. A view from east, from the Sara Kaldar heights towards Kush Kaya. The wide saddleback of the ridge is clearly seen, enclosed between the northern and the southern rock massifs

При теренните обхождания през пролетта на 2004 г. установихме, че обектът е непрекъснато подлаган на иманярски интервенции. В многобройните изкопи и по повърхността се откри керамичен материал, който позволи да бъде допълнена известната до този момент информация за общата му хронология (обр. 2[1]). Находките спадаха към три основни периода - късна бронзова епоха, ранна желязна епоха и римска античност (Попов, Илиев 2006b, 53-54). Изка-

[1] *Автори на рисунките на керамичния материал - Красимир Ников, Христо Попов и Станислав Илиев; автор не геодезичното заснемане - Бистра Гяурова; автор на графичните заснемания - Христо Попов.*

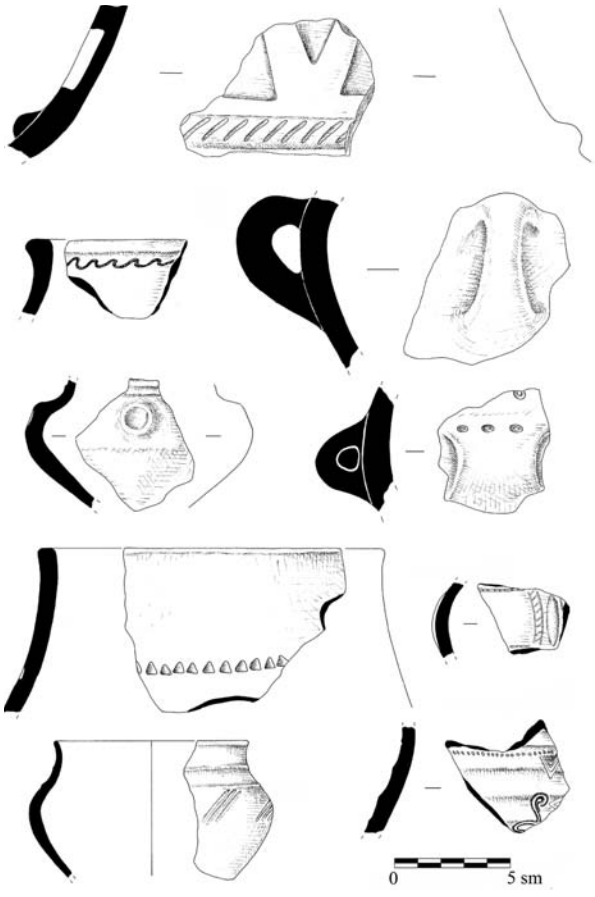

Обр. 2. Куш кая. Керамични находки от иманярските изкопи. Различни хронологически периоди, представени на обекта
Fig. 2. Kush Kaya. Ceramic finds from looters' pits. Different occupation periods of the site

заното през 2004 г. предположение, че е представена и късната елинистическа епоха, поне до този момент след три проучвателски сезона, не се потвърди.

Въпреки регистрираните унищожения преценихме, че дебелината на културните напластявания на места е значителна и предоставя възможност за добри стратиграфски наблюдения. Многобройните разсипи от камъни по терена, също даваха основание да се предположи, че в ненарушени участъци могат да бъдат проучени структури, към които те са принадлежали.

Осъществените през 2005 г. сондажни разкопки напълно потвърдиха първоначалните впечатления за сложен като характеристики многопластов обект, обхващащ голям хронологически период (Попов, Илиев 2006а, 156-158). През 2006 и 2007 г. екипът премина към редовни, дългосрочни археологически разкопки[2]. Заради гъстата горска растителност, трудната проходимост и голямата денивелация в някои участъци на терена, беше преценено, че проучването ще бъде осъществявано в отделни сектори при полагане на локални план-квадратни мрежи, а не на една обща. Изследваната до този момент площ е разделена на три основни сектора, както следва:

I-ви сектор, разположен в южното подножие на северния скален масив. Тук са разкрити главно структури от късната бронзова епоха.

II-ри сектор, южно от I-ви, по склона под северния скален масив. В южната периферия на сектора седловината, върху билните части на Куш кая прави сравнително стръмен преход, изкачвайки се към скалите, след което значително се разширява в източна и западна посока, като отваря широки и удобни тераси. На този етап в сектор II са открити едни от най-значимите стратиграфски напластявания на обекта (регистрирани до 2, 10 м). Представени са късна бронзова епоха, ранна желязна епоха (с няколко фази) и римска императорска епоха II-III в. сл. Хр.

III-и сектор се намира върху най-равната част на седловината, северно и северозападно от южния скален масив. Той обхваща и част от укрепителната стена, преминаваща по западния ръб на билото на Куш кая.

Секторите са разположени в западните и централните части на обекта (обр. 3), като до този момент археологически разкопки са осъществени на площ от около 500 м^2.

Основните цели, поставени пред екипа бяха:

Да бъдат уточнени хронологическите граници.

Да се изяснат функционалните характеристики на обекта и неговата вътрешна организация.

Да се проследи стратиграфски последователността между различните регистрирани периоди.

Пълно проучване на регистрирани в различните сектори архитектурни структури (постройки, терасирания, укрепителни и оградни стени).

По тази причина основните сектори бяха заложени върху запазени от иманярски интервенции и различни като общи характеристики терени.

Макроанализът на организацията на селището показа, че билните части на възвишени-

[2] *През трите досегашни кампании (2005-2007) проучванията са ръководени от автора, заместник ръководител беше Станислав Илиев, археолог от Регионален исторически музей Хасково, а в екипа взеха участие служители и докторанти от НАИМ-БАН, докторанти от СУ „Св. Климент Охридски" и един студент от НБУ. Проучванията са финансирани по проект към НАИМ-БАН.*

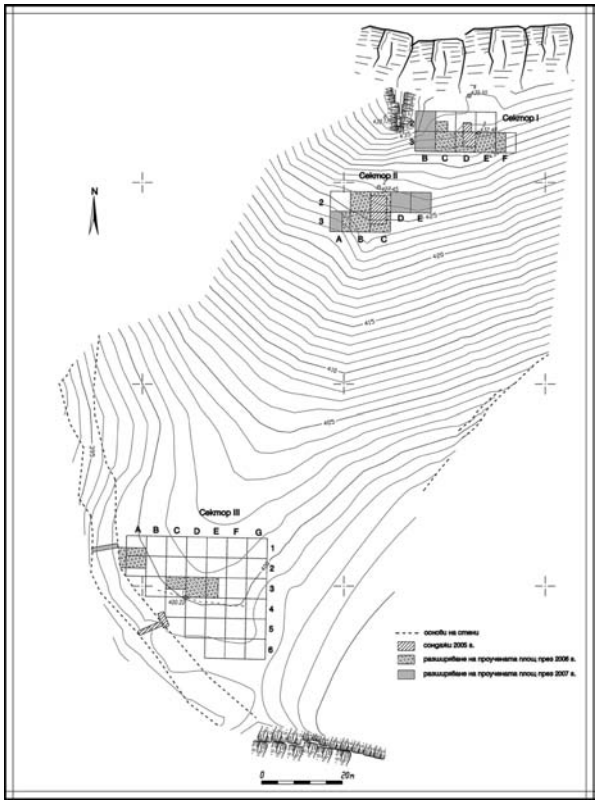

Обр. 3. Куш кая. Сектори I-III и напречни разрези на западната крепостна стена. Проучвания 2005-2007 г. Автор на заснемането Бистра Гяурова
Fig. 3. Kush Kaya. Sectors I-III and cross-sections of the western fortress wall. Excavations 2005-2007. Drawn by Bistra Gyaurova

ето са укрепени. Двата големи скални масива (северният и южният) са свързани помежду си със стени, преминаващи по западния и източния билен ръб. Укрепената територия е с неправилна трапецовидна форма, с обща площ надхвърляща 25 дка, и обхваща цялото било, затворено между скалите и допълнително изградените стени. (Попов, Илиев 2007, 199). Детайлното обхождане на възвишението показа, че по източните и югозападните склонове се откриват терасирания и каменни разсипи, които на места достигат до малките реки, протичащи в подножието на Куш кая. Макар и оскъдни, керамичните находки са идентични с част от материалите от укрепената част и се отнасят основно към периода на ранната желязна епоха. Това предполага, че в определени периоди обитаването е излизало извън рамките на най-високите билни части. Същевременно укрепеното пространство не е било гъсто застроено навсякъде. Проучванията в Сектор III ясно показаха, че на това място, с изключение на участъка при вътрешното лице на крепостната стена, няма културни напластявания. Обектът има сложна хоризонтална и вертикална стратиграфия. Често структури от различните периоди на обитаване не се застъпват една друга във вертикален план, което показва, че площта не навсякъде е била плътно застроена и има специфична вътрешна организация. На места стратиграфията е представена от ненарушени пластове от най-ранните периоди на обитава-

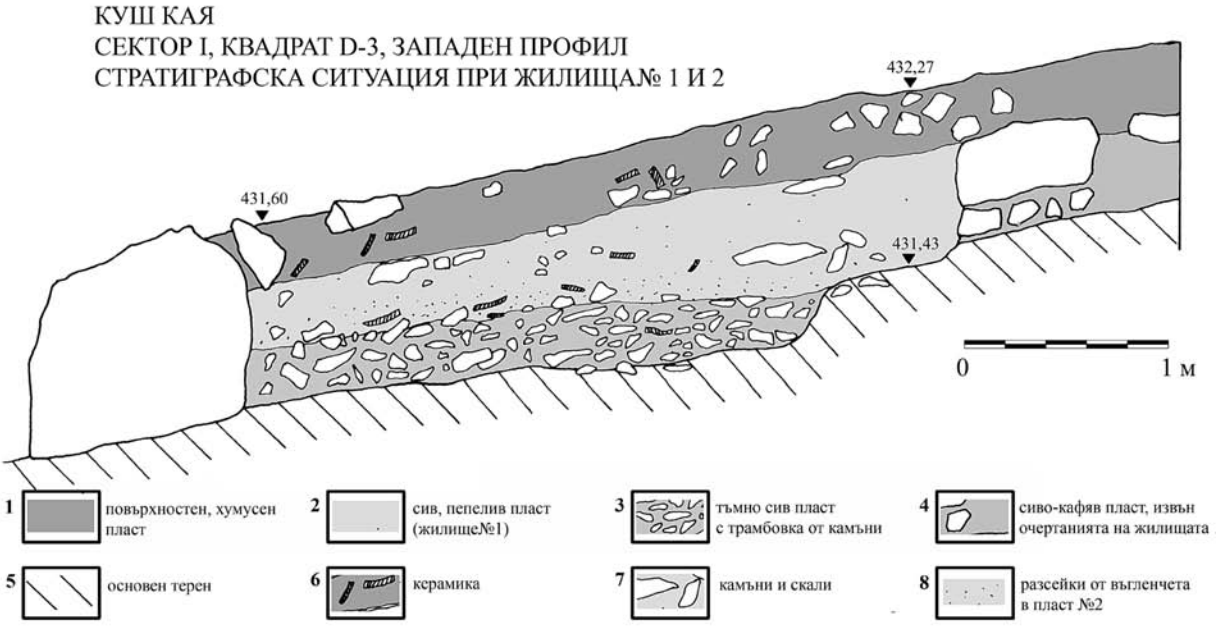

Обр. 4. Куш кая. Западен профил на квадрат на квадрат D-3, Сектор I
Fig. 4. Kush Kaya. Western profile of square D-3, sector I

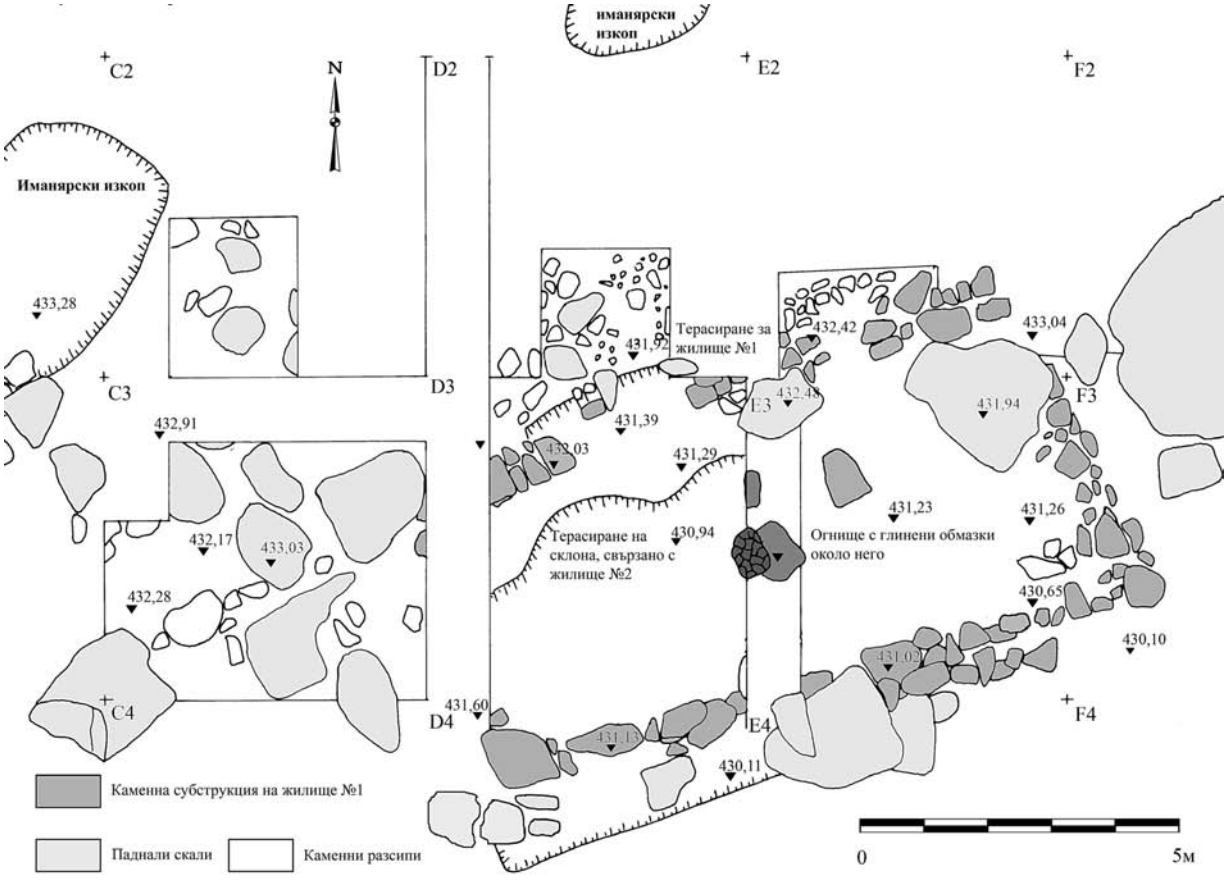

Обр. 5. Куш кая. Сектор I. Общ план на основите на жилище № 1
Fig. 5. Kush Kaya. Sector I. Sketch of the foundations of building No. 1

не, откривани непосредствено под хумусния пласт. В други случаи удобните за обитаване терени и вече оформени в склона тераси са били преизползвани многократно през различни периоди, при което се е достигнало до значителни напластявания във вертикален план, на места надхвърлящи дебелина от 2 м. Изброените по-горе общи характеристики на хоризонталната стратиграфия и вътрешната организация имат своите конкретни хронологически проявления, за които ще стане дума по-подробно в изложението.

В Сектор I, непосредствено под хумусния пласт, се регистрираха следи от къснобронзови структури, в общо два строителни хоризонта. Дебелината на културните пластове тук варира от тънки напластявания от 0,20-0,30 м, в участъци, попадащи извън проучваните сгради, до 0,80-1,25 м във вътрешността на постройките (обр. 4). Теренът е изкуствено подравнен и терасиран, като на места част от склона е изрязана. Най-голямата от регистрираните сгради се проучи в квадрати C3, D2, D3, D4, E3, F3 (обр. 5). Тя е с правоъгълен план и с приблизителни външни размери: 11, 40 x 5, 60 м (резултатите от 2006 г. бяха прецизирани при допълнителните проучвания в западната част на постройката през 2007 г.). Широчината ù варира, заради разсипите на южния зид, който на места се е свлякъл по склона. Въпреки големите размери не се откриха следи от вътрешно преграждане - т.е. сградата е била съставена от едно общо помещение. В централната му част е разположено огнище с неправилна правоъгълна форма. Около него бяха запазени участъци, измазани с тънък слой глина. На около 1,20 м североизточно от огнището е разположен голям камък с трапецовидна форма, здраво вкопан в терена, издаден до 0,20-0,30 м от подовата повърхност. Горната му част е заравнена. По него на места има ясни следи от горене. Местоположението му в непосредствена близост до огнището свидетелства, че той е бил част от вътрешното оформление на жилището и вероятно е бил използван в домакинството (подложка, маса ?). Впоследствие, при проучване на други жилища от къснобронзовата епоха (№ 3, 4), беше установено, че това е обичайна практика.

Субструкцията на стените е изградена от средно големи камъни, като в добре запазени участъци широчината на стените достига 0,60

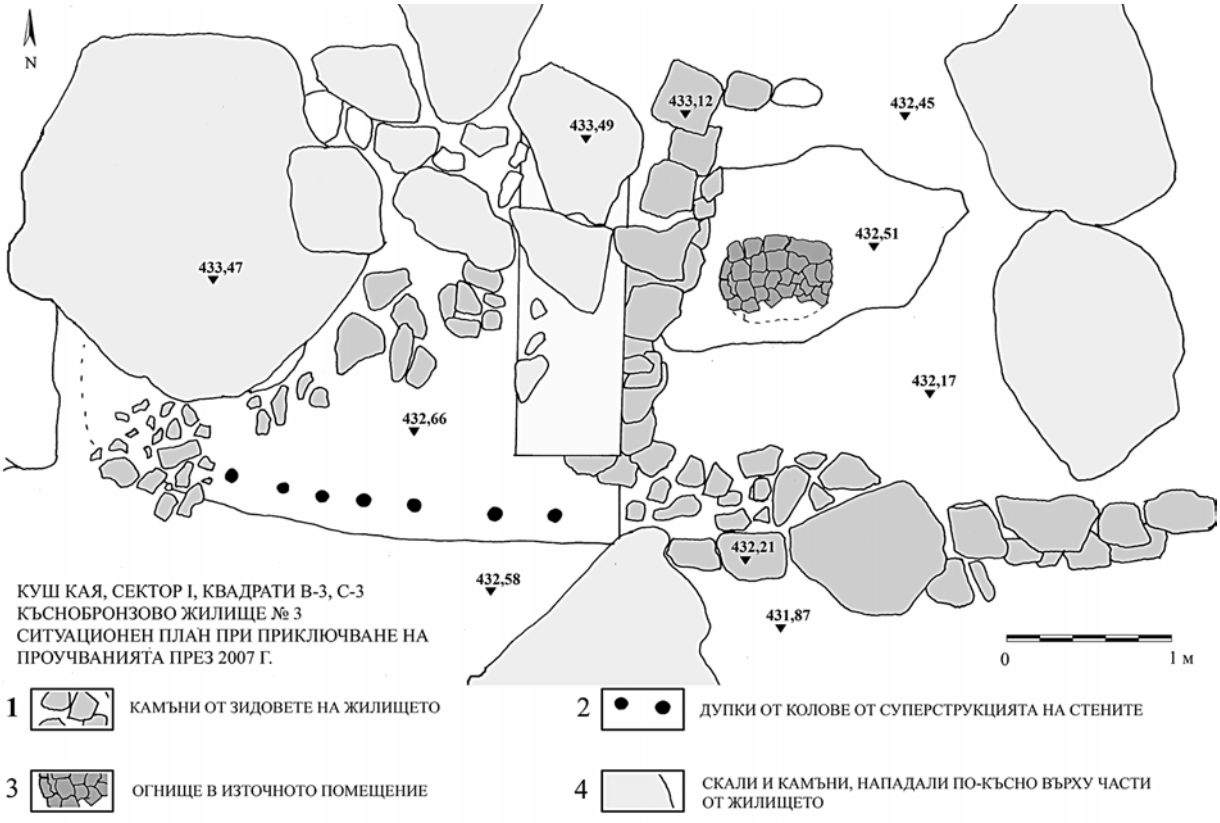

Обр. 6. Куш кая. Сектор I. Жилище № 3. Ситуация при разкриването на централните и южните му части
Fig. 6. Kush Kaya. Sector I. Building No. 3, after revealing its central and southern parts

м. Подовото ниво е оформено от трамбовани дребни, ломени камъни. Дебелината на пласта с трамбовка достига 0,25-0,30 м (обр. 4). Може да се допусне, че дебелата трамбовка от ломени камъни е играела ролята и на дренаж, за отвеждане на влагата от жилищните помещения. Същият начин на оформяне на подовите нива е регистриран и при жилища № 3 и 4. Постройката е горяла, за което свидетелства сивият пепелив пласт, откриван над подовото ниво и падналите големи части от стенни мазилки, разкрити при южната стена. По фрагментите от глинени мазилки със следи от плет и колове може да се заключи, че суперструкцията на стените е била лека.

Описаната конструкция интерпретираме като жилище. За това свидетелстват и находките, свързани с бита: хромели (долни и горни части, открити в западната част на постройката, фрагментирана глинена лъжица, прешлени, костени сечива, брусове, каменна брадва, кремъчни пластини, две триръби костени стрели с втулка и пр.). Фрагментираният керамичен материал е представен както от груби кухненски съдове (хранилища, гърнета), така и от по-фина трапезна керамика (канички, купи, двойни съдове и др.) (Илиев, под печат)[3]. Костният материал показва значителен превес на доместицираните (коза, овца, дребно брахицерно говедо, домашна свиня) над дивите животни (елен, елен-лопатар, дива свиня)[4]. От представителите на домашните животни са открити и кости на куче и кон, като за присъствието на конете в бита на местното население свидетелства и една фрагментирана костена псалия.

От особен интерес е анализът на палеоботаническите проби, в това число и на овъглени останки от храна, открити в кантаросовиден съд със счупено устие, затворен с половинка от кана, използвана вторично като похлупак.[5] Овъгленият материал представлява останки от каша, приготвена от просо (*Panicum milliaceum*) с добавки от ечемик (*Hordeum vulgare*) и ленено семе (*Linum usitatissimum*). Според хипотезата на д-р Маринова ленът е добавен за подобряване калорийната стойност на храната, поради

[3] *Анализ на керамичния комплекс от бронзовата епоха е направен от Станислав Илиев, в текст, който предстои да бъде публикуван в някой от следващите броеве на изданието.*

[4] *Палеозоологичният анализ е извършен от ст.н.с. д-р Николай Спасов.*

[5] *Изследването на палеоботаническите проби се извършва от д-р Елена Маринова.*

Обр. 7. Куш кая. Южна стена на жилище №3. Дупки от колове от суперструкцията. Вляво от редицата колове добре се очертава външната граница на жилището. Вътрешността на помещението е запълнена с пласт от пепел и нападали мазилки
Fig. 7. Kush Kaya. Building No. 3, south wall. Holes left from the posts of the superstructure. The outside boundary of the building is clearly demarcated to the left of the row of posts. The inside of the room is filled with a layer of ash and ruined daubes

високото съдържание на мазнини в семената му. Другите палеоботанически проби от жилище № 1 също показват доминиране на просото в растителната храна. Открити бяха и единични семена от ечемик и плевеста пшеница. Хранителната диета, която ни показва анализът на палеозоологическите и палеоботаническите проби свидетелства за бит, при който е добре развито отглеждането на дребен рогат добитък (костите количествено преобладават), макар ловът също да е бил използван за набавяне на храна. Що се отнася до земеделието - то виждаме присъствието на селскостопански култури, които не изискват много добри природни условия и макар и не толкова производителни са по-устойчиви и непретенциозни.

Специално внимание заслужават останките от производствена дейност, разкрити в жилище № 1. Кремъчните отломъци, заготовките от кост и полуфабрикати от камък (частично просвредлени брусове) подсказват, че вероятно са практикувани занаяти, обслужвали по-широк кръг от обитателите на Куш кая през къснобронзовата епоха. По-големите размери на постройката, в сравнение с останалите, открити в непосредствена близост, също позволяват интерпетации в този контекст.

В сектор I и сектор II бяха проучени останки от общо 4 жилища от къснобронзовата епоха. От гледна точка на общата хронология на обекта най-информативна е стратиграфската ситуацията при жилище № 1, където под подовото ниво се разкриха останки (единични линейно подредени камъни; дъговидно изрязване и терасиране на склона; огнище с елипсовидна форма и глинена подова замазка, запазена в участък от няколко квадратни метра), които показват, че на същото място през по-ранна фаза на къснобронзовата епоха е съществувало друго жилище. Цялото запазено огнище впоследствие е покрито с трамбовката от каменен трошляк, използвана за дренажа и подовото ниво на жилище № 1, като теренът е подравнен и запълнено терасирането, направено за по-ранното жилище № 2 (обр. 4). Тъй като по-късното жилище е с по-големи размери и друга ориентация, се е наложило и по-различно оформяне на терена.

Жилища № 3 и 4 са с издължена правоъгълна форма и почти сходни размери и планировка. И двете имат вътрешно преграждане, което ги дели на две, приблизително еднакви по размери помещения. Установимите размери на жилище № 3 са 6,20 х 3, 50 м, а на № 4 - 6,40 х 3,80 м. Ориентирани са И-З с дългите си страни.

Жилище № 3 се разкри в сектор I, в непосредствена близост западно от жилище № 1 (обр. 6). Проучването му даде възможност да се проследят детайлно начинът на изграждането му и използваните за това материали. Осно-

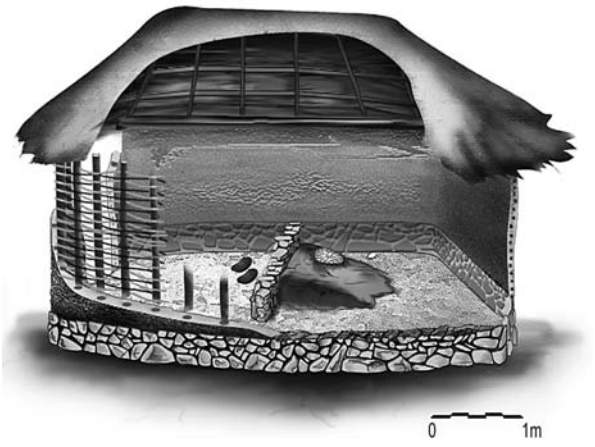

Обр. 8. Куш кая. Реконструкция на жилище № 3. (автор Станислав Илиев). В западното помещение бяха разкрити хромелните камъни от домашния инвентар. Огнището е разположено в източното помещение върху избив на скала, който е останал във вътрешността на постройката
Fig. 8. Kush Kaya. Reconstruction of building No. 3 (author Stanislav Iliev). In the western room were found the grinding stones from the household inventory. The hearth is located in the eastern room over a rock outcropping, which has been left on the inside of the building

вата (субструкцията) на стената е изградена от средно големи, ломени камъни. От външната ѝ страна като укрепващ цокъл, са подредени линейно по-добре оформени големи, правоъгълни камъни, запазени на места в два реда, с височина до 0,35-0,40 м. Между вътрешните камъни, надлъжно по зида през 0,30-0,40 м са набити колове с диаметър 0,06-0,08 м. От последните се зачистиха дупките от южната стена на жилището (обр. 7). Пространството между коловете е свързано с плет, а стената - измазана с глина. И жилище №3, както и жилище № 1 е горяло. Над подовото ниво се откри пепелив пласт, с наситен сив цвят, който е обилно примесен с въгленчета, керамични фрагменти, единични находки и многобройни мазилки от падналите стени. Термичният процес от горенето е позволил да се запазят част от мазилките. Диаметърът на коловете, откривани по отпечатъците върху някои от тях, напълно отговаря на диаметъра на коловете от стената. Леката конструкция на стените във височина предполага малка тежест и на носения от тях покрив. Вероятно той е бил направен от клони и слама (обр. 8). Не бяха установени следи от основи на опорни греди във вътрешността на постройката. И тук, както при останалите жилища се откриха множество находки, свързани с обичайния бит на обитателите - хромели (в западното помещение), фрагментирана лъжица, прешлени, тежести, кремъчни сечива и др.). Огнището е разположено върху плоска естествена скала, останала затворена в източното помещение.

След изгарянето на жилището теренът е изоставен. На този етап трудно може да се каже доколко този факт отразява ситуацията само за конкретния участък от селището или се отнася за цялата агломерация. Ясни следи от пожар са открити при две от проучените жилища (№ 1 и № 3). През по-късен етап, вероятно вследствие земетресение, от северния скален масив на Куш кая са нападали скали, които са унищожили останките от жилището. Най-много са пострадали северните и западните части на постройката. Вследствие удара, част от камъните на външните стени и на преградната вътрешна стена, са се разсипали на юг или са политнали странично (обр. 6). Този природен феномен е допринесъл за „запечатването“ на ситуацията и нейното съхраняване.

Жилище № 4 се проучи в сектор II, квадрати А3, В2, В3. Планът, а и вътрешната организация на помещенията са сходни с тези на жилище №3 (обр. 9). Налице е още една характерна особеност, която се забелязва навсякъде през всички периоди на обитаване, регистрирани на Куш кая - максимално използване на даденостите на терена за подзиждане и оформяне на постройките. В редица случаи големи скали са били използвани за оформяне на части от сгради, с което са пестени време, и усилия. Очевидно тази строителна традиция се е наложила трайно. Паднали в участъка на жилище № 4 скали от масива на Куш кая са образували естествена ниша, предлагаща добър подслон и впоследствие са включени в западните части на постройката. Може да се предположи, че останалият между две от скалите проход е служел и за вход, разположен на тясната, западна страна. За разлика от жилище № 3, тук скалите не са паднали вторично, а са предхождали изграждането на постройката. В западното помещение (отново, както и при жилища 1 и 3) бяха открити хромели. В него е разположено и огнището. Подобно на това в № 3 и то е измазано върху малка скала, останала във вътрешността и използана в интериора. За друг голям скален къс, чиято западна страна служи като част от вътрешната разделителна стена между двете помещения, може да се твърди, че е бил поставен съзнателно. Той лежи върху ясно установим дренажен пласт от ломени камъни. Субструкцията на северната стена е изградена от дребни ломени камъни, със спойка от кал. Във височина може да се предполага конструкция като при другите постройки. Южната стена е по-солидна, тъй като е разположена по склона и е поемала основната тежест. Керамичният материал може да бъде отнесен към последните фази на къснобронзовата епоха.

Теренните резултати през последните два сезона позволяват да се направят по-обобщаващи изводи за обитаването през къснобронзовата епоха. То е било съсредоточено във високите части на билната седловина, в южното подножие на големия скален масив. Материали от къснобронзовата епоха в ниските части на билото и по склоновете липсват. Жилищата са намирали добър подслон в подножието на скалите, като същевременно са били обърнати благоприятно на юг, югоизток и югозапад. Групирането и топографското им разположение позволяват да се предположи, че са били подредени линейно по високите тераси (вероятно в два до три пояса). Отчитайки броя на проучените до момента постройки и площта, в която са концентрирани материалите от къснобронзовата епоха може да се изкаже хипотезата, че общият брой на жилищата е надхвърлял 20. На този етап няма сведения за укрепяване на сели-

Обр. 9. Куш кая. Сектор II. Общ план на разкритите части от жилище № 4, в квадрати А-3 и В-3. Входът е от запад, при широк около 0,80 м. проход, оставащ между скалите. Източната стена на жилището остава под реброто между квадрати В-3 и С-3 (срв. обр. 13)

Fig. 9. Kush Kaya. Sector II. Sketch of the uncovered parts of building No. 4, squares A-3 and B-3. The entrance is from the west, through a 0.8 m wide passage left between the rocks. The eastern wall of the house is left under the rib between squares B-3 and C-3 (cf. fig. 13)

щето. Ако е имало такова, то по-скоро е било разположено в района на резкия преход между ниските и високите части на билото - граница и на откриваните материали от късната бронзова епоха. Битът показва характерни черти за населението от полупланински и планински райони. Все още няма сведения дали освен животновъдството и полупланинското земеделие е съществувал и друг важен поминък. Керамичният материал като характерни форми и украса намира много добри паралели сред други обекти от района (обр. 10, 11) (Бориславов 2002; Кынчев 1982; Kănčev 1974; Лещаков 1990; Лещаков 2003; Nekhrizov 1995; Нехризов 2006; Стоянов, Ников 2003; Stoyanov, Nikov 1997 и др.). Хронологически той спада към по-късните фази на периода и може да бъде отнесен към времето XIII-XI в. пр. Хр.

Важен въпрос относно изясняване общата картина на обитаването е за приемствеността с по-късни периоди. Единственият сектор, където засега са представени къснобронзова и две различни фази на ранната желязна епоха, е сектор II (обр. 3). Стратиграфските напластявания в отделни квадрати тук варират между 1,30 и 2,10 м. Нивелираният терен е бил преизползван многократно, като в дълбочина се откриват останки от редица жилищни и стопански помещения, отнасящи се към изброените по-горе периоди. До дълбочина 0,50-0,60 м се разкриват пластове, свързани с обитаването в периода на късния Принципат. Те частично са нарушили пластоветете от ранножелязната епоха. Под тях се разкриват добре запазени пластове от втората фаза на ранножелязната епоха, а в отделни части на квадрати В-2, В-3, С-2, С-3 се разкриват и структури от края на къснобронзовата епоха и първата фаза на ранножелязната епоха (обр. 12, 13). Те са се съхранили запечатани под глинобитно подово ниво от втората фаза на ранножелязната епоха. Част от тях са основи на зидове, градени от дребни до средно големи камъни със спойка от кал. Ориентацията им (ЮЗ-СИ) е противоположна на структу-

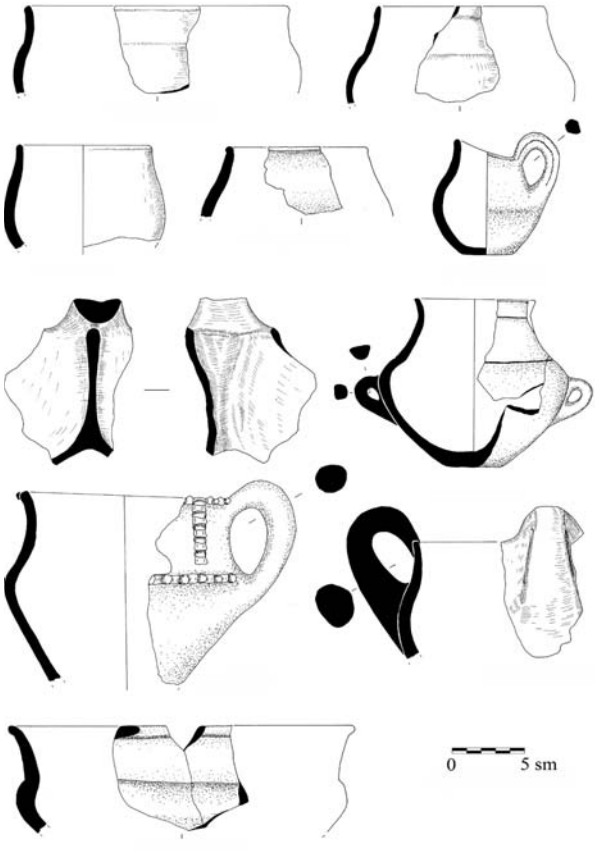

Обр. 10. Куш кая. Характерни керамични находки от проучените структури от къснобронзовата епоха в Сектор I
Fig. 10. Kush Kaya. Characteristic ceramic finds from the excavated Late Bronze Age structures in sector I

рите, свързани с втората фаза на РЖЕ и тези от КБЕ в сектор II. Най-добре са запазени части от две, успоредни стени (на разстояние около 3,8-4 м една от друга), разкривани съответно в квадрати В-2 и С-2. В квадрат В-3, южно от участъка, заключен между двете стени се открива още едни каменен разсип, стратиграфски свързан със същите пластове, за който може да се предположи, че е принадлежал на ЮЗ стена на постройката. Ако се отчете и откриването на периферията на огнище в северния профил на квадрат В-3 (Попов, Илиев 2008, обр. 1), оставащо в пространството, затворено от стените, и на хромелен камък югозападно до него, може да се допусне, че и тук се намирало жилище, с площ от около 20-25 кв. м. Към структурите от ранните фази на ранножелязната епоха може да бъде отнесено и вкопаване с правоъгълна форма (разкривани размери 1,78х2 м) в югоизточните части на квадрат С-3. С него стратиграфски са свързани и една малка яма и разбит съд-хранилище в западната му периферия. Вкопаването е слабо 0,10-0,15 м, а структурата очевидно продължава под източното и южното ребро на квадрата. И тук керамичният материал се отнася към първата фаза на ранножелязната епоха, но фактът, че вкопаването е оставало запечатано под нивелационният пласт (обр. 12), свързан с основите на зидове в кв. С-2 и В-2 свидетелства, че може да се предполага наличието на два последователни етапа от един и същи период.

Керамичният материал от описаните контексти от ранните фази на ранножелязната епоха, показва съществени различия в сравнение с по-горните пластове. Щампована украса почти липсва. Богатата орнаментика от по-горните пластове я няма. По начина на отпечатване при единичните фрагменти с украса от концентрични кръгове и тангенти може да се предположи, че те са били украсявани с костени (дълбоко и равно врязване в глината), а не с глинени печати. Малкото качествена трапезна керамика е украсена предимно с канелюри и по-рядко с набождане или врязване. Повърхността ú е най-често черна и е много добре из-

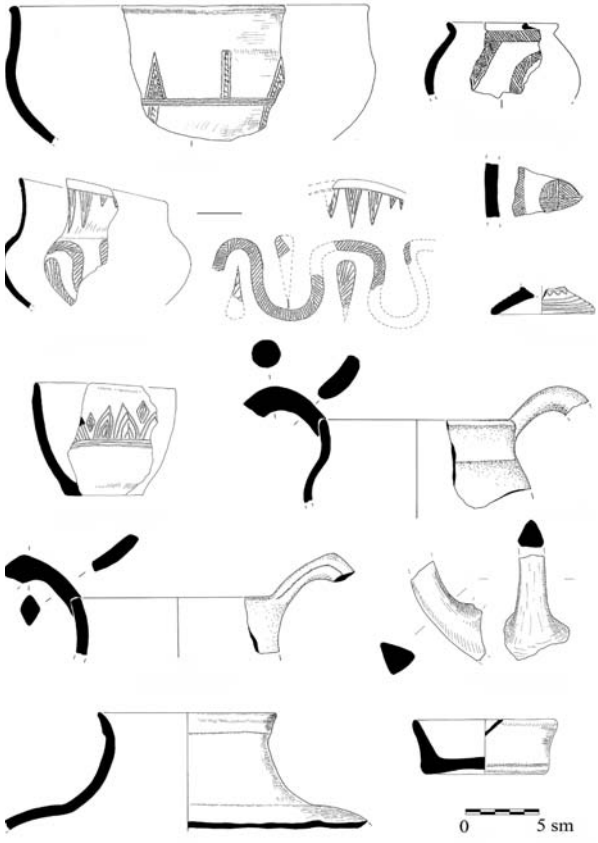

Обр. 11. Куш кая. Характерни керамични находки от проучените структури от къснобронзовата епоха в Сектори I, II
Fig. 11. Kush Kaya. Characteristic ceramic finds from the excavated Late Bronze Age structures in Sectors I and II

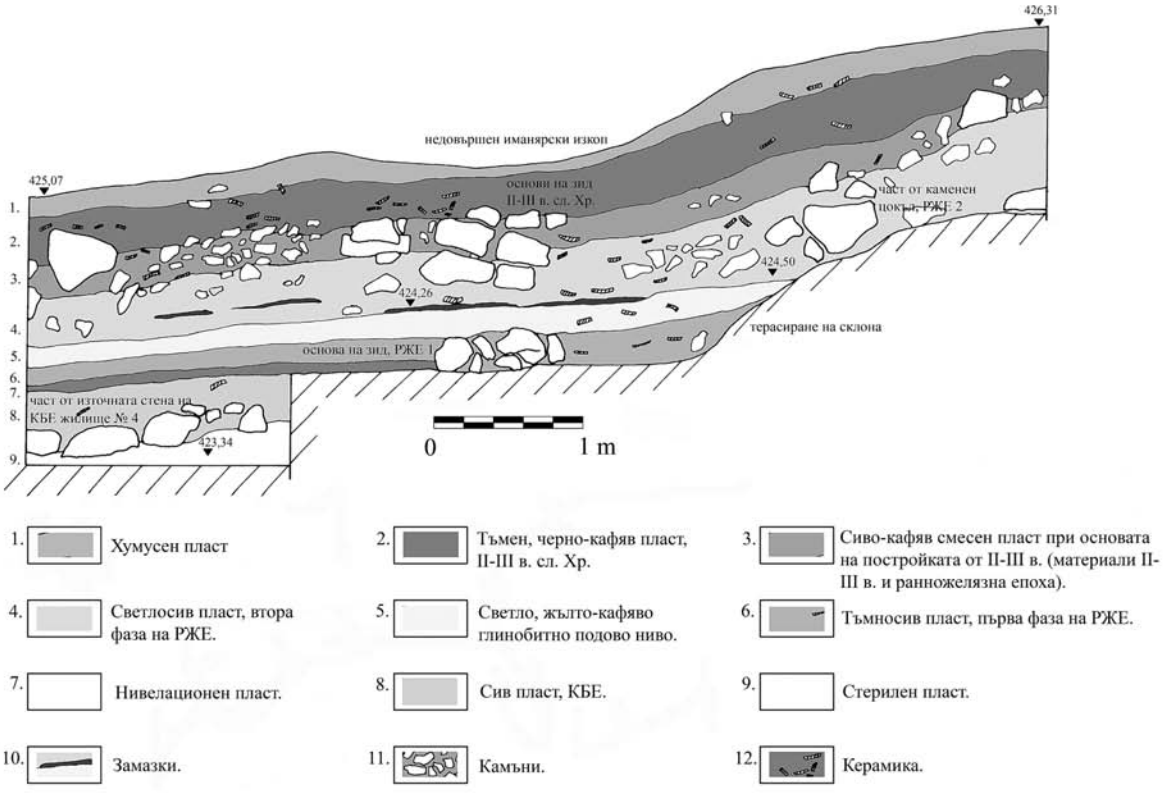
426,31
425,07
424,26
424,50
423,34
недовършен иманярски изкоп
основи на зид II-III в. сл. Хр.
част от каменен цокъл, РЖЕ 2
основа на зид, РЖЕ 1
терасиране на склона
част от източната стена на КБЕ жилище № 4
0
1 m
1. Хумусен пласт
2. Тъмен, черно-кафяв пласт, II-III в. сл. Хр.
3. Сиво-кафяв смесен пласт при основата на постройката от II-III в. (материали II-III в. и ранножелязна епоха).
4. Светлосив пласт, втора фаза на РЖЕ.
5. Светло, жълто-кафяво глинобитно подово ниво.
6. Тъмносив пласт, първа фаза на РЖЕ.
7. Нивелационен пласт.
8. Сив пласт, КБЕ.
9. Стерилен пласт.
10. Замазки.
11. Камъни.
12. Керамика.

Обр. 12. Куш кая. Западен профил на квадрати С-2 и С-3
Fig. 12. Kush Kaya. Western profile of squares C-2 and C-3

лъскана (обр. 14). Тя намира добри паралели в други керамични комплекси от първата фаза на ранножелязната епоха от Югоизточна Тракия (Kanchev 1974, Ников 1994 и др.). Сред находките следва да бъдат споменати фрагментиран леярски калъп, части от кремъчни и каменни сечива, едно триръбо костено метателно копие и др. По запазената част от калъпа може да се предположи, че е служел за отливане на характерните за периода кръстовидни брадви или кръстовидни тесли.

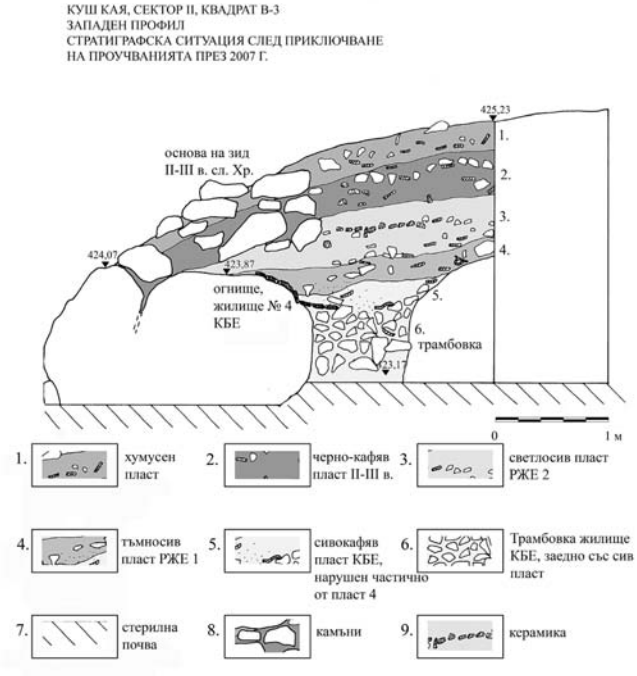

Обр. 13. Куш кая. Западен профил на квадрат В-3
Fig. 13. Kush Kaya. Western profile of square B-3

Структурите от ранната фаза на РЖЕ са в непосредствена близост на север и изток и частично застъпват, разкритото в сектор II жилище №4 от къснобронзовата епоха. Фактът, че на обекта Куш кая в пластовете от къснобронзовата епоха са представени късните ú фази подкрепя хипотезата, че става въпрос не само за топографска, но и за пряка приемственост между обитаването през двата периода. Топографията на откриване на структури и материали от първата фаза на ранножелязната епоха е сходна с топографията на къснобронзовото обитаване - във високите северни части на билото. Очевидно не са настъпили катаклизми с трайни последици и характеристиките на обитавенето са останали идентични.

Запазените пластове от втората фаза на ранножелязната епоха се проследяват във всички квадрати на сектор II и се развиват южно от цокъл, съставен от големи, необработени скални късове, преминаващ диагонално от СЗ на ЮИ. С тази структура се свързва

глинобитно подово ниво, с дебелина до 0,10 м, върху което бяха разкрити две огнища и следи от дупки от колове. (обр. 15). Постройката не е напълно разкрита, тъй като проучването още не е приключило във всички квадрати. Керамичният инвентар е много разнообразен и е представен от повечето от известните за периода форми на кухненска и трапезна керамика. Често се среща богатата щампована украса (концентрични кръгчета, псевдошнур, S-ове) в различни комбинации. По-рядко са представени канелюри и врязана украса (обр. 16, 17). Появяват се стилизирани изображения на птици, в различни варианти, характерни за Тракия от преходния период между двете фази на ранножелязната епоха - IX-VIII в. - насетне (Ников 2002, 49). Като цяло керамичният комплес от пластовете, свързвани с втората фаза на ранножелязната епоха на Куш кая, намира много добри паралели с редица други обекти като Пшеничево, Главан, Рогозиново (Турското гробе); Брягово, Българин, Овчарово, Констанция, Малкото кале; Свиленград, Ада тепе и др. (Čičikova 1972; Ников 1995; Стоянов, Ников 2003; Аладжов, Балабанян 1984; Балабанян 1986; Leshtakov 2004; Домарадски, Карайотов, Гоцев 1992; Нехризов 2006a; Нехризов 2006b). Липсва керамика, изработена на колело, която иначе се появява сравнително рано в районите на долината на Марица и Източните Родопи. Този факт навежда на мисълта, че крайните етапи на ранножелязната епоха и преходът към късножелязната в средата на I хил. не са представени.

Направеният разрез на по-добре запазеното от двете огнища показа, че дебелината на отхляване достига 0,10-0,14 м. В този участък се откриха значителен брой цели и фрагментирани глинени печати за украса на керамика (общо 15 за трите проведени кампании). Локализирането им на сравнително малка площ от около 25-30 кв. м потвърждава хипотезата, че на това място е имало работилница, към чийто работен инвентар те са принадлежали (Попов 2009, под печат). Материалите и ситуацията са твърде сходни с тези от сондажните разкопки на Овчарово (Балабанян 1986, 8, 18-19).

Следите от дървената конструкция на намиралата се тук постройка се откриват в квадрати С-3 и В-3. Дупките от колове са направени в глинобитното подово ниво. Повечето са с диаметър 0,08-0,10 м, но в някои случаи достигат 0,15-0,20 м, и може да се предположи, че са принадлежали на греди, служещи за опора на покривната конструкция. Дълбочината им е до 0,10 м. Ориентацията им е по-скоро напречна и под ъгъл на големия каменен цокъл, преминаващ от СЗ на ЮИ в квадрати В-2 и С-2. От теренните резултати до този момент може да се заключи, че постройката (или навеса) е имала издължена, линейна планировка.

Анализът на животинския костен материал отново показва преобладаване на доместицираните над дивите животински видове и свидетелства за добре развито животновъдство. От домашните животни присъстват кости на говедо, овца, коза и домашна свиня. От дивите видове са представени дива свиня и заек.

Интересни различия в сравнение с пробите от къснобронзовите жилища показва палеоботаниката. В събраната около едното от огнищата на постройката в квадрати С-2, С-3 проба, бе намерено голямо количество голозърнеста пшеница (*Triticum aestivum/durum*) - пшеница, отговаряща на по-развита земеделска система, с по-високи изисквания към почвообработка и плодородие, с по-добри вкусови и хранителни качества (съдържа повече глутен от плевестите пшеници преобладавели през предишните

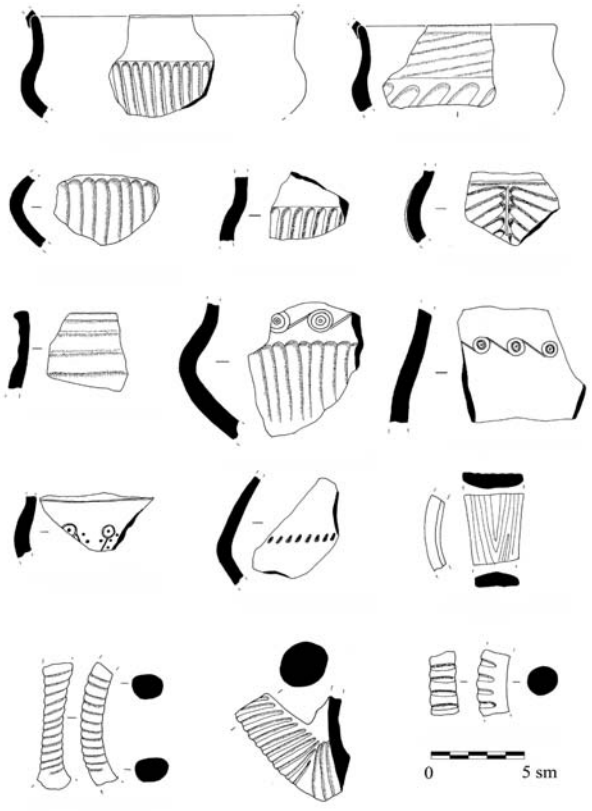

Обр. 14. Куш кая. Керамични находки от ранните фази на ранножелязната епоха X-IX в. пр. Хр. Квадрати С-2, С-3

Fig. 14. Kush Kaya. Ceramic finds from the early phases of the Early Iron Age, tenth/ninth century BC. Squares C-2 and C-3

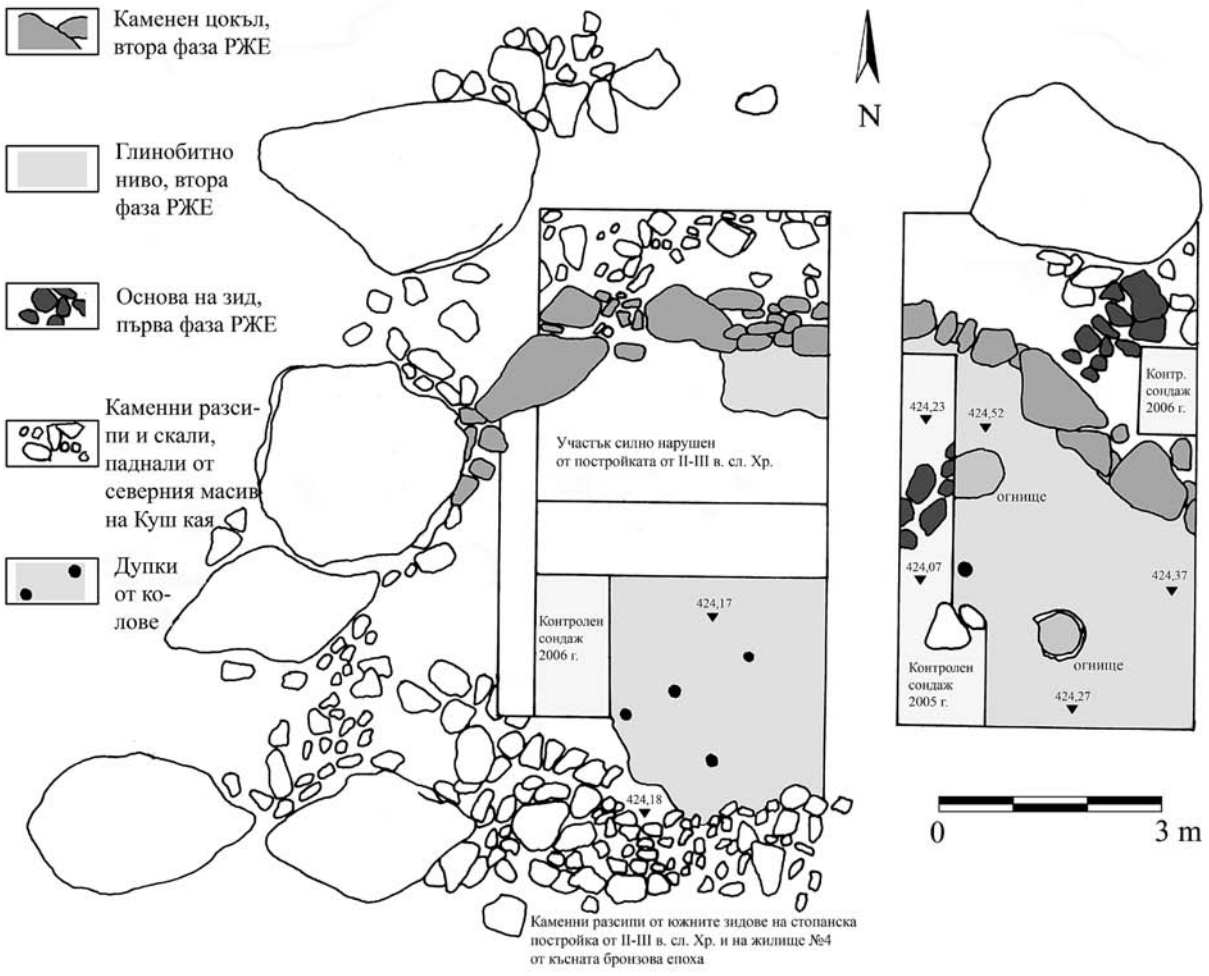
Каменен цокъл, втора фаза РЖЕ
Глинобитно ниво, втора фаза РЖЕ
Основа на зид, първа фаза РЖЕ
Каменни разсипи и скали, паднали от северния масив на Куш кая
Дупки от колове
N
Участък силно нарушен от постройката от II-III в. сл. Хр.
Контролен сондаж 2006 г.
424,17
424,18
424,23
424,52
Контр. сондаж 2006 г.
огнище
424,07
424,37
Контролен сондаж 2005 г.
424,27
0
3 m
Каменни разсипи от южните зидове на стопанска постройка от II-III в. сл. Хр. и на жилище №4 от късната бронзова епоха

Обр. 15. Куш кая. Общ план на част от разкритите в Сектор II структури. Втора фаза на ранножелязната епоха
Fig. 15. Kush Kaya. Sketch of a part of the structures uncovered in Sector II. Second phase of the Early Iron Age

периоди). Освен нея, в материала присъства и малко количество ечемик (*Hordeum vulgare*) и леща (*Lens culinaris*). Тези данни свидетелстват за едно по-добре развито, в сравнение с предходния период, земеделие.

Сред характерните дребни находки от културните пластове от втората фаза на ранножелязната епоха, наред със споменатите вече глинени печати за щампована керамика, могат да бъдат изброени хромели, кремъчни сечива, костени дръжки от сечива, железни ножчета, тежести, характерните за епохата антропоморфни глинени фигурки с мъжки и женски полови белези, миниатюрни съдчета и др.

Наблюденията върху начина на разположение на структурите, свързани с този период на обитаване на Куш кая показват, че често те са пряко свързани с линейни каменни цокли от големи, необработени камъни, подобни на описания по-горе от квадрати В-2, С-2, С-3. Разполагат се надлъжно по терасираните участъци и очевидно са свързани с тях. В хода на разкопките се установи, че първоначалното становище, че вероятно цоклите имат характер на подпорни стени, укрепващи терена и носещи основната тежест, не отговаря на реалната ситуация. Обикновено структурите от периода и значителните като дебелина културни напластявания, свързани с тях се развиват не над, а под цоклите, надолу по склона (обр. 12, 15). По склона цоклите се разполагат в горните части на оформените при терасиранията площадки, а върху последните са се издигали по-леки дървено-глинобитни конструкции. При това положение солидно изградените от големи камъни цокли са имали по-скоро защитна роля и са предпазвали от ерозионни процеси - свличане на пръст отгоре и падане на камъни от скалните масиви.

При това констатациите за начина на градеж, направени особено за втората фаза на ранножелязната епоха, намират близки съответствия от други обекти. Постройки с лека дървено-глинобитна конструкция и сходни характеристики са

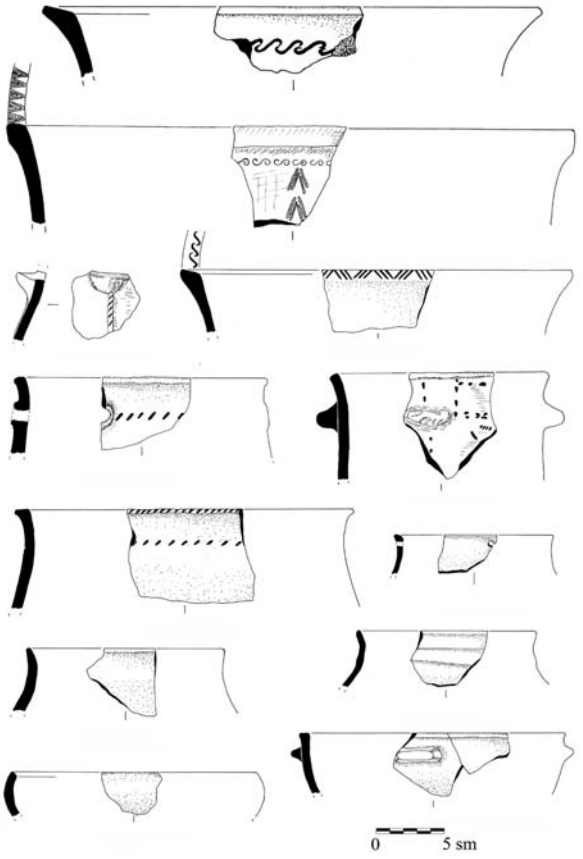

Обр. 16. Куш кая. Керамични находки от втората фаза на ранножелязната епоха VIII-VII в. пр. Хр. Квадрати С-2, С-3, В-2, В-3
Fig. 16. Kush Kaya. Ceramic finds from the second phase of the Early Iron Age, eighth/seventh century BC. Squares C-2, C-3, B-2, and B-3

известни от Пшеничево (Čičikova 1972, 85-87, fig.7), Асеновец (Kănčev 1974, 69, fig. 7; Кънчев 1984, 154), Вишеград (Дремсизова-Нелчинова 1984, 130-131); Шумен (Антонова, Попов 1984, 162-169, обр. 2-3), Малка Верея (Калчев 1994, 27-28, фиг. 2), Каснаково (Кацарова 2008, 492, обр. 2) и др. Очевидно този начин на градеж е бил основен за епохата, но следите, оставащи от него, са с нетраен характер и това поставя сериозни проблеми пред изследването, особено там, където по-късно обитаване е компрометирало терена.

Втората фаза на ранножелязната епоха е най-добре представеният период на Куш кая. Както бе отбелязано по-горе, тя присъства поскоро с ранните си фази VIII-VII в. пр. Хр. Материалите от този период са най-многобройни, откриват се по цялата площ на обекта (укрепена и неукрепена част) и свидетелстват, че по това време интензитетът на обитаване е най-висок. В този контекст важни наблюдения бяха направени при проучването на сектор II, при теренните обхождания по цялата площ на възвишението, при сондажите източно от сектор I, заложени през 2007 г., както и при проучването на укрепителната система в сектор III.

Западната крепостна стена бе проучена с два напречни разреза, направени през 2005 и 2007 г. Тя е градена на сухо, от големи, необработени или грубо обработени каменни блокове, чийто размери достигат дължина 0,80-1,20 м (обр. 18). Лицевите части са оформени в груб полигонален градеж. Пред лицето има блокаж, който не позволява на камъните при основата да се свлекат по склона. Във вътрешността на зидарията камъните също са добре подредени. На места са запазени във височина до 3 реда. Стената е фундирана, върху предварително оголената скала от основния терен, а на редица места в трасето на стените (това се наблюдава и при западната, и при източната стена) са включени естествени скални избиви, които са се намирали на това място. В този смисъл може да се каже, че начинът на градеж не представя нещо ново от досега известното за тракийската фортификация от желязната

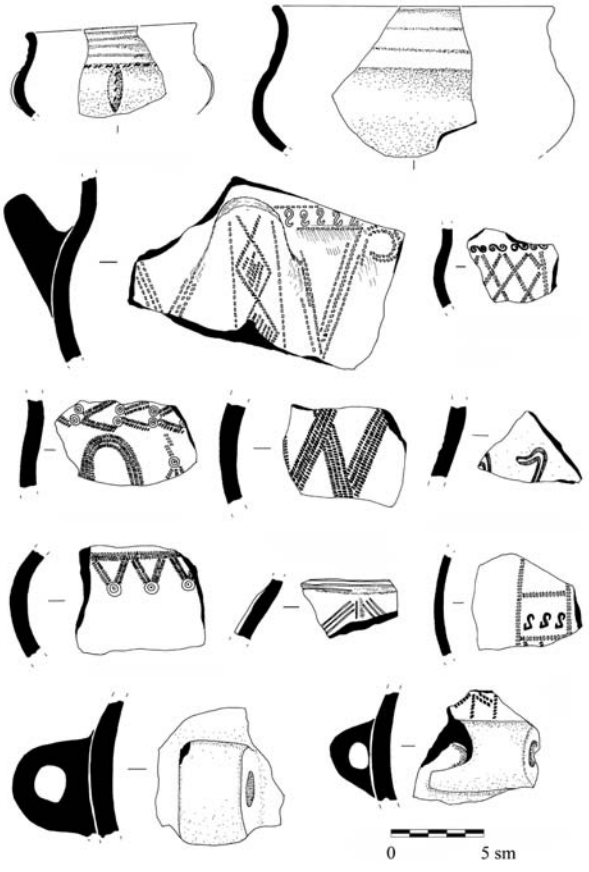

Обр. 17. Куш кая. Керамични находки от втората фаза на ранножелязната епоха VIII-VII в. пр. Хр. Квадрати С-2, С-3, В-2, В-3
Fig. 17. Kush Kaya. Ceramic finds from the second phase of the Early Iron Age, eighth/seventh century BC. Squares C-2, C-3, B-2, and B-3

Обр. 18. Куш кая. Разрез на западната крепостна стена, направен в Сондаж 2 през 2005 г.
Fig. 18. Kush Kaya. Cross-section of the western fortress wall, made in trench 2, 2005

епоха (Домарадски 1982, 54-55). Материалите, откривани при основния ред камъни и под него, изцяло принадлежат на втората фаза на ранната желязна епоха, което определя периода VIII-VII в. пр. Хр., като *terminus post quem* за функционирането на фортификацията. При вътрешното лице на стената бе регистрирана пътека, направена от трамбовани, дребни ломени камъни, с широчина до 2 м, преминаваща от вътрешната страна по протежение на стената. Разположението ù от вътрешната страна на укреплението предполага, че е предназначена за придвижване на защитниците по протежение на фортификацията при отбрана.

Стената е много солидно направена. Голямата ù широчина навежда на мисълта, че е възможно като суперструкция да е била използвана и дървена конструкция, а камъните са били нейна солидна основа. При това субструкцията от камъни не се е издигала много нависоко.

Укрепването на цялото било е извършено през втората фаза на ранножелязната епоха. Общите теренни наблюдения показват, че именно през този период селището значително разширява площта си. Обитаването не остава затворено само във високите, укрепени части, а се разпростира и по склоновете и на места достига източните и югозападните подножия, в непосредствена близост до двете малки рекички. Самата урепена част не е била плътно застроена навсякъде. Това се отнася най-вече за северната ù половина, където са разположени по-високите тераси на билото. Едни от най-равните и удобни терени, намиращи се на север от малкия скален масив, са представлявали широко, незастроено празно стопанство, оставащо вътре в укрепената част (обр. 1, 3). Функциите на това място на този етап остават неизяснени. Дали става въпрос за площ, имаща някакви обществени функции, във вече значителното като размери селище или тя е имала далеч по-утилитарен характер (например място за съхранение на добитък) все още е невъзможно да се каже.

Описаните дотук теренни резултати от трите работни кампании, дават достатъчно основание на екипа да интерпретира археологическия обект в местността Куш кая като височинно селище (Hochsiedlung). Вероятно то е съществувало континюитетно, в продължение на няколко века през късните фази на къснобронзовата епоха и по-голямата част от двете фази на ранножелязната епоха. Обектът поставя и по-широк кръг от проблеми, предизвикани от необходимостта той да бъде разгледан в контекста на заобикалящата го среда.

Опитът за съпоставяне на Куш кая със синхронни обекти повдига въпроса за тяхната функционална интерпретация и за това на каква част от тях са осъществявани реални археологически ракопки. За микрорайона на Средна Арда, източно от Маджарово, при картиране на познатите обекти прави впечатление, че много често те са разположени или върху доминиращи височини, при прехода на склоновете от ниските равнинни части към билата на планинските ридове (Куш кая, Сеноклас, Кован кая, Тиганчето, Кючюк кале, Долни Главанак и др.) или върху високите билни части на ридовете, които в тези части на Източните Родопи в много редки случаи надминават 700 м надморска височина (Света Марина, Глухите камъни, Сара калдър, Шейновец, Маджарово). Като правило всички са разположени при или в непосредствена близост до водоизточници, но по-скоро в района на техните горни течения. Прегледът на функционалната интерпретация, направена в специализираната книжнина, показва значителен разнобой на изказваните мнения (срв. Попов 2006 и дискусията с посочената литература). При определяне на общите характеристики на описваните обекти от късната бронзова и ранната желязна епоха през последните 20 години в специализираната книжнина преобладава използването на термини като „светилище“, „скално светилище“, „култов комплекс“, „културно-погребален комплекс“, „крепост“. На практика почти отсъства терминът „селище“. Трудно е да се приеме интрпретационен модел, при който преобладаващата част от известните обекти попадат изцяло под определението „култов“.

Критериите, използвани за определяне на редица обекти като културни често са геоморфологични и чисто физиономични, но само в единич-

ни случаи почиват върху реални резултати от теренни проучвания. В специализираната литература се е наложило схващането, че обекти, разположени върху планински върхове, обособени скалисти височини или при скални образувания, с по-особена форма и се открояват на фона на заобикалящия ги релеф, следва да бъдат интерпретирани като светилища (Найденова 1986, 16-17; Hristov 2002, Лещаков 2006, 198-202, фиг 35; Костова 2006, 15-16). От гледна точка на приемствеността, са изказвани становища, че редица култови обекти от периода на късната бронзова епоха продължават да съществуват и през ранната желязна епоха, а често и по-късно (Костова 2006, 24-25). Разбира се, тук присъстват станали епонимни обекти като връх Алада, Ада тепе, Семерчето, Долни Главанак и др, за които реалните археологически разкопки доказаха основателността на културата им интерпретация. Трябва да се подчертае обаче, че редица от първичните морфологични белези, търсени съзнателно, за да бъде определен даден обект като светилище, категорично присъстват и при обекти, като Куш кая и Чала, чиято функционална характеристика, въз основа на придобитата от реални разкопки информация, поне за мен, не буди съмнение. (Нехризов, Величков 1990, 180-181; Нехризов 2006; Попов, Илиев 2006, 156-159; Попов, Илиев 2007, 199-203).

Струва ми се, че напоследък незаслужено позабравени остават и някои добри теренни резултати от 70-те години на миналия век, които ясно демонстрират модела на височинните селища в полупланинските и планински райони на Южна Тракия - Ком, Вишеград, Овчарово и др. (Георгиева 1982; Дремсизова-Нелчинова 1984; Балабанян 1984). Вишеград предлага много добър паралел на Куш кая като тип, вътрешна организация на обекта, разкривани структури, инвентар, керамичен комплекс и в крайна сметка като дългосрочност на обитаването през късната бронзова и ранната желязна епохи (Дремсизова-Нелчинова 1984, 104-132).

Често обособяваните първични белези на скалните светилища, се откриват и при обекти, чиято култова интерпретация е спорна. Основни съоръжения като ограждания, следи от сгради, вкопани структури, огнища, струпвания от ломени камъни, от керамични фрагменти и от отухлена глина (Костова 2006, 16) могат със сигурност да бъдат интерпретирани в контекста на останките, откривани в границите на което и да е селище. Основни находки, за които се твърди, че са откривани на територията на светилища (Костова 2006, 16) безпроблемно се вписват в кръга на обичайния инвентар, притежаван от едно обикновено домакинство, и срещани в ежедневието. И това е естествено, като се има пред вид, че те са преки проявления на ежедневното човешко обитаване. От решаващо значение за културата им интерпретация трябва да е по-скоро контекстът на теренното им разкриване, а такъв в редица случаи липсва. Красноречив пример от последната година са резултатите от проучванията на Глухите камъни - обект аксиомно считан за скално светилище. Започналите през 2008 г. разкопки показаха, че тук се откриват и подови нива, огнища, части от жилища - т.е. инвентар, който не може да бъде разглеждан единствено под лупата на строго културата интерпретация на обекта (Нехризов 2009). Същото може да се каже и за резултатите от проведените през последните години проучвания на Драгойна (Божинова 2007, 83-84; Божинова 2008, 196-197, обр. 2) и Перперикон (Овчаров, Коджаманова, Димитров, Лещаков, Божкова, Дочев, Тотев 2007, 546-548). И двата обекта са с голяма площ. Теренните резултати свидетелстват, че дори и да има контексти с възможна културна интерпретация, то те не представят пълната картина и категорично не изчерпват еднозначно функционалните характеристики.

Последните примери ясно показват, че не бива да се разсъждава по презумпция, и че ясен отговор за интерпретацията на един или друг обект могат да дадат само конкретните разкопки. Също така не бива да се забравя, че интерпретациите могат и да не са еднозначни - в полза на една-единствена функция. Скалните масиви, топографското разположение и общият характер на откриваните на повърхността материали, очевидно не винаги са достатъчен аргумент.

На преоценка подлежат и някои основни теории, свързвани през последните години с характеристиките на селищните структури в Южна Тракия през късната бронзова и ранната желязна епоха. Такъв е предлаганият модел за преобладаване на открития тип селища с краткотрайност на обитаването и често местене около по-стабилни центрове, каквито са светилищата (Бориславов 1999, 19-21). Проучванията на Куш кая показват обратното - процеси на дълготрайност на обитаването и приемственост и като резултат - значителна дебелина на културните напластявания. Подобна е и ситуацията с цитирания по-горе Вишеград. Дълготрайност на човешкото присъствие има и при Ада тепе (хронологически паралелни на Куш кая са периодите Ада тепе I-III), като не бива да се забравя, че тук освен светилището на върха имаме и дълготрайно и континюитетно човешко присъствие по

чисто утилитарна причина, каквато е рудодобивът. Общите наблюдения за долината на Средна Арда също показват приемственост при редица обекти (Кулов 1991, 74-75). Теренните резултати за района през последните години, значително разширяват общата картина и в значителна степен потвърждават вече направените изводи.

Фактът, че за периода на ранната желязна епоха в Южна Тракия много често се срещат селищни обекти с тънки културни напластявания и краткотраен живот, не следва да бъде абсолютизиран и считан за единствено възможен. Вероятно също толкова разпространен модел е този на разположените върху доминиращи височини естествено или допълнително укрепени селища, при които трайността на обитаването е сравнително голяма. Трябва да бъдат отчитани и индивидуалните характеристики на микрорайона, който се подлага на анализ.

На този етап от проучванията,а селището в местността Куш кая показва дълготрайност на човешкото присъствие, което вероятно континуитетно е продължило най-малко пет века в края на II хил. пр. Хр. и през първата половина на I хил. пр. Хр. Обектът се вписва в изключително разнообразна картина на обитаване в района на Средна Арда и рида Гората. Топографията на разположение на обектите от къснобронзовата и ранната желязна епоха в района показва общи специфики по отношение на геоморфоложки форми, надморска височина, водоизточници, гъстота на разположението. Селищната структура показва сходни морфологични белези за отделните си компоненти и установени трайни традиции на обитаването, причините за което трябва да се търсят тепърва. В това отношение укрепеното селище в местността Куш кая предлага много добри възможности за изграждане не само на относителни, но и на абсолютни хронологически репери (обработването на радиокарбонните анализи тепърва предстои) за един период, характерен с динамиката и сложността на развиващите се процеси.

Цитирана литература:

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. - Хасково, 1997.

Аладжов, Балабанян 1984: Д. Аладжов, Д. Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. - Thracia, 6, 1984, 185-235.

Антонова, Попов 1984: В. Антонова, Н. Попов. Нови данни за ранния халщат в Североизточна България. - Thracia, 6, 1984, 160-184.

Балабанян 1986: Д. Балабанян. Халщатско селище при с. Овчарово, Хасковски окръг. - Известия на музеите от Югоизточна България, 9, 1986, 7-21.

Божинова 2007: Е. Божинова. Археологически разкопки на вр. Драгойна, с. Драгойново, общ. Първомай. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 82-85.

Божинова, Андонова 2008: Е. Божинова, А. Андонова. Археологически разкопки на връх Драгойна, с. Драгойново, община Първомай. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 193-195.

Бориславов 1999: Б. Бориславов. Южна Тракия в края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха. Проблеми на прехода. - Автореферат на дисертация за получаване на образователна и научна степен „доктор“, София.

Бориславов 2002: Б. Бориславов. Соларни мотиви в орнаментацията на къснобронзовата керамика от района на Родопите и Горнотракийската низина. - В: Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев. Studia Archaeologica. Suppl. 2, София, 2002, 32-44.

Велков 1940: Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда. - Известия на историческото дружество, 18, 1940, 70-78.

Георгиева 1982: Р. Георгиева. Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. - Thracia Antiqua, 9, 1982, 65-102.

Домарадски 1982: М. Домарадски. Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в.пр.н.е. - Поселищен живот в Тракия, 1, 1982, Ямбол, 44-60.

Домарадски, Карайотов, Гоцев 1991: М. Домарадски, И. Карайотов, А. Гоцев. Керамиката от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, община Созопол. - Археология, 1992, 4, 29-42.

Дремсизова-Нелчинова 1984: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. - Thracia, 6, 1984, 104-133.

Калчев 1994: П. Калчев. Селище от ранната желязна епоха край с. Малка Верея, Старозагорско. - Известия на музеите от Югоизточна България, 17, 1994, 27-34.

Кацарова 2008: В. Кацарова. Археологически проучвания на „Извора на нимфите и Афродита“ при с. Каснаково, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 488-492.

Кисьов 1988: К. Кисьов. Към въпроса за селищната характеристика на Средни Родопи. - Известия на музеите от Южна България, 14, 1988, 55-73.

Костова 2006: К. Костова. Свещени места и ритуални структури от бронзовата епоха в Древна Тракия (III-II хил. пр. Хр.). Типология и проблеми на интерпретацията. - Автореферат за присъждане на научната и образователна степен „доктор“, София, 2006.

Кулов 1991: Г. Кулов. Тракийската култура през бронзовата и ранножелязната епоха по средното течение на р. Арда и нейните притоци. - Известия на музеите от Южна България, 17, 1991, 73-86.

Кынчев 1982: М. Кынчев. Поселение эпохи поздней бронзы у с. Асеновец Сливенского округа. - Thracia praehistorica. Supplementum PULPUDEVA 3, 1982, 259-269.
Кънчев 1984: М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. - Thracia, 6, 1984, 134-159.
Лещаков 1990: К. Лещаков. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. - Археология, 1990, 1, 31-37.
Лещаков 2006: К. Лещаков. Бронзовата епоха в горнотракийската низина. - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет - Специалност Археология, 3, 2002, София, 2006, 141-216.
Найденова 1986: В. Найденова. Скалните светилища в Тракия. - Втори национален симпозиум „Поселищен живот в Тракия“, Ямбол, 1986, 15-29.
Нехризов 2004: Г. Нехризов. Тракийски култов мегалитен паметник (кромлех) при с. Долни Главанак. - Известия на историческия музей Хасково, 2, 2004, 123-140.
Нехризов 2006a: Г. Нехризов. Керамичният комплекс от ранната желязна епоха в Източните Родопи. - Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, София, 2006.
Нехризов 2006b: Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004 г., Велико Търново, 2006, 397-501
Нехризов 2007: Г. Нехризов. Спасителни разкопки на западния склон на Ада тепе през 2006 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 173-176.
Нехризов 2009: Г. Нехризов. Скален култов комплекс в м. Глухите камъни при с. Малко градище, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009 (под печат).
Нехризов, Величков 1990: Г. Нехризов, Ж. Величков. Теренни обхождания и сондажи в община Стамболово, Хасковска област. - В: Археологически открития и разкпки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 180-181.
Ников 1994: К. Ников. Керамиката от разрушеното селище от ранножелязната епоха в Раднево. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 143-150.
Ников 1995: К. Ников. Украса на керамиката от ранножелязната епоха от местността „Градището“ край село Главан. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 115-124.
Ников 2002: К. Ников. Изображения на птици върху керамиката от ранната желязна епоха в Югоизточна България. - Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев. Studia Archaeologica. Suppl. 2. София, 2002, 45-53.
Овчаров, Коджаманова, Димитров, Лещаков, Божкова, Дочев, Тотев 2007: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров, К. Лещаков, А. Божкова, К. Дочев, К. Тотев. Проучвания на скален град Перперикон. . - Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 546-551.
Попов 2006: Х. Попов. Селищен обект Куш кая в контекста на обитаването през ранната желязна епоха в района на Средна Арда, Източни Родопи. - Сб. Есенни четения Сборяново. Селищен модел в Североизточна България, 4, Варна, 2006, 47-65.
Попов 2009: Х. Попов. Сведения за производство на керамика от ранножелязното селище в м. Куш кая, при село Вълче поле. - Сборник в чест на доц. Стефка Ангелова (под печат).
Попов, Илиев 2006a: Х. Попов, С. Илиев. Сондажни археологически разкопки в землището на с. Вълче поле, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г., София, 2006, 156-159.
Попов, Илиев 2006b: Х. Попов, С. Илиев. Теренни обхождания на територията на община Любимец. - Известия на историческия музей Хасково, 3. Стара Загора, 2007, 46-63.
Попов, Илиев 2007: Х. Попов, С. Илиев. Селище от късната бронзова и ранната желязна епоха в м. Куш кая, с. Вълче поле, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 199-203.
Попов, Илиев 2008: Х. Попов, С. Илиев. Селище от късната бронзова и ранната желязна епоха в м. Куш кая, землище на с. Вълче поле, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 179-183.
Стоянов, Ников 2003: Т. Стоянов, К. Ников. Спасителни сондажни проучвания на обекти от ранножелязната епоха в землището на с. Рогозиново, Харманлийско. - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, специалност Археология, 2. София, 7-92.
Čičkova 1972: M. Čičkova. Nouvelles données sur la culture thrace de l`époque du Hallstatt en Bulgarie du sud. - Thracia, 1, 1972, 79-100.
Gozev 1997: A. Gozev. Characteristics of the Settlement System during the Early Iron Age in Ancient Thrace. Acta Hyperborea, 7, 1997, 407-419.
Kănčev 1974: M. Kănčev. Matériaux du site préhistorique de l`age du bronze récent et du hallstatt ancien près d`Asenovec, départ. de Sliven. - Thracia, 3, 1974, 65-76.
Leshtakov 2004: K. Leshtakov. The Thracian Settlement at Assara (Constantia) near Simenovgrad. - Известия на историческия музей Хасково, 2, 2004, 33-86.
Nekhrizov 1995: G. Nekhrizov. Late Bronze Age Pottery in the Eastern Rhodopes. - In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology, 22, 1995, 309-326.
Nekhrizov 2005: G. Nekhrizov. Cult places of the Thracians in the Eastern Rhodope Mountains (end of the 2nd-1st millennium B.C.). - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). The Culture of Thracians and their Neighbours. BAR Intarnational Series 1350, 2005, 153-158.
Shalganova, Gotsev 1995: T. Shalganova, A. Gotsev. Problems of Research of the Early Iron Age. - In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria.

Monographs in World Archaeology, 22, 1995, 327-344.
Stoyanov, Nikov 1997: T. Stoyanov, K. Nikov. Rescue Trench Excavations of the Early Iron Age Settlement and Sanctuary Near the Village of Rogozinovo, Harmanli District (Preliminary Report). - Maritsa Project, 1. Sofia, 1997, 171-240.

Kush Kaya: Characteristics of the occupation in the Bronze Age and Early Iron Age (Summary)

Hristo Popov

In 2005-2007, in the Kush Kaya locality, near the village of Valche Pole, Lyubimets district, were conducted excavations of a settlement from the Late Bronze and Early Iron Age. The archaeological site is located on a hilltop on the periphery of the southern slope of Gorata, a ridge in the eastern Rhodope. Two large rock massifs dominate the higher parts of Kush Kaya enclosing the ridge from the north and the south. The terrain is naturally open to the south/south-west towards the Middle Arda valley.

The ridge parts of the hill are fortified into a fortified territory with irregular trapezoid shape covering an area of over 250 ares. The site is stratified and has complex horizontal and vertical stratigraphy. Structures from different occupation periods do not overlap often, which shows that the area was not fully built everywhere and that it had specific inner organization. At certain places the cultural layers from different periods reach 2 m thickness.

The excavated area was divided into three main sectors. In sector I, mainly structures from the Late Bronze Age are found. Sector II represents all the so-far-known occupation periods of the site (Late Bronze Age, Early Iron Age, and Roman Imperial Age). Sector III is related to the exploration of the southwestern part of the fortification system.

So far, from the Later Bronze Age layer there have been excavated the remains of four houses from two consecutive building horizons. The buildings were constructed from wattle-and-daub on stone plinths. This building method could best be observed in house No. 3. The buildings had one or two rooms with an area of between 20-25 and 50 square meters. Two of the buildings have been burnt.

The Late Bronze Age occupation was concentrated on the high terraces in the northern part of the ridge. The way of life there shows traits that are characteristic of semi-mountainous and mountain populations. The ceramic assemblage and small finds fall into the late phases of the period and could be dated between thirteen and eleventh century BC.

In sector II were discovered stratigraphically consecutive structures from the Late Bronze Age and the early phases of the Early Iron Age (tenth/ninth century BC). A fragmented casting mould could be mentioned among the more characteristic finds of the latter period, along with the ceramic assemblage from a badly ruined house. The topography of the uncovered structures and material from the first phase of the Early Iron Age is similar to the topography of the Late Bronze Age occupation in the high northern parts of the ridge.

The second phase of the Early Iron Age is the best represented period at Kush Kaya. The material of that period is numerous and is found all over the area of the site (both in the fortified and unfortified parts). It attests to the high occupation intensity at that time. The fortification of the settlement was built during the second phase of the Early Iron Age. The general observations of the terrain show that precisely at that time, the settlement's area increased significantly. The occupation was not limited to the high, fortified parts, but also included the slopes and, at certain places, it reaches the eastern and southwestern foothills. A light construction of wood and tramped clay was partially uncovered in sector II. Due to the large number of stamps for the decoration of ceramics and fireplaces discovered here, the building has been interpreted as a pottery workshop.

The varied ceramic material belongs to the beginning of the second phase of the Early Iron Age (eight/seventh century BC). The late phases of the period (sixth century BC) have not been represented.

The attempt to compare Kush Kaya to simultaneous sites raises the question of their functional interpretation and in which part of them true archaeological excavations have been conducted? In the last couple of decades, sites from the Late Bronze and Early Iron Age were often identified as sanctuaries based solely on their geomorphologic characteristics. Their location on high, dominating ground, at clearly pronounced rock massifs, is not by and in itself a sufficient argument for interpreting a given site as cult related.

In a number of cases, the singled out primary marks of the rock sanctuaries are also found at sites the interpretation of which as cult related is arguable. The excavation results at different sites in the last few years clearly show that one should not make presumptions, and that only concrete excavations are able to provide a clear answer. It should also not be forgotten that interpretations could be ambiguous, favoring more than one function.

At the present stage of research, the settlement in the Kush Kaya locality exhibits long-lasting human presence, which might have continued for at least five centuries at the end of the second millennium BC and during the first half of the first millennium BC. The site fits in the exceptionally varied picture of occupation in the Middle Arda River and the Eastern Rhodope.

Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия) - периодизация и производства. Част първа

Павлина Владкова

Римската вила при Павликени и керамичният комплекс около нея са отдавна известни на специалистите, които се занимават с проблемите на римската провинциална керамика по българските земи. Разкриването им започва в началото на 70-те години на XX в., с проучването на част от самата вила, пещи за строителна, битова и художествена керамика и стопански постройки. Разкопките са преустановени през 1981 г. До настоящия момент само малка част от разкритите движими паметници, включително и керамични изделия, са обект на научни изследвания и интерпретация (Султов 1972, 21-30; Султов 1977, 11-62; Султов 1979, 14-21; Султов 1981, 42-45; Sultov 1977, 103-108; Sultov 1979, 103-110; Sultov 1980, 379-388; Sultov 1981, 13; Sultov 1984, 184-187; Sultov 1985; Султова 1991, 116-128; Църов 1990, 31-42; Църов 1991, 138-140; Кабакчиева, Султова, Владкова 1988; Генчева 1994, 57-60; Владкова 1991, 129-137 и др.). Проучвателят Богдан Султов успява единствено да представи формите на някои от откритите глинени съдове, вкарани в цялостната типология и класификация на керамиката от Павликени и от другите керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм - Бутово, Павликенско, Хотница, Великотърновско и Бяла Черква, Павликенско (Sultov 1985), но за по-задълбочено и цялостно изследване на резултатите от над десетгодишните разкопки не му достига времето.

Въз основа на досегашните археологически проучвания на комплекса и на съществуващите публикации е трудно да бъде дадена точна датировка на строителните периоди. В посочените по-горе статии липсва ясен план на проучените участъци и сградите в тях. Квадратната мрежа на обекта е многократно променяна, без да са правени корекции на данните за местонамирането на дребните находки. Противоречията при определянето на строителните периоди са забелязани от В. Динчев в неговото обобщително изследване за римските вили в България (Динчев 1997, 47). Поради липсата на пълен план на комплекса и на цялостни публикации на движимия материал, открит в него, авторът е останал в невъзможност да изкаже свои хипотези.

В настоящата статия няма да се спирам на плана на вилата и интерпретацията му, това е отделна тема, която ще бъде обект на самостоятелно изследване. Ще представя единствено анализа на нумизматичния материал, защото единичните монетни находки, на този етап на проучване, дават относително сигурна датировка на строителните периоди на комплекса и основание за представянето на нова хронология на строителството и функционирането, различна от направената от проучвателя в публикациите му (Султов 1977, 25-32; Sultov 1985, 22-24).

Определени и публикувани са 74 броя монети, а още 20 екземпляра остават неразчетени поради лошото състояние, в което са открити (Цочев 1998,109-123). Една от тях се датира през 134 г. пр.Хр., а останалите са от императорската епоха.

Най-ранната монета е на император Тиберий (14-37). Без прекъсване монети са открити до Антонин Пий (138-161) - общо 33 броя (от тях 18 от I в. и 15 от II в.), което е 44,6 % от общото количество определени. Най-многобройни са екземплярите от Домициан (81-96 г.) - 6 бр., Траян (98-117 г.) - 7 бр. и Хадриан (118-138 г.) - 5 бр. Няма съмнение, че вилата е създадена през втората половина на I в. сл. Хр., най-късно при император Домициан и първият период на съществуването ù обхваща времето до нападението на костобоките през 170 г. Сред единичните находки липсват монети на Марк Аврелий (161-168 г.) и Луций Вер (161-169 г.), но най-късните екземпляри от откритата във вилата колективна монетна находка принадлежат именно на тези императори (Цочев 1998, 100).

При археологическите проучвания не е съвсем изяснено какви са пораженията през посочената година, но е факт, че тук животът много

бързо възстановява обичайния си ход. Открити са монети, сечени при император Комод (180-192), но най-многобройни са екземплярите от времето на императорите Септимий Север (193-211) - 8 бр., Каракала (211-217) - 6 бр. и Елагабал (218-222) - 5 бр. Най-късната монета от династията на Северите е на император Александър Север (222-235). Липсва представяне на императорите Максимин (235-238), Гордиан III (238-244), Филип баща (244-249) и Деций Траян (249-251). Общо монетите от този период са 27 броя (36,4 % от количеството определени) и се вместват в границите от последните 20 години на II до 40-те години на III в. Това е и вторият строителен период на комплекса. Фактът, че най-късната монета принадлежи на Александър Север дава основание да се допусне, че вилата не е унищожена по време на големите готски нашествия в средата на III в., а при някое по-ранно нападение. Възможно е това да е станало през 239 г., когато изворите документират нападения на карпите в Долна Мизия (Velkov, Tačeva 1973, 75), а колективните монетни находки от провинцията доказват доста сериозните поражения, които са нанесени на селища и вили.

До новото ù обитаване минава значителен период от време, около 50 години, защото следващите по хронология монети са от времето на императорите Диоклециан (284-305) и Максимин Галерий (305-311), т.е. чак през последното десетилетие или самия край на III в. Общият брой намерени екземпляри е 13 или 19% от цялото количество. Този период също не е продължителен, най-късната монета е на Констанций II (337-361), което означава, че третият строителен период продължава около 70-80 години.

Нумизматичният материал категорично определя разграничаването на строителните периоди на съществуването на вилата при Павликени. Няма данни, както нумизматични, така и от другите находки, открити при проучванията, които да потвърждават функциониране на комплекса през V в. Мястото е изоставено и липсват следи от по-късно обитаване.

Чрез анализа на монетния материал се решава и въпросът за времето на съществуване на поствилния викус. То съвпада с третия строителен период на комплекса и може да се датира от последното десетилетие на III до 70-те - най-късно 80-те години на IV в., а не значително порано, както допускат някои автори, базирайки се на противоречивите сведения в публикациите на проучвателя Б. Султов (Динчев 2000, 192). Според мен, не подлежи на съмнение и фактът, че собственикът и обитателите на вилата нямат общо с живеещите във викуса, защото са минали около 50 години до възникването на селото върху руините на полуразрушената вила.

Създаването на вилата край Павликени не е изолирано явление за провинция Мизия, а е част от останалите големи земевладелски имения, възникнали по същото време в резултат на колонизацията и настаняването на ветерани по средното течение на р. Росица. Красноречиво доказателство за засилената романизация в този регион са откритите надгробни плочи и посветителни надписи от Вишовград, Бяла Черква, Върбовка, Павликени (ILBulg., 422-425).

В началните години след създаването на вилата вероятно в нея е развивано животновъдството. Оттогава са двата железни печати-дамги, открити при разкопките, върху които са изписани инициали на собственика - T F S и които със сигурност указват съществуването на домен (Геров 1980, 112). В съвременната литература са изказани различни предположения за предназначението на този вид печати - за подпечатване на строителна керамика, за сигниране на дървените колове, които ограничават съответното земеделско имение или за маркиране на добитък, като третото мнение намира най-много поддръжници. В случая резултатите от проучванията не дават основание да се говори за пазарно производство на строителна керамика при Павликени. В самата вила са открити няколко пещи за подобни изделия, но те са функционирали при изграждането на вилата и стопанските постройки. Досега не са намирани тухли, тегули или имбрекси с посочените инициали нито на този, нито на друг археологически обект.

Смятам, че заниманието със земеделие е служело само за задоволяване нуждите на живеещите в комплекса - собственици и обслужващи. Сграда в западната част на вилата, разположена непосредствено до югозападния вход и долепена от вътрешната страна на оградния зид, може да бъде интерпретирана като хореум. В подкрепа на това мнение е правоъгълният план с две редици основи на стълбове, поддържали висящия под, контрафорсите и близостта ù до входа. Тя обаче е единствена и размерите ù предполагат, че складираните и съхранявани тук зърнени храни са използвани за задоволяване на потребностите на обитателите и не са предназначени за пазара.

Собственикът на вилата е организирал далеч по-мащабно животновъдство. Вследствие

Обр. 1. Павликени. Керамичен калъп за оброчна плочка с изображение на Артемида/Диана. Краят на II - първа половина на на III в.
Fig. 1. Pavlikeni. Clay mould for a votive tablet with the image of Artemis/Diana. End of the second / mid-third century AD

Обр. 2. Павликени. Керамична оброчна плочка с изображение на Дионис. Краят на II - първа половина на на III в.
Fig. 2. Pavlikeni. Clay votive tablet with the image of Dionysus. End of the second / mid-third century AD

на дейността му, в даден момент започва и обработката на кожи. Доказателство за това, освен печатите - дамги, са и многобройните, открити при разкопките кремъци-стъргалки и костените и металните игли за шев, тип губерки (Владкова 2005, 16). Голямото им количество категорично показва, че не става дума само за обработка на кожи за задоволяване на нуждите на фамилията, но и за пазара. Впрочем, епиграфски паметник, открит в близост до Павликени, също потвърждава виждането, че през първия строителен период на вилата основната дейност, развивана в нея, е животновъдството. Става дума за мраморна ара (ILBulg., 425) с посвещение на Юпитер Оптимус Максимус и Юнона Регина, направено от бенифициарий консуларис. Известно е, че тези длъжности се изпълняват от офицери от легиона, в случая I Италийски, като освен чисто военни задачи, те имат грижата да организират поддръжката на пътищата и пътните станции, а също и да съдействат при доставката на коне, транспортирането на добитък и др. стопански задължения. Този паметник, както и някои други надписи от региона, тухли и имбрекси с печати и археологически останки дават основание да се допусне, че в близост до Павликени, съответно до производствения център, се е намирала пътна станция, охранявана от вексилацио на посочения легион. Всички епиграфски паметници са датирани през времето на управление на династията на Северите, когато е и разцветът на вилата.

Друг вид производство, регистрирано чрез откритите находки, е металообработването. Макар по време на разкопките да не е проучена металургична пещ, многобройните метални изделия, използвани при строителството и във всекидневието, доказват това. Особено показателни са железните фибули, сравнително редки през римската епоха (Генчева 1994, 57). Пет от тях са от тип, характерен за края на I - началото на II в. Намерени са и фибули, „деривати“ на типа Aucissa (четири железни и три бронзови), чиято опростената форма и изработка ясно свидетелства, че са произведени в малката работилница, функционирала при вилата (пак там, 58). Интересен факт е, че от Никополис ад Иструм произхожда фибула, абсолютно идентична с тези от Павликени. Едва ли обаче производството на метални изделия е толкова разширено, че да обслужва и градския център, който при това не се намира в непосредствена близост. По-ско-

Обр. 3. Павликени. Керамична оброчна плочка с изображение на Дионис. Краят на II - първа половина на на III в.
Fig. 3. Pavlikeni. Clay votive tablet with the image of Dionysus. End of the second / mid-third century AD

Обр. 4. Павликени. Керамична оброчна плочка с изображение на Херакъл. Краят на II - първа половина на на III в.
Fig. 4. Pavlikeni. Clay votive tablet with the image of Heracles. End of the second / mid-third century AD

ро изработваните във вилата изделия задоволяват нуждите на обитателите на комплекса и на разположените в близост други селища, вили и пътна станция. Датирането на материалите се отнася към времето I - III в., което показва, че това производство трябва да бъде поставено през първи и втори строителни периоди.

От казаното по-горе става ясно, че собствениците на вилата организират отглеждането на животни, обработката на кожи, металообработване и производство на керамични изделия, всички предназначени за пазара. Затова смятам, че комплексът при Павликени, трябва да се разглежда и като производствен център, а не само като място, в което се е практикувало грънчарство.

Сред откритите материали, освен керамиката за всекидневна употреба има и множество изделия, предназначени за култови цели. Открояват се глинените оброчни плочки, на които ще отделя повече внимание в настоящата статия.

В Павликени са открити глинен калъп, публикуван от проучвателя Б. Султов без коментар в рекламен албум (Античные центры, 54) и определен като калъп за апликация и три оброчни плочки, едната включена в каталог (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 34, кат. № 201), но без детайлно описание и без изображение, а останалите две са намерени впоследствие сред масовия материал в базата на разкопките в Павликени и тук се представят за пръв път.

Калъпът с изображение на Артемида/Диана е с малки размери (вис. 7,8 см) и ако от Бутово не произхождаше подобна по големина оброчна плочка на Зевс (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 34, кат. № 200), той би могъл да бъде определен като калъп за апликация. Останалите паметници са със сравнително добре оформени ръбове и плоска задна повърхност, върху която, както и върху лицевата, е нанесено равномерно лаково покритие, т.е. става дума за оброчни плочки, а не за декорация на глинени съдове.

Всички релефи са произведени в работилницата в Павликени - това личи от състава на глината и от цвета й, получен след изпичането. Трудно е да се определи категорично от какъв материал са изработвани моделите за калъпите. Предвид малкият размер на калъпа за оброчна плочка на Диана (обр. 1) смятам, че става дума за метален прототип, вероятно за декорация върху метален съд, от която е изваден восъчен, гипсов или глинен модел, използван впоследствие за направата на калъпа. Възможно е матрицата да е смъкната направо от оригинала, чрез което е спестена една от технологичните операции. Трите плочки (обр. 2-4) са близки по размери (с височина около 10 см), те са доста по-малки от каменните и мра-

морните екземпляри и е изключена възможността калъпите за тях да са взети от подобни образци. Според мен, преди изработването на калъпи са направени модели, за които са използвани иконографски сюжети, но не и точното копиране на определена сцена. Вероятно майсторите-грънчари сами са изработвали в позитив шаблона за оброчните плочки. И двата екземпляра, представящи Дионис, притежават твърде много оригинални елементи, които излизат извън стандартната иконография, позната от паметниците от региона и показват, че при подготовката за тяхната изработка е подходено нетрадиционно и творчески.

Артемида/Диана (обр. 1) е представена в стандартен иконографски тип. Малкото по размери изобразително поле не е дало възможност на грънчаря да нанесе повече подробности и детайли. Изображението е в едикула с украса от стилизирани акротерии върху фронтона. Богинята е представена в поза на ляво, с лък в едната ръка, облечена е в къс хитон и с високи ботуши. Обратната страна на калъпа е заоблена. Той е изработен от фина бежова глина и има височина 7,8 см (Инв. № 1946 А / ТОМ, Кв. XVI / 192, дълбочина 1,0 м). От същия квадрат и дълбочина произхожда монета на император Нерва, силно изтрита, което показва, че е била в употреба дълго време след отсичането.

Изображенията върху двете плочки на Дионис (обр. 2-3) се различават значително едно от друго. Общото между тях са приблизително еднаквите размери и изображението на божеството като млад мъж. Върху първата плочка (обр. 2) личи ръката на опитен занаятчия. Запазени са горните 2/3 от паметника. Той е изработен в еднолицев калъп, като гърбът е плосък и грубо моделиран. Плочката е във формата на едикула. По ръба на долната част на фронтона и на двете фланкиращи я от ляво и дясно колони личи опит за украса. Като цяло изработката е груба, фигурите са леко размазани и не се забелязват детайлите от изображенията, представени в дълбок релеф. Фигурата на бога е центрирана, а изображенията от двете му страни са разположени симетрично.

Дионис е прав, с правилни пропорции на тялото. Върху лицето му липсват детайли, но оформянето на косата от двете страни на главата и върху раменете показва, че идеята е да бъде представен като юноша. В лявата ръка държи тирс, който е хванал високо, непосредствено под пинията, чийто връх опира в едикулата. Тирсът е украсен в централния сектор с растителен орнамент, а за долната част на пръчката се е хванала дребна фигура (вероятно Силен). С дясната си ръка богът налива от кантарос течност (вино?) върху неясен предмет (олтар? животно?), придържан от друга фигурка с малки размери, вероятно Сатир. В горната лява част на плочката е представена циста мистика с издължена цилиндрична форма и полуотворен капак и над нея - букраний, чиито рога опират в долния ръб на фронтона. Глината е с фин светлобежов цвят след изпичането, без лаково покритие. Запазена височина - 11,0 см, широчина - 10, 0 см. (Инв. № 1950 А/ТОМ, Кв. XVI/31, открита северно от вилата на дълбочина 0,20 м) (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 34, кат. № 201).

Фигурата е симетрична, а детайлите - прецизно изработени. Иконографският тип не е сред често срещаните. Стандартното в изобразяването е тирсът на бога, съдът, с който той извършва възлеяние и присъствието на членове от неговата свита. Независимо, че цистата мистика и букраниите са сред характерните атрибути, символизиращи култа към Дионис, те не се откриват толкова често върху оброчни паметници от римската епоха. Циста мистика се среща обикновено върху монетите, сечени в Рим и в провинциалните монетарници, включително и в тази на най-близкия до производствения център град - Никополис ад Иструм. Този факт подсказва много добро познаване на култа в оригиналния му вариант и съответно влияние на гръцката религия. Някои изследователи свързват изображенията на кошница единствено с култа към Деметра (Юрукова 1987, 84), но според мен плочката от производствения център при Павликени опровергава или поне допълва интерпретацията.

Втората оброчна плочка с изображение на Дионис (обр. 3) е по-грубо изработена, личи известен примитивизъм както в представянето на фигурата, така и на детайлите около нея. Тя е с хоризонтална основа, а в горната си част е оформена елипсовидно. Фигурата е центрирана и вертикално изпълва цялото изобразително поле. Богът е представен прав, гол, с преметната през дясното рамо и гърдите кожа. Лицето е схематично, издължено, а детайлите му - очи, нос, уста, личат слабо. Все пак добре се разбира, че става дума за младия бог. Косата е къса, обрамчваща лицето, а чрез два грозда са оформени рога. Краката са несъразмерно малки спрямо тялото и завършват с копито. В лявата си ръка Дионис държи тирс, чийто горен край е оформен като връх на копие и излиза във височина над главата, а около долния му край се

увива змия. Вдясно от тирса е изобразен едър стилизиран грозд, под него следи от лозов повей и част от колело с маркирани спици. Лявата ръка на божеството е свита неестесвено и с нея то държи грозд, идентичен по големина и форма с изобразения в горния десен ъгъл на плочката. Под него следва изображение на растителен лозов орнамент, който може да бъде оприличен на стилизиран фалос. Плочката е изработена от светлокафаява на цвят глина след изпичането и покрита с червено-кафяв лак върху лицевата и кафяв върху обратната ù повърхност. Размери: вис. 10,6 см, шир. 10,2 см, деб. от 0,4 до 1,4 см. (Инв. № 2996 А/ТОМ, пол. № 30, Кв. XVII/203, открита непосредствено западно от пещ 3 на дълб. 0,40 м). От същия квадрат и дълбочина произхожда монета на император Траян, която е силно изтрита и вероятно е била в обращение около век след своето отсичане.

И при този паметник личи добро познаване на култа. Грънчарят е направил опит да подчертае детайлите върху наметнатата през лявото рамо кожа и вероятно е искал да внуши, че кожата не е еленова (сърнешка), а на пантера, с каквато често се изобразява Дионис. Оформените като рога гроздове върху главата целят да подчертаят връзката му с бик, в какъвто богът, според неговия култ, често се превъплащава. В дясната ръка той държи грозд, а още един, абсолютно идентичен, е изобразен и вдясно от главата - определено вниманието е насочено към представянето на символи, свързани с вегетацията и природата. В долния ляв ъгъл на плочката е представен стилизиран фалос, още едно доказателсво, че оброкът е посветен на плодородието. Интересно е включването на колело, от което е показана само половината. В този детайл може да се открие връзка между култа към Дионис и този към Аполон, известна най-вече от писмените извори. Без да влизам в подробности ще отбележа, че подобни данни има у Арнобий (Arnob., Adv. Nat. IV, 19), според когото сред свещените предмети и на двете божества са огледалото, въртележките, търкалящите се колела, гладките топки и др. Соларният символ е този, посредством който Дионис остри своя фалос. Така чрез колелото става обяснимо и изображението в левия край на паметника. Същевременно, от изворите е известно, че в светилището на Аполон в Делфи през зимните месеци се чества Дионис, който замества главното божество. Тази е и причината в Тракия понякога Дионис да се почита като слънчев бог.

Бих искала да се спра и на въпроса защо върху паметника е изобразена само част от ко-

Обр. 5. Павликени. Керамична апликация за съд с изображение на Херакъл. Краят на II - първа половина на на III в.

Fig. 5. Pavlikeni. Clay vessel appliqué with the image of Heracles. End of the second / mid-third century AD

лело. Вероятно плочката е изработена в калъп, предназначен за направата на апликации. Следователно, става дума за релефи, които трябва да оформят цял фриз върху съответния съд и втората част на колелото остава върху следващата апликация. Този факт не променя идеята за наличието на този символ върху паметник на Дионис, а само уточнява детайли от технологията на изработка както на апликираната керамика, така и на разглеждания релеф.

При двете оброчни плочки на Дионис се откриват елементи от изображението на бога, които са масова практика и представящи характерни детайли от иконографията. Те са предадени от майсторите (грънчари, каменоделци, бронзолеяри) механично - тирсът в лявата ръка, привързан с панделка и гроздът. В същото време отделни елементи издават отлично познаване на култа към това изключително популярно както за региона, така и за цялата територия на Никополис ад Иструм божество - рогата, преметнатата кожа, колелото.

Оброчната плочка с изображение на Херакъл (обр. 4) е правена ако не в същия калъп, то от един модел с откритите в производствения център абсолютно идентични като иконография осем апликации (обр. 5-6). Единствената разлика е в по-фината глина, по-малката дебелина на плочката и цялостното равномерно покритие на двете повърхности с лак. Макар че

Обр. 6. Павликени. Фрагмент от керамичен съд с апликация с изображение на Херакъл. Краят на II - първа половина на на III в.
Fig. 6. Pavlikeni. Sherd with an appliqué with the image of Heracles. End of the second / mid-third century AD

е запазена само долната половина, изображението може да бъде изцяло възстановено чрез съхранените цели и фрагментирани релефи-апликации. Плочката е оформена във формата на едикула, а в центъра ù божеството е представено право, с преметната лъвска кожа, с кривак в едната ръка и колчан със стрели в другата. Колоните на едикулата са предадени артистично - всяка стъпва върху профилирана база, над която следва спираловидно украсения ствол, чиято горната половина е декорирана с вертикални канелюри. Фронтонът, както добре личи от апликациите, е с украса от релефни точки и насечки, а колоните са увенчани с капители.

Богът е представен в стандартния иконографски тип - прав, гол, стъпил на оформен чрез хоризонтален ръб подиум. Левият крак е леко облекчен. С дясната ръка той се подпира на кривак, чиято повърхност е украсена с плитки вдлъбвания. Между кривака и десния крак на божеството е изобразен нисък профилиран горящ жертвеник. Между левия крак и лявата колона е представено бягащо на ляво куче и над него - долната част на колчан със стрели. Плочката е изработена от кафява на цвят глина след изпичането, покрита равномерно с червено-кафяв до керемиден лак върху двете повърхности. Запазена височина 5,5 см, широчина - 8 см (Инв. № 2876 А/ТОМ).

Иконографският тип - Херакъл прав, гол, подпиращ се с дясната ръка на кривак, а през лявата с преметната кожа, е сред често срещаните. Това е и най-разпространеният образ на божеството, откриван върху монети. Подобни екземпляри произвеждат монетарниците на градовете от Мизия и Тракия - Никополис ад Иструм, Хадрианопол, Филипопол и др. (Юрукова 1987, 52). Същият тип представят и откритите калъпи от Калето при Мездра (Лука 2006, 162, обр. 1; 163, обр. 2), с тази разлика, че изображението не е в едикула.

Безспорно, глинената оброчна плочка е била предназначена за оброк в същото светилище, за което са правени и съдовете с апликации. Те са частично запазени, при някои липсва устие, както и долната част на дъното. Те са с големи размери и макар и направени от добре пречистена глина, са изработени далеч по-грубо от трапезната керамика. Най-вероятно са служели за съхранение на течности (вода и вино) за различните ритуали, свързани с честването на култа към божеството.

Оброчните, скулптурни и епиграфски паметници от региона на Павликени, открити случайно или в резултат на спасителни и редовни археологически проучвания показват, че Дионис и Херакъл са най-почитаните божества през II-III в. Най-красноречиво доказателство за разпространението на култа към Дионис е разкриването на два надписа от Бутово-Недан, доказващи съществуването на две сдружения (тиас) на Дионис (ILBulg., 438; Лунгарова 2002, 92-93). Освен самостоятелни посвещения са намирани и такива, насочени и към двете божества. Анализът на глинените апликации от Павликени потвърждава хипотезата, че изработването на съдовете с този тип украса е във връзка с обслужването на нуждите на светилище (светилища), разположено в близост до производствения център. Преимуществено са чествани култовете към Дионис и Херакъл, но вероятно населението от региона е оставяло и своите дарове и отдавало почит и на други божества от гръко-римския и източния пантеон - Зевс, Хермес, Аполон, Венера/Афродита, Диана/ Артемида, Кибела и др., както показват откритите апликации и калъпи за тях както в Павликени, така и в с. Бутово.

От самия град Павликени произхождат мраморни статуарни групи на Херакъл и Дионис и оброчна плочка на последния. Те са несъмнено местно производство и са изработени в едно и също ателие (Филов 1912, 28 и сл., ILBulg., 421). В Бяла Черква е открита оброчна плочка на Херакъл в борба с немейския лъв (IGBulg.,

700), а в същия регион е локализирано и светилище на Дионис и са намерени два фрагмента от оброчни плочки на божеството (материали от фонда на РИМ - Велико Търново). От Сухиндол произхождат две оброчни плочки, върху които са изобразени и двете божества (IGBulg., II, 696, 697).

В двете римски вили при Батак, Павликенско, са открити оброчни плочки на Херакъл; едната е с изображение, идентично на представеното върху глинената плочка и апликациите от Павликени (Стефанов 1965, обр. 5-6, а). Както споменах, от района на Бутово-Недан произхождат два изключително важни паметника, свидетелстващи за огромната популярност на култа към Дионис - списък с имената на 109 члена на Дионисов тиаз, които са вернакули (т.е. родени там, където е организиран тиазът - на територията на Никополис ад Иструм) и надпис от сина на жрец на Дионис. Списъкът може да бъде продължен с още няколко имена на съвременни селища, разположени в близост до Павликени, където са открити паметници, свързани с култа към Херакъл и Дионис (материали от фонда на РИМ - Велико Търново). Всичко това потвърждава хипотезата, че в близост до производствените центрове при Павликени и при Бутово е съществувал културен център, за който е предназначена произвежданата керамична продукция.

Размерите на глинените оброчни плочки не са големи, такива са и фигурите и детайлите около тях. Независимо от това и при четирите паметника са отразени всички иконографски особености и характерни атрибути на божествата и не остава съмнение за тяхното идентифициране и интерпретация. Сюжетът несъмнено е взаимстван от мраморните паметници, от бронзовите съдове, от геми, монети и др., пречупен през вижданията и съобразен с уменията на съответния грънчар.

Публикациите на глинени оброчни плочки или калъпи и модели от съвременните български земи (Долна и Горна Мизия, Тракия и Македония) са твърде малко. Типичен пример в това отношение са откритите паметници в Монтана. За нуждите на светилището на Диана и Аполон в непосредствена близост до него е функционирало ателие за керамични изделия. Материалите са открити още през 1883 г. и многократно са публикувани впоследствие (Велков 1940-42, 183-189). Може би най-добрият анализ на находките и аргументирано предположение за употребата им изказва Л. Огненова-Маринова (Ognenova-Marinova 1987, 173-176, fig. 2-7). Тя групира паметниците в четири групи: печати за щемпелуване на керамика, калъпи, оформени като едикули с изображения на божества; калъпи и релефи за ажурни медальони (използвани според автора за изработка на детайли от конска амуниция). Калъпите (10 бр.) са с изображения на Зевс и Хера, Аполон, Херакъл, Хигия, Диана, ловна сцена, конник, Дионис и Епона, като последните два са с формата на медальон в позитив, т.е. модел.

Относно начина на използване на керамичните печати от Монтана е ясно, че работните им части са оформени като planta pedis и с тях са украсявани керамични изделия - калъпи или съдове. Според автора ажурните апликации служат за отливане в тях на восъчни модели, от които се изработват бронзови апликации за конска амуниция т.е. те са направени за нуждите на металургична работилница. Като доказателство Л. Огненова-Маринова превежда пример на калъп от Галия, върху който има надпис - „Cera Maximini“, т.е. „восъкът (восъчния модел) на Максимин“.

Според нея в останалите калъпи са отливани восъчни или глинени модели. Първите служели за изработване на матрици (като откритите в Абритус и на други места в Мизия и Тракия) и са използвани, за да се изчукват върху тях вотивни релефи от благороден метал. Това е елинистическа традиция и такива екземпляри са известни от Балканския полуостров (Л. Огненова привежда пример от Солун, от частна колекция, където се съхранява златен екземпляр с изображението на Дионис с пантера и сатир).

В специалното изследване, посветено на бронзовите матрици от Тракия и Мизия В. Василев (Vasilev 1987, 177-181, Abb. 1-25) събира почти всички открити и известни паметници - от Абритус, от Южна Тракия, от Кръвеник, Севлиевско, от Опака, Търговищко, от Нове и от Рациария. От публикуваните 25 матрици, седем са на т.нар. Готска богиня, три - на тракийския конник, две - на Херакъл и по една на Зевс и Хера и с единични изображения на Зевс, Артемида, Хермес, Дионис, Кибела, Ма, пантера, орел, акантов лист и др. Представени са божества от тракийския, гръцкия, римския и източния пантеон, които са популярни по днешните български земи. Анализът на паметниците подкрепя изказаното от Л. Огненова становище както за технологичните особености, така и за влиянието на по-ранните паметници от елинистическата епоха върху римското производство.

На базата на аналогиите, които открива, Л. Огненова застъпва виждането, че релефите от

Монтана и от другите ателиета трябва да се свържат с елинистическата традиция, а не с настанените ветерани и войници. Смятам, че изводът ù е доста краен. Наистина, в тракийските земи съществува традиция, която откритите паметници доказват, но е факт и че наличието на римските легиони и на романизираното население внасят нови елементи, особено в иконографията. Доказателство за това са откритите паметници на Херакъл в Павликени, които трябва да се свържат не толкова с популярността на култа сред населението от региона, колкото с наличието на вексилацио на I Италийски легион в близост (при Бутово). Чрез изделията от производствения център Павликени се подкрепя тезата за съществуваща зависимост между керамичните и металургичните работилници, така, както е и в Монтана.

Вероятно именно с наличието на военно население в Рациария трябва да се свърже откритата глинена оброчна плочка на Херакъл (Naidenova 1991, 21, Tabl. IV/2). Иконографският сюжет е конвенционален и не се различава от представеният върху паметниците от Павликени - богът е прав, гол, с кривак в дясната ръка и преметната лъвска кожа през лявата. Плочката е в едикула, а триъгълният фронтон е допълнително подчертан с втори, дъговиден. По периферията е оформен бордюр, декориран с вдлъбнати точки, с каквито е украсен и кривакът. Паметникът е дело на местно керамично ателие, разположено вероятно в непосредствена близост до Рациария, около светилище или друг архитектурен комплекс.

Глинена оброчна плочка с релефно изображение на Артемида е открита в с. Годница, Ловешко (Павлов 1970, 294-295, обр. 3). Върху нея божеството е представено в едикула. Височината на паметника е 11,5 см, т.е. също по-малък размер от този на каменните и мраморните оброчни паметници.

Доказателство, че глинените култови паметници са разпространени в границите на днешните български земи е и оброчна плочка от Белчан, Самоковско (Добруски 1907, 143, фиг. 118). Тя е с по-големи размери от почти всички споменати дотук паметници (вис. 15 см, шир. 16 см). Има правоъгълна форма, но релефът е изтрит и иконографските подробности не са напълно ясни. От направеното описание в посочената публикация, може да се приеме, че става дума за изображение на Дунавските конници. В долната ù част е представен кратер, което показва, че и при честването на култа към тези божества, популярни най-вече по Дунавския лимес, но известни и от вътрешността на провинциите, големите кратеровидни съдове участват в ритуалите.

От ателие от Дакия, наред с огромното количество калъпи за terra sigillata, за подноси, печати и др., произхождат и два фрагмента от калъпи с формата на медальони, които представят Диана и Серапис. Чрез тях вероятно са изработвани самостоятелни плочки (Mitrofan 1990, Fig. 32). Още през 1942 г. са открити и два фргмента от оброчни плочки на Кибела, които са с правоъгълна форма (Vianu 1990, 220, Fig. 1.1, 1.2).

Известен е и екземпляр на кръгъл модел за калъп от Тракия с изображение на Хермес, произхождащ от вилата Чаталка, на територията на Августа Траяна (Буюклиев 1972, 191-193, обр. 4). Хермес е представен възседнал овен, в ход на дясно. Релефът е изработен чрез отпечатване. Богът е гол, наметнат с хламида, закопчана при лявото рамо с кръгла фибула. Тялото му е в твърде неестествено положение: главата е обърната наляво, торсото насреща, а краката надясно. Вместо петасос, върху главата божеството има шапка, наподобяваща шлем със зъбчат гребен. Лицето му е показано в пълен профил, но е доста заличено. В дясната, протегната встрани, ръка Хермес държи кесия, а в лявата, спусната надолу - кадуцей, чиято горна част е заличена. Краката са боси. Тялото на овена, леко огънато от тежестта на възседналия го, е покрито със стилизирани кичури вълна. При оформлението на главата е използван същия зъбчат орнамент, както при шлема на Хермес. Рогата на животното са големи и извити напред, а устата е полуотворена. И двете фигури са зле пропорционирани, факт, издаващ ръката на местен майстор. Особено фрапиращо е удълженото и несъразмерно голямо тяло на бога. В ляво от изображението има следи от надпис, за съжаление напълно силно изличен и нечетлив, който очевидно е преминавал и в дясната половина на медальона.

Описах подробно паметника от Чаталка, защото и той поставя въпроса за предназначението на подобен вид релефи. Независимо, че на него е изобразено божество, не е задължително тези керамични предмети да имат култови функции. Доказателство за това са плочките с различна форма (медальони или правоъгълни), с надписи, осветяващи ясно тяхната изработка и предназначение.

Най-добър пример за керамични изделия са откритите в античната керамична работилница в Аквинкум, Унгария (Bálint 1932, 192, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 236). Оттам произхождат керамични модели, които, според проучвателите, служат за основа на изработване

на калъпи, чрез които са отливани глинени декоративни плочки. Преобладават тези с кръгла форма и освен че са апликирани към съдовете преди изпичането им, са употребявани и самостоятелно. Открити са и фрагменти, доказващи, че върху някои съдове са изработвани цели фризове от апликации във формата на медальони. Запазени са модели с изображения на волска глава, змии, Пан, Юпитер, Меркурий. Медальонът с Пан е кръгъл, като божеството е представено седнало със сърна до него. Диаметърът на плочката на Меркурий/Хермес е 11,5 см (приблизително толкова, колкото и на медальоните от Тракия и Мизия), а изображението е прецизно изработено, фигурите на овена и яхналият го Хермес са съразмерни, а долу, зад краката на овена, е представен петел. Рамката се състои от два релефни пръстена (Bálint 1932, 236). Това изделие доста се доближава до представянето на Хермес от Чаталка, но издава ръката на по-умел занаятчия. Като иконография то е близко и до изобразяването на бога върху калъп за апликация от Бутово (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 31, кат. № 181).

Смята се, че съдовете, декорирани с релефни медальони са използвани при култови ритуали, церемонии и честванията. Освен това са връчвани като награда на победителите в различни конкурси или в залите за спектакли за спомен, както и при посрещането на Нова година и други празници и ритуали. Представянето на Меркурий се вписва добре в иконографията за Нова година - върху някои съдове има нечетливи надписи, но те вероятно са от рода на: „Mercurius felix nobis“, „Accipio annum nouum felicem“, „Annum nouum lucro accipio“, т.е. целта им е да отразяват просперитет. Проучвателите свързват медальоните с изображения на Серапис и Изида с участието на египетските божества на Vota publica от 3 януари (Déchelette 1904, 242; Wuilleumier, Audin 1952, 12-14; Vertet 1969, 93-133; Popilian 1976, 75-78). Паметниците с изображения на Асклепий и Хигия, върху които има надписи с пожелания за здраве, също могат да бъдат поставени в „поздравителната“ група.

Смятам, че глинените плочки са със същото предназначение като съдовете с апликации. И тъй като откритите паметници в производствения център при Павликени не се свързват с темите, отбелязани по-горе, вероятно те имат единствено функцията на оброчни дарове. Всяка друга хипотеза на този етап на проучване ще бъде свръхинтерпретация.

Датирането на разглежданите паметници е направено съобразно няколко основни критерия. На първо място това са сюжетите на изображенията, които се откриват върху метални, каменни или мраморни и глинени образци. Те дават основание плочките от Павликени да се отнесат във времето след средата на II до средата на III в. Това е периодът, когато на територията на Никополис ад Иструм, както и в цяла Долна Мизия, култът към Артемида/Диана, Дионис и Херакъл е широко разпространен и паметниците, свързани с неговото честване са многобройни. Като база за най-сигурна датировка служат епиграфските паметници, отнасящи се към времето на управление на династията на Северите.

Вторият използван критерий е местонамирането на релефите в комплекса, както и откритите заедно с тях други находки, които биха могли да прецизират датата на производство и функциониране на разглежданите паметници. Вече посочих, че две от плочките са намерени заедно с монети на императорите Нерва и Траян. И двата екземпляра обаче са силно изтрити и явно са използвани доста продължително време. Калъпът и трите плочки са открити в различни сектори на производствения комплекс, но не и в средата, където са произведени или използвани. Апликация за глинен съд - глава на Силен, намерена в непосредствена близост до апликациите с изображения на Херакъл, е открита заедно с монета на император Каракала, което е сигурно указание, че по времето на този владетел апликираните съдове са популярни и използвани, а следователно и глинените оброчни плочки.

Третият критерий - материалите да бъдат датирани според глината и лаковото покритие, не даде категоричен резултат. Чрез него единствено се доказва сигурната принадлежност на паметниците към ателиетата на производствения център при Павликени. Всички разглеждани изделия са изработени от фина глина, отлично пречистена, с бледорозов до светлокафяв цвят след изпичането и с равномерно керемиденочервено лаково покритие. Те не се различават по състав и качество от трапезната керамика, изработвана в същите работилници.

Така казаното по-горе дава основание времето на изработка и използване на глинени оброчни плочки да бъде отнесено към II строителен период на комплекса - последните две десетилетия на II до 40-те години на III в., когато е разцветът на керамичното производство както в производствения център при Павликени, така и на този в Бутово.

Цитирана литература:

Античные центры: Античные центры керамики в Нижней Мезии. Албум. София, без година на издаване.

Буюклиев 1972: Х. Буюклиев. Паметници на Хермес от Старозагорско - Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 191-193.

Велков 1940-1942: И. Велков. Принос към историята на религията на Мизия. - Известия на Българския археологически институт, 16, 1940-42, 185.

Владкова 1991: П. Владкова. Декоративни орнаменти върху глинените подноси от територията на Никополис ад Иструм. - Известия на Исторически музей Велико Търново, 6, 1991, 129-137.

Владкова 2005: П. Владкова. Технология, функции и типология на предметите от кост и рог в Долна Мизия и Тракия през I-IV в. (в границите на днешна България). - Автореферат на дисертация. Велико Търново, 2005.

Генчева 1994: Е. Генчева. За някои допълнителни производства в градската територия на Никополис ад Иструм. Фибули. - В: Сб. Ряховец. Велико Търново-Габрово, 1, 1994, 57-60.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.). - Годишник на Софийски университет, факултет по класически и нови филологии, 72, 2, София, 1980.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Добруски 1907: В. Добруски. Материали по археологията на България. - Известия на Археологическия музей, 1, 1907, 143.

Кабакчиева, Султова, Владкова 1988: Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова. Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II-IV век. София, 1988.

Лука 2006: К. Лука. Находка от керамични калъпи за производство на съдове с апликирана украса от крепостта Калето край Мездра. - Археология, 2006, 1-4, 161-170.

Лунгарова 2002: П. Лунгарова. Култове от територията на Никополис ад Иструм (по епиграфски паметници от Велико Търново) - В: Римският и късноримският град. Международна научна конференция (Велико Търново 26-30 юли 2000). София, 2002, 91-98.

Павлов 1970: П. Павлов. Оброчни паметници на Артемида от Ловешки окръг. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 294-295.

Стефанов 1956: С. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра. София, 1956.

Султов 1972: Б. Султов. Производство на релефна керамика в Долна Мизия. - Известия на Исторически музей Велико Търново, 5, 1972, 21-30.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. - В: Павликени и Павликенският край. София, 1977, 11-62.

Султов 1979: Б. Султов. Античните центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. - Векове, 1979, 3, 14-21.

Султов 1981: Б. Султов. Музей сред природата. Античният керамичен център край Павликени (Музеи, изложби, колекции). - Музеи и паметници на културата, 1981, 2, 42-45.

Султова 1991: С. Султова. Глинени лампи тип „Бутово“ - Известия на Исторически музей Велико Търново, 6, 1991, 116-128.

Филов 1912: Б. Филов. Новооткрити старини - Известия на Българското археологическо дружество, 1912, 3, 28-35.

Цочев 1998: М. Цочев. Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. Велико Търново, 1998, 109-123.

Църов 1990: И. Църов. Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново. - Годишник на музеите в Северна България, 16, 1990, 31-42.

Църов 1991: Ив. Църов. Бюст на император Комод от Павликени. - Известия на Исторически музей Велико Търново, 6, 1991, 138-140.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II-III в. Хадрианопол. София, 1987.

Bálint 1932: K. Bálint. A gázgyári rmai fazekastelep Aqincumban - Budapest régiségei, 11, Budapest, 1932.

Déchelette 1904: J. Déchelette. Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris, 1904.

IG Bulg. 1958: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. 2. Serdicae, 1958.

ILBulg. 1989: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, 1989.

Mitrofan 1990: I. Mitrofan. Les recherches archéologiques de l’établissement romain de Micassa. - Dacia, 34, 1990, 129-138.

Naidenova 1991: V. Naidenova. Il culto di Ercole a Ratiaria citta’e territorio. - Ratiariensia, 3-4, 1991, 21-23.

Ognenova-Marinova 1987: L. Ognenova-Marinova. Un atelier de Plasters imaginarius à Montana. - Известия на Археологическия институт, 37, 1987, 173-176.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica romana din Oltenia. Craiova, 1976.

Sultov 1977: B. Sultov. Centres antiques de poteries en Mésie Inférieure. - In: Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, 1979, 103-110.

Sultov 1979: B. Sultov. Centres antiques de poteries en Mésie Inférieure. - In: Terra antique balcanica, 1977, 103-108.

Sultov 1980: B. Sultov. Centres antiques de poteries en Mésie Inférieure. - In: Actes du II-e Congrès international de Thracologie, 2. Bucaresti, 1980, 379-388.

Sultov 1981: B. Sultov. The Typology and Chronology of Roman Provincial Pottery from Moesia Inferior. - In: International Symposium on the Archaeology and Early History of Bulgaria. 25-27 sept. 1981. Nottingham. Lecture Summaries, 13.

Sultov 1984: B. Sultov. Thrakische Traditionen in der Production der antiken Keramikzentren bei Hotniza,

Pavlikeni, Butovo und Bjala Cerkva. - In: Internationaler thrakologischer Kongress, 3, Bd. 2. Sofia, 1984, 184-187.
Sultov B. 1985: Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd - IV-th century). - Terra antique balcanica, 1. Serdicae, 1985.
Vasilev 1987: V. Vasilev. Bronzene Matrizen aus Mösien und Thrakien. - Известия на Археологическия институт, 1987, 37, 177-181.
Velkov, Tačeva 1973: V. Velkov, M. Tačeva Eléments orientaux méditerranéens en Trace et Mésie - Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est Européen, 11, 1-2, 70-75.
Vertet 1969: H. Vertet. Observations sur les vases à medaillons d'applique de la vallée du Rhône. - Galia, 37, 1969, 93-133.
Vianu 1990: M. A. Vianu. Nouveaux documents concernant le culte de Cybele a Istros. - Dacia, 34, 1990, 219-222.
Wuilleumier, Audin 1952: P. Wuilleumier, A. Auite. Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône. - Annales de l'Université de Lyon. 3e série, fasc. 22. Paris, 1952.

Ancient production center at Pavlikeni (Lower Moesia): Periodization and production. Part One (Summary)

Pavlina Vladkova

The analysis of the numismatic material from the production center at Pavlikeni allows for the dating of the construction phases and justifies a new chronology for its construction and functioning, different from the one made by the excavator of the site, B. Sultov.

The villa was built in the second half of the first century AD, during the reign of Emperor Domitian (81-96 AD) at the latest, when veterans settled along the Yantra and Rositsa river valleys. The first period of its existence continues up to the attack of the Costoboci in 170 AD, as a result of which a large part of the complex burned down and was destroyed. Life quickly normalized and the second construction phase encompasses the time span between the last two decades of the second century and the 240s, probably until the attacks of the Carpi in 235 AD, when the production center stopped functioning and the villa was abandoned. Fifty years passed before people resettle on top of the ruins.

During the reign of Emperor Diocletian (248-305 AD) or soon after, there appeared a post-villa settlement, which existed for seventy or eighty years. The latest coins discovered in the course of archaeological excavations are of Emperor Constantius II (337-361 AD).

The excavation finds as well as the circumstantial epigraphic evidence indicate that during the first construction phase of the existence of the villa people practiced husbandry there, treated leather, operated metallurgical ovens, etc., with all the production being directed at the market. There is a boom in pottery production during the second construction phase. The pottery workshops and kilns produced pottery that satisfied the needs of the population from the nearby settlements and villas as well as the needs of the Roman camp of Nove. At the same time, at Nicopolis ad Istrum there existed local ateliers for the production of pottery that had satisfied the needs of the city, which is why pottery produced at Pavlikeni is rarely found there.

Apart from table and kitchen pottery, the potters from the production center were making other goods as well, mainly vessels and votive tablets used in different cult ceremonies or as gifts at the sanctuaries near the complex.

Among the finds are the cast of a votive tablet for Artemis/Diana (fig. 1), two votive tablets for Dionysus (figs. 2 and 3), and one for Heracles (fig. 4). The iconographic peculiarities of the reliefs attest to the familiarity with the cults of the above-mentioned deities, who, according to the votive and epigraphic sources, were some of the most popular in the Pavlikeni area and also within the administrative territory of Nicopolis ad Istrum. The clay paste, its color and the color of the glaze after firing, makes it perfectly clear that these artifacts were made in the local workshops.

Among the finds are some appliqués with the image of Heracles for the decoration of krater-like pottery vessels (figs. 5 and 6). These follow the iconographic typology of the votive tablet and were perhaps made, if not using same mould, then at least from the same standard model.

The two types of pottery objects – votive tablets and vessels with appliqué decoration in relief – were intended for religious ceremonies, conducted at the Dionysus' sanctuary near the production center, where both Dionysus and Heracles were celebrated perhaps along with the cults of other deities from the Greek, Roman, and Eastern pantheon.

The crafting and use of ceramic votive tablets date to the second construction phase of the complex: between the last two decades of the second century and the 240s.

Фигурални съдове (ойнохое) от Аполония

Кръстина Панайотова

Ритуалите, изпълнявани от настъпването на смъртта до затварянето на гроба, са насочени основно към улесняване на прехода в отвъдното. Освен грижите за тялото на покойника и за „последното му жилище“, важно място в погребалните практики заема задоволяването на неговите физически и емоционални „нужди“, от една страна, както и удовлетворяването на есхатологичните представи на близките му, от друга. Това се изразява в поставянето на различни дарове в гроба - вещи и храна. За дар може да послужи всеки предмет, който е принадлежал или е бил любим на покойника, а също и такива с определено погребално предназначение. Обичаят да се поставят гробни дарове се корени в дълбоката древност и свидетелства за наличието на ясна представа за състоянието на човека след смъртта. Начинът, по който мъртвият е излаган и вещите, с които е погребван, сочат че той е подготвен да премине отвъд такъв, какъвто е бил приживе, или такъв какъвто би трябвало или би искал да бъде.

Обр. 1. Созопол. Гроб № 395 от некропола на Аполония в м. Калфата (Снимка: К. Панайотова)
Fig. 1. Sozopol. Grave No. 395, the cemetery of Apolonia, Kalfata locality (Photo K. Panayotova)

Античните автори не дават подробно описание и обяснение на принципите, ръководили древните гърци при поставянето на дарове в гроба. За тях е характерно логично, но широко тълкуване относно предназначението на гробните дарове. Някои предмети се поставят в гроба, защото са принадлежали на мъртвия, други - защото той много ги е ценял. Като дар се поднасят предмети, от които мъртвият може да се нуждае, или може да му послужат за почитане на подземните божества. Освен това в гроба се слагат и използваните в погребалната церемония съдове, които не трябва повече да бъдат използвани от живите. Все пак надделява идеята за погребалния дар като имащ определена стойност за покойника - лична вещ или необходим предмет (Panayotova 2007, 102).

Сред гробните дарове, открити в некропола на Аполония Понтийска преобладават керамичните съдове. Те са не само едно от основните търговски пера, но и се явяват носители на философските, религиозни и културни идеи на древногръцкото общество (Лазаров 2003, 9). Предмет на настоящото изследване са четири фигурални вази, съхранявани в Археологическия музей в Созопол. Общото между тях, е че всички те представляват миниатюрни кани за изливане на вино - ойнохое и принадлежат към инвентара на гробове от V и IV в. пр. Хр., открити в аполонийския некропол през последните пет години.

Оформлението на тялото на съдовете дава основание за обособяването им в две основни групи. Първата е представена само от един екземпляр, открит сред даровете на гроб № 395, в който в края на втората четвърт на IV в. пр. Хр. е било погребано дете на възраст 5-10 г. (обр. 1). Тялото на вазата[1] представлява фигурална група - седнал Ерос, който държи петел на коляното си върху кръгла

[1] *Реставрирана. Височина 16,8 см; диаметър на поставката 8,7 см; височина на поставката 2,7 см*

Обр. 2. Созопол. Ойнохое от гроб № 395 (Снимка: Д. Чернева)
Fig. 2. Sozopol. Oinochoe from grave No. 395 (Photo D. Cherneva)

Обр. 3. Созопол. Ойнохое от гроб № 395 (гръб) (Снимка: Д. Чернева)
Fig. 3. Sozopol. Oinochoe from grave No. 395 (back) (Photo D. Cherneva)

поставка (обр. 2). Съдът е изработен от фина глина, придобила след изпичането цвят охра. Задната му част, трилистното устие и дръжката са покрити с недоброкачествен (разреден) черен фирнис (обр. 3). Основната бяла боя е запазена на много места върху лицевата част на фигуралната група и поставката. По крилата, короната и косите на божеството има остатъци от сухо позлатяване (обр. 4).

Ерос е изобразен гол, седнал върху стол с висока облегалка. Долната част на тялото му е покрита с фино покривало, което започва от раменете и пада между краката на ситни дипли. С лявата си ръка той обгръща стъпилия върху лявото му коляно петел. Дясната му ръка е свита в лакътя пред гърдите. Позицията на дланта е като да държи и подава нещо (храна/вода ?) на птицата. Лицето на божеството е обрамчено с буйни къдрици, които се спускат по раменете. То е младежко, с правилен нос, затворена уста и заоблена брадичка. На главата си има диадема, украсена с големи листа и цветове.

Петелът е представен в спокойна поза, с прибрани крила, вдигната глава и затворена човка. Гребенът му е изобразен с вълнообразна линия, а очите - като кръгове. С врязани линии са предадени перата по шията на птицата.

Крилата на Ерос, които са изработени отделно, са широко разперени. Представянето им е аналогично на крилата на един атически фигурален лекит от първата четвърт на IV в. пр. Хр., съхраняван в Музея на изкуствата и занаятите в Хамбург. Тук Ерос е изобразен изправен, гол, но също е с наметало, увито около десния му крак. По раменете му се спускат дълги къдрици (Trumpf - Lyridzaki 1969, Pl. 16, FV 24; Greifenhagen 1982, 158-159). Подобна трактовка на косите и венеца на главата има и друг, също така изобразен прав Ерос - амфорискос от The Metropolian Museum of Art (Williams 1978, Pl. 90,a), както и атическа теракота от втората четвърт на IV в. пр. Хр., съхранявана в British Museum, която представлява прав Ерос с буйни къдрици и голям венец от цветя и листа (Hermary 1986, 867, No 153).

Стиловите особености на ойнохоето от гроб № 395, характеристиките на глината и украсата му, насочват към атическо ателие като място на неговото производство. Въпреки че няма преки

Обр. 4. Созопол. Ойнохое от гроб № 395 (детайл) (Снимка: Д. Чернева)
Fig. 4. Sozopol. Oinochoe from grave No. 395 (detail) (Photo D. Cherneva)

аналози, то определено се отнася към така наречената група *Figurine Vases*, известни от Атинската Агора. Типичните представители на тази група приличат на теракоти, но гърбът им е оформен като тяло на съд с устие на ойнохое, лекит или амфориско (Williams 1978, 358, Pl. 90,a). Произвеждани от коропласти, тези вази имат светлобежов цвят с червеникав или златист оттенък.

Най-ранните екземпляри фигурални вази са изготвяни специално като вотивни или гробни дарове (Trumpf - Lyritzaki, 1969, 112-121, 125). Интересно е, че твърде много паметници от тази група не само от Атинската Агора, но и от други места, представят Ерос и Дионис като деца с шапка, венец от цветове, плодове и листа или висок полос (Williams 1978, 368, 371, 24 - 26; 34 - 36). Според Е. Уйлямс повечето от тези вази са били произвеждани за експорт, тъй като значителна част са открити по Черноморското крайбрежие, а в Олинтос и Южна Италия се появяват местни имитации (Williams 1978, 373).

Спецификата на иконографията на фигуралното ойнохое от Аполония се проявява чрез представянето заедно на Ерос и петел. Еросът, който лети над Хадес при похищаването на Персефона, е може би най-често изобразяваното божество върху използвани в хтоничния култ съдове. Тясната връзка между култовете на Кора-Персефона и крилатия младеж е добре илюстрирана с находки от гробни комплекси в Олбия и Херсонес (Русяева 1979, 68).

За разлика от Ерос, петелът е изключително рядка иконографската тема за атическите вази, макар че негови изображения често украсяват коринтските арибали. Върху атическите съдове обикновено се представят сцени на бой между петли (LIMC, III, 749). Известна е и група чернофигурни лекити с петли върху раменете, датиращи около 500 г. пр. Хр. В много случаи петелът се асоциира с еротични теми, по-специално като любовен дар - такова е например изображението върху известния кратер на Berlin Painter, където младият Ганимед, любимец на Зевс, държи петел. Петелът е и свещена птица на редица божества като Хермес, Атина, Деметра и Асклепий (Marangou, 1995, 104).

За връзката на петела с подземното царство на Хадес свидетелстват някои изображения на Персефона от V - IV в. пр. Хр., намерени в Локри и неговите колонии. Това са група теракоти, представляващи изображение на седнала жена, която държи в ръцете си различни предмети като фиала, петел или гълъб (Higgins 1967, 88, Tabl. 38, A). Още по-красноречиви са т. нар. Локриански релефи или релефи „Кампана“ (Fowler, Wheeler, Stevens 1909, 298-299, Fig. 222). Те представляват вотивни керамични плочки, повечето от които са намерени в светилището на Персефона в Локри и са датирани между 480-450 г. пр. Хр. При тях петелът присъства или под трона на богинята, или тя го държи в ръцете си (Higgins 1967, 89, Tabl. 38, C, D).

Керамични фигури, представляващи петел, се намират и в гробове на деца от некропола на Аполония, датирани във втората половина на IV в. пр. Хр. Те са били използвани като детски играчки - дрънкалки (Дремсизова 1948, 57, обр. 70; Дремсизова 1963, 283, №№ 867 и 868, Табл. 153, 154; Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, 7, 32, № 19; Panayotova, Baralis, Riapov 2006, 106).

Втората група фигурални съдове, съхранявани в Археологическия музей в Созопол, включва два цели съда и фрагменти от трети, изработени във форма на женска глава. Открити са през последните години в некропола на Аполония в м. Калфата.

Комплексът (обр. 5), към който принадлежи първата кана от тази група се датира около средата (най-късно третата четвърт) на IV в. пр. Хр. Ойнохоето[2] от гроб № 327 е изработено на ръка от глина, с примеси от пясък и слюда, която е при-

[2] *Височина 9,1 cm; широчина на основата 4,8 cm*

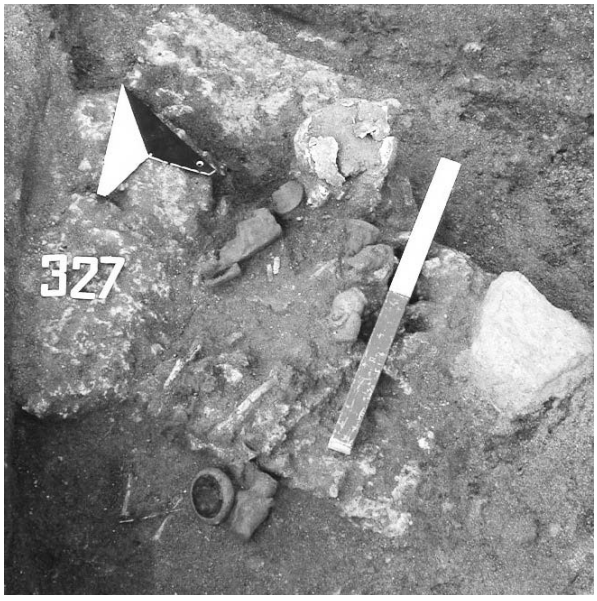

Обр. 5. Созопол. Гроб № 327 от некропола на Аполония в м. Калфата (Снимка: К. Панайотова)
Fig. 5. Apolonia. Grave No. 327, the cemetery of Apolonia, Kalfata locality (Photo K. Panayotova)

добила бежов цвят след изпичането (обр. 6). Не са запазени следи от фирнис или ангоба. Дръжката му е отчупена и липсва. Устието е прищипнато, но няма характерната трилистна форма, тъй като задната част не е разчленена. Долната част на съда е оформена като женска глава, чиято шия стъпва върху равно дъно. Главата е обрамчена от подобна на шатра висока „качулка“. Над козирката на „качулката“ започва шията на съда. Прическата е представена в полукръг над челото като тънък, разчленен на неравни вертикални ленти пояс. На мястото на ушите са оформени два големи овала - дисковидни обеци (обр. 7). Лицето с правилен нос, затворена уста и кръгла брадичка е деликатно, но безстрастно.

Вазата от детски гроб № 327 няма преки паралели сред фигуралните съдове от IV в. пр. Хр. Твърде странно впечатление прави трактовката на горната част на покривалото на главата на изобразената жена. Липсата на следи от каквато и да е цветна украса, както и строгостта на изражението на лицето от аполонийското ойнохое намира техническо сходство с група вази и теракоти от Олинт, изработени във формата на женски глави с фригийски шапки, отличаващи се от атическите произведения (Robinson 1952, No 404, 405, Pl. 123, 124). Те се характеризират с липсата на черен фирнис и специфичен рисунък на устните. Според M. Trumpf-Lyritzaki, която изследва много задълбочено фигуралните съдове от IV в. пр. Хр., основната част от откритите в Олинтос фигурални вази, са изделия на местни майстори (Trumpf-Lyritzaki 1969, 109, 113).

Обр. 6. Созопол. Ойнохое от гроб № 327 (Снимка: Л. Дамле)
Fig. 6. Apolonia. Oinochoe from grave No. 327 (Photo L. Damelet)

Д. Робинсън определя покривалото на главата на една теракота от Олинт (датирана в V в. пр. Хр.), което е сближаващ елемент с трактовката на аполонийския съд, като възможно церемониално и го сравнява с подобни фигурки от Тарент. Тъй като някои от бюстовете са открити в жилища, той не споделя мнението на Еванс, че тези приличащи на фронтон корони са отживелица от стелите, първоначално смятани за обитавани от духа на умрелия (Robinson 1933, 43, Pl. 18, № 149).

При идентифицирането на групата бюстове с фригийска шапка от Олинт Д. М. Робинсън изпитва сериозни колебания между Атис и Бендида - тракийската богиня Артемида (Robinson 1952, 122). В Аркадия, Артемида като божество на плодородието и растителния свят, е тясно свързана с Деметра и Персефона, а също така е божество на подземния свят, родствено на Хеката. Е. Ходза посочва, че връзката на Артемида със смъртта и погребалния култ се илюстрира ясно чрез изображенията на богинята върху пеликетата от керченския стил, които са специално предназначени за погребения (Ходза 2000, 208 - 209).

Фронталното изображение с тази триъгълна козирка на аполонийския съд е твърде близко до това на главата на мраморна статуетка на Атина,

Обр. 7. Созопол. Ойнохое от гроб № 327 (профил) (Снимка: Л. Дамле)
Fig. 7. Apolonia. Oinochoe from grave No. 327 (profile) (Photo L. Damelet)

Обр. 8. Созопол. Гроб № 5040 - 48 от некропола на Аполония в м. Калфата (Снимка: К. Панайотова)
Fig. 8. Apolonia. Grave No. 5040-48, the cemetery of Apolonia, Kalfata area (Photo K. Panayotova)

наречена Lenormant, която представлява римско копие на Атина Партенос от II-III в., съхранявана в Националния музей в Атина. Заедно с други миниатюрни римски копия от Македония, Аргос и др. те изглежда внасят, доколкото е възможно, известни вариации върху оргинала на Фидий (Picard 1984, 977, no 221, 1031). Близостта между изображението от аполонийското ойнохое и посочената статуетка от Атина се състои най-вече в представянето на овала на лицето, очертанието на устните и кръглите обеци.

Трактовката на прическата и накитите на вазата от Аполония от своя страна се доближава до това на една теракота с неизвестен произход от Делос (Laumonier 1956, 231, Pl. 80, 972). От датираната в късноелинистическата епоха (II-I в.пр. Хр.) фигура е запазена само лявата част от главата с обеца, без лицето. Шлем с издадена над лицето козирка и кръгли обици имат и някои теракоти от тип IV по класификацията на Уинтер, произхождащи от Константинопол и Мирина и представящи образа на Атина (Winter 1903, II, 176, № 7, 9).

Характеристиките на глината, както и изработката и трактовката на изображението на ойнохоето от гроб № 327, го определят като дело на местен (аполонийски или западнопонтийски) майстор. Посочените примери дават основание да се предположи, че авторът на този съд най-вероятно е познавал и ползвал вносни образци, възможно и някои от творбите, следващи манiера на Фидий през IV в. пр. Хр. Идентифицирането на конкретния пресъздаден образ се усложнява обаче от спецификата на изображението и липсата на преки аналози, най-близки от които са паметниците, представящи богинята Атина.

Тялото на второто ойнохое[3], открито в гроб № 5040-48 (обр. 8) представлява глава на млада жена (обр. 9). Изработено е от фина глина, придобила светлокафяв цвят след изпичането. Прищипнатото устие, дръжката и покривалото на косата са покрити с черен фирнис. Хоризонтален пояс от черен фирнис покрива долната част на стройната шия, стъпила върху равно дъно. Дръжката на съда излиза високо над главата. Косата е представена чрез три реда изпъкнали точки над челото. Извитите вежди и големите бадемовидни очи са очертани с фирнис. Лицето с правилен нос, е младежко и нежно. Върху фирниса на главата с бледожълта боя е изрисуван лавров венец (обр. 10). По косата и устните има запазени следи от червен пигмент.

[3] *Височина 14,3 см; диаметър на основата 4,8 см.*

Обр. 9. Созопол. Ойнохое от гроб № 5040 - 48 (Снимка: Д. Чернева)
Fig. 9. Sozopol. Oinochoe from grave No. 5040-48 (Photo D. Cherneva)

Обр. 10. Созопол. Ойнохое от гроб № 5040 - 48 (профил) (Снимка: Д. Чернева)
Fig. 10. Sozopol. Oinochoe from grave No. 5040-48 (profile) (Photo D. Cherneva)

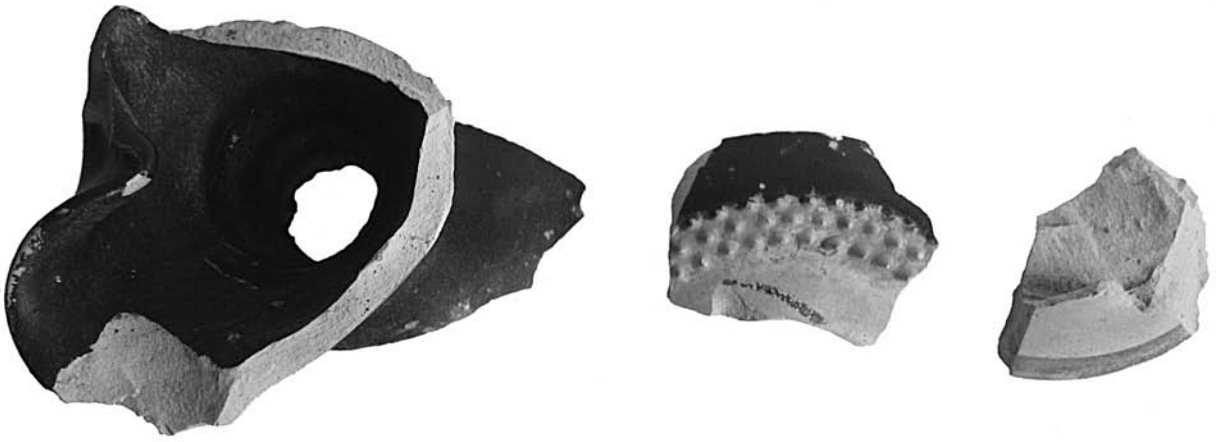

Обр. 11. Созопол. Фрагментирано ойнохое от некропола на Аполония в м. Калфата (Снимка: К. Панайотова)

Fig. 11. Sozopol. Fragmented oinochoe from the cemetery of Apolonia, Kalfata locality (Photo K. Panayotova)

От некропола на Аполония в м. Калфата произхождат фрагменти (устие, части от тялото и дъното) от друго, аналогично фигурално ойнохое с форма на женска глава (обр. 11). То е изработено от фина глина, придобила след изпичането светлокафяв цвят. Фирнисът, с който е покрито трилистното устие и главата, е черен и лъскав. Върху главата са запазени следи от лавров венец. Два от трите реда точки, с които е изобразена косата, са оцветени в червено.

Стиловите особености на разгледаните вази позволява те да бъдат причислени към по-късните екземпляри от многобройната (Beazley 1956, 466-471; Beazley 1963, 1539-1544; Beazley 1989, 37, Pl. 18, 1-2 - XIX. C434, 3-4 - XIX. C808; Baresi, Valastro 2000, 65; Classical Art 1977, № 47, № 48; Croissant 1973, 219-223, Fig. 19 - 21) група N - *„The Cook Group“* по класификацията на Д. Бизли, която той датира около 480-460 г. пр. Хр. (Beazley 1929, 65).

В изследването и класификацията на Д. Бизли, посветени на съдовете с форма на човешка глава, вазите от най-голяма група N - *„The Cook Group“* са представени като „непретенциозни малки творби с архаична будност на израза“. При по-късните екземпляри лицето е издължено, с плаха усмивка и шията на съда също се удължава с времето (Beazley 1929, 63 - 64).

От Аполония произхождат още два съда с форма на женска глава, съхранявани в НАИМ (София). Едното ойнохое, с атически произход, е открито извън гроб в изкоп VII от аполонийския некропол през 1948 г. Т. Иванов (Иванов 1963, 152, № 282, табл. 79, 80) го отнася към група Т - *„The Basle Group“* по класификацията на Д. Бизли (Beazley 1929, 71), която се датира към 440 - 420 г. пр. Хр.

Т. В. Блаватская причислява второто аполонийско ойнохое от колекцията на НАИМ към произведенията на известния атински керамик Харинос от първата четвърт на V в. пр. Хр. (Блаватская 1952, 66-67, рис. 17). И. Велков пръв съобщава за този „глинен съд във форма на женска главичка, архаичен тип“ от Созопол, който е „частно притежание“ (Велков 1932-1933, 412, обр. 169) с неизвестно местонамиране. Макар да се отнасят към една и съща група - *„The Cook Group“* - по класификацията на Д. Бизли, тази и новооткритата кана от Аполония се отличават съществено една от друга. В сравнение със софийския експонат, ойнохоето от гроб № 5040-48 е по-стройно като форма, с по-дълга шия и има по-нежни черти на изобразеното лице. Тези му характеристики, както и датировката на останалите дарове в гроба, позволяват то да бъде отнесено към средата на V в. пр. Хр.

Фигурални вази, с човешка, животинска или растителна форма на тялото, са правени от грънчарите в древността през различни периоди и на много места, макар че никога в голямо количество. Същинските пластични вази се появяват в Микенските, геометричните и ранно-ориентализиращите съдове, специално в Родос, Коринт и Крит. През IV в. пр. Хр. основното производство на фигурални съдове е съсредоточено в Атика, където най-ранните примери са вазите с форма на човешка глава (Higgins 1959, 7, 57).

Внезапната популярност на вазите, изработени във формата на човешка или животинска глава в Атина от последното десетилетие на VI и първото десетилетие на V в. пр. Хр., често бива свързвана повече с интереса към експериментиране, отколкото със спецификата на този период. Това явление се приписва на засилените контакти между Гърция, Йония и Персия през посочения период и на гръцкия възторг от разкошните метални съдове, използвани при ориенталките банкети (Cohen 2006, 246)

Появила се неочаквано в края на VI в. пр. Хр., групата съдове с форма на човешка глава става много популярна в Атина. Атическите вази с форма на глава са произвеждани главно като съдове за пиене (кантароси), или за масла (арибалоси) и понякога във формата на сатири, Херакъл или др. екзотични типове. Най-популярната тема е женска глава, представена покрита със семпъл σακοζ (вид покривало за коса), украсено с прибавен с бяла боя венец. Този венец е идентифициран от изследователите като направен от маслинови, миртови или лаврови листа. Може би най-интересната черта на вазите е методът на изработката им, обединил в себе си талантът на художника, керамика и на коропласта или моделиера (Shapiro, Picon, Scott III 1995, 252).

Съществуват множество и различни мнения за комплекса от иконография, ритуал и религиозното значение на атическите фигурални вази. Според Д. Бизли, автор на първата класификация на атическите вази с форма на човешка глава, това са изображения на обикновени момичета (κοραι) и рядко могат да бъдат тълкувани погрешно като такива (Beazley 1929, 39).

Изхождайки от пищната украса върху главите на някои съдове от една страна, и от факта, че тези съдове (ойнохое) са почти сигурно предназначени за симпозион, където хетерите имали право да присъстват, някои изследователи смятат, че жените, изобразявани във вазите с форма на човешка глава, са хетери. Същевременно, сведеният вторачен поглед на изобразените жени, характерен по-скоро за почтена млада жена, отколкото за хетера, навежда на мисълта, че може би трябва да се приеме една по-обща идентификация (Reeder 1995, 214).

Във връзка с разпространението на вазите с форма на женска глава между фигурните вази от късния V и IV в. пр. Хр., Деливериас предполага, че жената, изобразена от Харинос е Афродита. Според Е. Рийдър обаче, тази идентификация е неправдоподобна в светлината на склонността на Харинос да представя заедно образите на жена и негър в един съд. Според нея ойнохоето е съд изключително подходящ за изобразяване на човешка глава, защото формата на устието може да стои върху главата като шапка. Освен това извитите контури на тялото на ойнохоето са толкова сходни с формата на човешката глава, че те се загубват постепенно при трансформацията до формата на човешка глава. Ойнохоето, което е кана за вино, е идеален отговор на въпроса за популярността на тази форма сред фигурните вази от късния V в. пр. Хр. Очертанието на ойнохоето е специално подходящо за вазите с форма на женска глава, смята също авторката, защото в прощалните ритуали жените по традиция изливат вино с ойнохое във фиали на заминаващите войни (Reeder 1995, 214-215).

Макар че тези вази се откриват най-често в гробове, първоначалното им предназначение е било безспорно за симпозион и вероятно са били предпочитани като желан декоративен вариант на обичайната за пиршествата група от кратери, амфори и киликси. Като има пред вид значението на контекста и употребата на вазите с форма на човешка глава, Е. Рийдър припомня, че по времето, когато Харинос създава такива вази, съдовете с форма на човешка глава в Атина не са изобразявали мъже, а само жени, сатири и негри, т.е. всички странични членове на обществото. Нещо повече, според авторката тези елегантни вази представляват конкретно олицетворение на традиционната метафора, която оприличава жените на празни съдове, пресъздадена от мъжете от глина (Reeder 1995, 215).

Тезата за връзката на съдовете с форма на женска глава и мястото на жената в гръцкото общество може да бъде приемлива само за ойнохоето от гроб № 5040-48, където според антропологическия анализ на д-р А. Кинлисайд е погребана жена на жъзраст 21-35 г. Изхождайки от факта, че другите разглеждани тук фигурални съдове от колекцията на Созополския музей са открити в гробове на деца, чийто пол не може да бъде определен, трябва да си припомним ролята на ойнохоето в ритуалите, съпътстващи израстването на детето. В гробовете на малки деца от некропола в м. Калфата често се намират малки и миниатюрни съдове (ойнохое), свързвани с неосъщественото участие на децата в Антестериите (Рехо 1992, 35-36, табл. V, VI, IX).

Голяма част от керамичните фигурални вази, които са съществували във всички периоди на античната история принадлежат към нахоките, открити в гробни комплекси. Според М. Максимова по-точното определяне на ролята, изпълнявана от отделните типове фигурни вази в култа към мъртвите и народните представи за задгробния живот, е свързано със значението на самите изображения в дадения култ въобще (Максимова 1916, 3-4). От своя страна отделните култове изпитват и оказват различни влияния в резултат на търговските и културни връзки на населението с окръжаващия го свят.

Представените фигурални вази, съхранявани в Археологическия музей в Созопол

са ясно доказателство не само за търговските връзки на Аполония Понтийска с Атика през V- IV в. Пр. Хр., но и илюстрират възможностите на местните майстори, вероятно копирали вносни образци. Увеличаването на количеството им напоследък е още едно красноречиво свидетелство, че през класическата епоха Аполония е внасяла не само керамика за масова употреба, но и луксозни предмети, които украсявали бита на древните аполонийци и ги съпровождали в тяхното последно „жилище“.

Цитирана литература:

Блаватская 1952: Т. В. Блаватская. Западнопонтийские города в VII - I веках до нашей эры. Москва, 1952.

Велков 1932-1933: И. Велков. Новооткрити старини. - Известия на Археологическия институт, 7, 1932-1933, 412, обр. 169.

Дремсизова 1948: Дремсизова, Ц. Теракотите от некропола на Аполония. - Разкопки и проучвания. 2, 1948.

Дремсизова 1963: Дремсизова, Ц. Теракоти от некропола на Аполония. - В: Аполония, София, 1963, 275 - 285.

Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971: Ц. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева. Антични теракоти от България. София, 1971.

Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. - В: Аполония, София, 1963, 65 - 264.

Лазаров 2003: М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.

Максимова 1916: М.И. Максимова. Античные фигурные вазы. 1. Москва, 1916.

Рехо 1992: М. Рехо. Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей София. София, 1992.

Русяева 1979: А. С. Русяева. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. Киев, 1979.

Ходза 2000: Е. Н. Ходза. Терракотовый бюст из Пантикапея: попытка интерпретации. - В: Античное Пречерноморье. Санкт-Петербург, 2000, 192-216.

Barresi, Valastro 2000: S. Barresi, S. Valastro. Vasi attici figurati, vasi sicelioti. Le Collezioni del Museo Civico di castello Ursino a catania, 1.Catania, 2000.

Beazley 1929: J. Beazley. Charinos. - Journal of Hellenic Studies, 49, 1, 1929, 38 -78.

Beazley 1956: J. Beazley. Attic Black-Figure Vase-Painters. 1956.

Beazley 1963: J. Beazley. Attic Red-Figure Vase-Painters. 1963.

Beazley 1989: J. Beazley. Some Vases in the Cyprus Museum. 1989.

Classical Art 1977: Classical Art from New York Collection. An Exhibition of Ancient Bronzes, Figurative Plastic Vases and other Ancient Works of Art, Organized in Cooperation with Münzen und Medaillen AG. Basle, Switzerland, September 27- November, 16, 1977. New York.

Cohen 2006: B. Cohen. The colors of Clay. Special Techniques in Athenian Vases. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2006.

Croissant 1973: F. Croissant. Collection Paul Canellopoulos (IV). Vases plastiques attiques en forme de têtes humaines. - Bulletin de correspondence Hellénique , 97, 1973, 205-225.

Fowler, Wheeler, Stevens 1909: H. Fowler, J. Wheeler, G. Stevens. A handbook of Greek Archaeology. New York - Cincinnaty - Chicago, 1909.

Greifenhagen 1982: A. Greifenhagen . Eichellekythen. - Revue Archéologique, 1, 1982, 151-162.

Hermary 1986: A. Hermary. Eros. - In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 3, 1982.

Higgins 1959: R. Higgins. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Atiquities. British Nuseum. 2. London, 1959.

Higgins 1967: R. Higgins. Greek Terracottas. London, 1967.

Laumonier 1956: A. Laumonier. Les figurines de terre cuite. Exploration archéologique de Delos, 23, Paris, 1956.

Marangou 1995: L. Marangou. Ancient Geek art from the Collection of Stavros S. Niarchos. Athens, 1995.

Panayotova 2007: K. Panayotova. Burial and Post-Burial Rites in the necropoleis of the Greek Colonies on the Bulgarian Black Sea Littoral. - In: Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2 (eds. D. M. Grammenos, E. K. Petropoulos). 1, BAR, International Series 1675 (1), 2007, 85-126.

Panayotova, Baralis, Riapov 2006: K. Panayotova, A. Baralis, A. Riapov. Les fouilles franco-bulgares de la nécropole classique et hellénistique d'Apollonia du Pont (2002-2004): resultants préliminaries. - Pontica, 39, 2006, 95-121.

Picard 1984: G. Picard. Athena. - In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 2, 1984, 955-1110.

Shapiro, Picon, Scott III 1995: H. Shapiro, C. Picon, G. Scott III. (eds.). Greek Vases in the San Antonio Museum of Art. Texas, 1995.

Reeder 1995: E. Reeder. Pandora. Princeton, New Jersey, 1995.

Robinson 1933: D. Robinson. The terra-cottas of Olynthus found in 1931. - Excavations at Olynthus, 7. Oxford, 1933.

Trumpf - Liridzaki 1969: M. Trumpf - Lyridzaki. Griechische Figurenvasen des reichen Stils und der spaten Klassik. Bonn, 1969.

Williams 1978: E. Williams. Figurine Vases from the Athenian Agora. - Hesperia, 1978, 47, 4, 356-401, Pl. 90-103.

Winter 1903: F. Winter. Die Typen der figu:rlishen Terrakotten. Archaische Typen und deren fortbildung. Berlin, 1903.

Figural vessels (oinochoes) from the Sozopol Museum of Archaeology (Summary)

Kristina Panayotova

Object of this paper are four figural vases from the Sozopol Museum of Archaeology. What they have in common is that they all are miniature jugs oinochoes for wine pouring, and belong to the grave goods of burials from the fifth and fourth century BC, discovered at the Apolonia cemetery in the last five years.

According to the shape of the vessels' body they are divided into two main groups. The first is represented by one piece only, originating from the end of the second quarter of the fourth century BC. The body of this vase (figs. 2-4) shows a figural group; it depicts a sitting Eros, who is holding a cockerel on his knee. The stylistic peculiarities of the oinochoe from grave No. 395, the characteristics of the clay and its decoration, point to an Attic atelier as the place of its production. Despite the lack of direct parallels, the vessel most certainly belongs to the so called Figurine Vases group, known from the Athenian Agora. Unlike the Eros, the cockerel is an exceptionally rare iconographic theme for Attic vases, even though its depictions often decorate Corinthian aryballoi. The scenes usually depicted on Attic vessels are those of cockfights. The cockerel was a bird sacred to a number of deities such as Hermes, Athena, Demeter, Asclepius, and some depictions of Persephone from the V-IV c BC found in Lokri and it colonies attest to its relation to Hades' underworld.

To the second group of figural vessels from the Sozopol Museum of Archaeology belong two whole vessels along with the sherds of a third one, all shaped as female heads. The lower part of the first vessel is shaped as a female head, framed by a hood that looks like a tent or a helmet's visor (fig. 6). The characteristics of the clay used in its production as well as the actual execution and treatment of the image on the oinochoe in question, place it apart as the work of a local (i.e. from Apolonia or the West Pontus) master from the middle of the fourth century BC.

The body of the second oinochoe discovered in grave No. 5040-48 represents the head of a young woman (fig. 9). It is fashioned from fine clay, which after firing has taken on a light brown color. The pinched mouth, the handle and the veil over the hair have been covered with black firnis. A horizontal band of black firnis covers the lower part of the slender neck which is set on a flat bottom. The handle of the vessel protrudes high above the head. The hair is represented by three rows of plastic dots on the forehead. The arched eyebrows and almond-shaped eyes have been outlined in firnis. The face is with a straight nose, youthful and gentle. A laurel wreath has been painted in yellow on the figurine's head and over the firnis. On the hair and lips there are traces of red dye.

According to the stylistic features, this and the fragmented oinochoe belong to the later pieces of the copious Cook Group (dating to ca. 480-460 BC), following D. Beasley's classification.

The figurine vases from the Sozopol Museum of Archaeology are an eloquent proof not only of the commercial relations of Apolonia Pontica during the fifth and the fourth centuries BC, but they also demonstrate the abilities of the local masters, who most likely copied imported models. The increased number of this kind of finds in recent years is another clear testimony that in the Classical Age, Apolonia imported not only mass-consumption pottery, but also luxury items, which adorned the lives of the ancient Apolonians and accompanied them into their last 'home'.

Късноримско и византийско имение върху тракийското светилище при Татул

Николай Овчаров, Даниела Коджаманова, Здравко Димитров, Димитър Стоименов, Красимир Лещаков

Местността Кая башъ се намира на около 300 м южно от едноименната махала на Татул, община Момчилград. Заема изразен връх, южно от който протича Буюк дере, а западно - малък поток, десен приток на реката. Източната и южната част на хълма са заети от ясно открояващи се скали, спускащи се отвесно и доминиращи околния терен. Западният скат е с рязка денивелация, а северният е по-полегат.

През 2004-2007 г. на възвишението се проведоха мащабни разкопки, в които взеха участие много специалисти-археолози от различни периоди. Забележителните резултати от тези проучвания бяха публикувани в две отделни статии (Овчаров, Лещаков, Димитров, Коджаманова 2008; Овчаров, Димитров, Коджаманова, Лещаков 2008). В тях бе проследена дейността на установеното там светилище от епохата на халколита до последните векове преди Христа (обр. 1).

В началото на новата ера тракийското светилище край Татул достига пълния си разцвет. Археологическите разкопки от 2004-2007 г. регистрираха изключителна строителна активност, целяща да възстанови напълно пострадалия в последните десетилетия на I в. пр. Хр. храм от елинистическата епоха (обр. 2). Според монетите (нумизматичният материал от Татул се определя от ст.н.с.д-р Константин Дочев) и археологическата ситуация се оказа, че обновеното култово място просъществува в много кратък период, който не надхвърля 50-60-те години на I в.

Едно от евентуалните обяснения за изоставянето може да бъде в окончателното приобщаване на Тракия към системата на римските провинции, извършено от император Клавдий през 45 г. Друга възможност е изместването на култовия център от малкия хълм на друго място в микрорайона. Във всеки случай едва ли трябва да се акцентира върху някакви нови катаклизми, военни конфликти и нашествия като аргумент за края на култовите практики на Татул.

Окончателното изоставяне на култовия комплекс по-скоро свидетелства за постепенно, но трайно изграждане на нова среда и нова система на организация на целия живот в района на светилището. Такава стабилна и дълготрайна промяна в историческата действителност у местните тракийски племена е именно включването на зоната на Родопите в системата на Римския свят.

С изменянето на жизнената среда се променят принципите и нуждите за оформяне на култовите места. В „новия Римски свят“, въпреки прословутата толерантност на колонизатори към местните култове и традиции, се спазват ясни принципи на централизация. Основните официални култове са насочени към всемогъщия Юпитер и към самия император. Мавзолеите и съпътстващите ги култови комплекси се изявяват вече като сакрални пространства, приоритет на елита (императора и неговите близки родственици), както и на заможни фамилии от местната провинциална аристокрация или пък на римски граждани. Ето защо е напълно логична и обяснима „забравата” и изоставянето на култа към даден хероизиран владетел или митична личност от елинистическата епоха. Най-вероятно именно това се случва на светилището при Татул в края на неговото съществуване през втората половина на I в.

Значително променено, бившето култово място е населено отново към края на Северовата епоха - втората четвърт на III в. Върху развалините и високо запазените части от стария периболос е изграден нов ограден зид. Издигнати са и две изцяло нови сгради - № 2 и № 3, като освен камъни се употребяват и тухли, както и хоросан за свързващо вещество. Създава се затворен вътрешен двор, който е старият теменос на светилището. Функционално се преизползва почти непокътнатия древен елинистически храм (сграда № 1). Между нея (сграда № 1) и сграда № 2 се оформят поне три складови помещения, а някогашният „свещен скален кладенец“ е обмазан с хидрофобен хоросан и превърнат в зърнохранилище.

Сграда № 2 (обр. 3) е разположена в северозападната част на обекта (вж. обр. 1) В приземната част тя е съставена от едно голямо помещение с размери 6.90/5.60 м (обр. 4). Югозападно се откриха два други зида, конструктивно свързани с нея (обр. 5). Заедно със сграда № 2 там се е оформял комплекс, който се е издигал във височина. Интериорът е бил

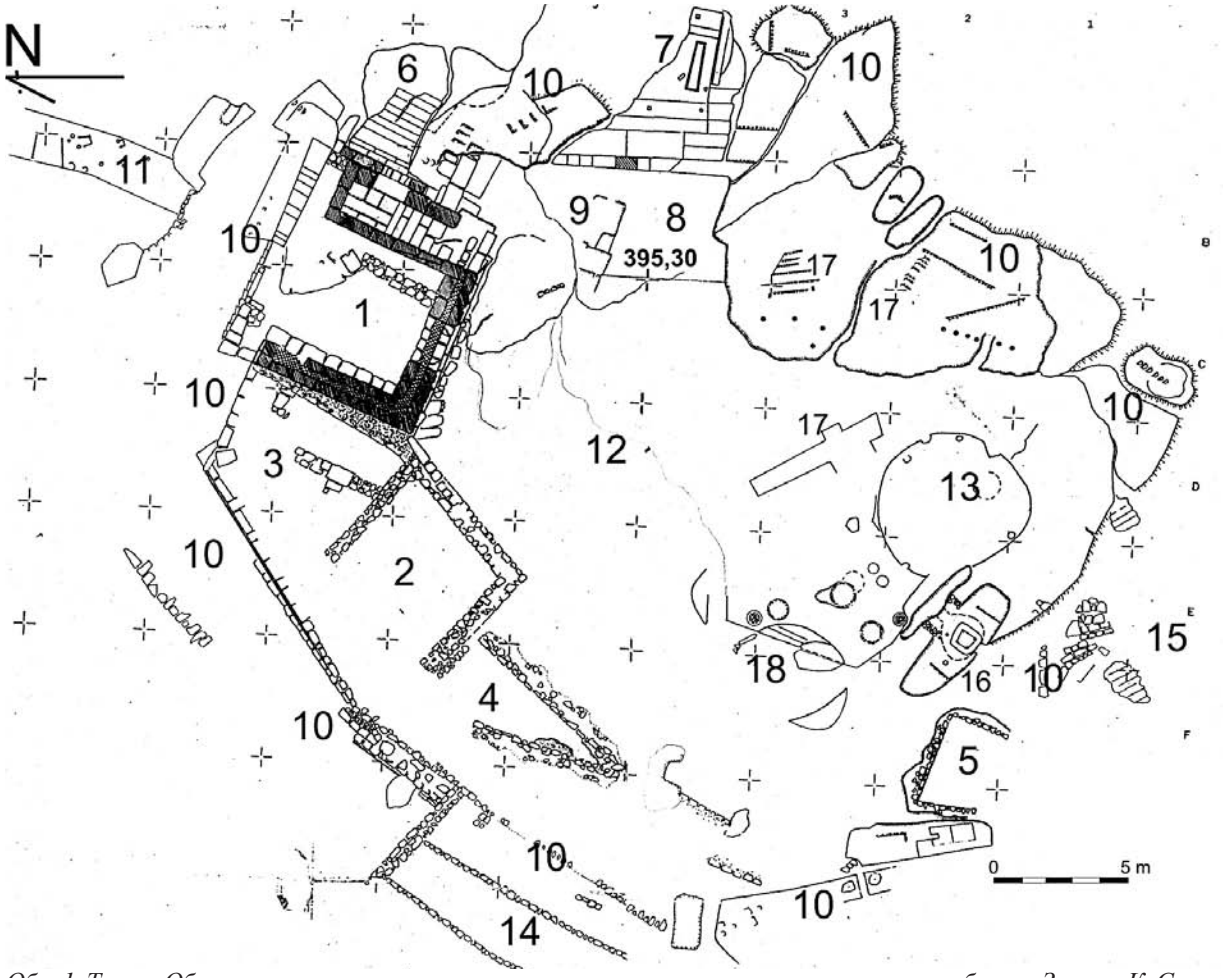

Обр. 1. Татул. Общ план на разкритите при разкопките археологически структури на обекта. Заснел: К. Симеонова. 1. Сграда № 1; 2. Сграда № 2; 3. Помещение между сгради № 1 и № 2; 4. Югозападни зидове от светилището (означени като зид № 1 и № 2); 5. Сграда № 3 - т.нар. късноримска кула; 6. Източно стълбище - изградено върху скалата, а в горната му част от квадрови блокове, съчетани с междинна площадка; 7. Пресечената скална „пирамида" с два символични гроба - най-високата точка от светилището при Татул; 8. Голямата скална площадка с изсечената пред нея правоъгълна скална ниша; 9. Три скални стъпала към площадката и нишата; 10. Периболос на светилището; 11. Сондажът в кв. В 9 - регистрира подходът от север към комплекса (открити са легла за дървена стълба); 12. Вътрешността на културното пространство (теменос) - в бронзовата епоха наситена с големи глинени олтари и редица други културни съоръжения и материали; 13. Голям скален олтар с формата на окръжност; 14. Средновековни зидове - преправки върху трасето на периболоса от югозапад; 15. Подходът от юг - южно стълбище (отново върху скалата и след това изградено частично от каменни блокове); 16.Изсечено в скалата помещение - склад, водохранилище ?; 17. Трасета на подходите към скалните олтари и символичните гробове на върха - изсечени в скалите проходи и скални стъпала; 18. Едно от най-големите скални изсичания - голяма ниша с формата на полуокръжност (абсидална форма)

Fig. 1. Tatul. General plan of the site's archaeological structures uncovered in the course of the excavations. Surveyed by K. Simeonova. 1 Building No. 1; 2 Building No. 2; 3 Room between buildings Nos. 1 and 2; 4 The southwestern walls of sanctuary (labeled as walls Nos. 1 and 2); 5 Building No. 3: the so called 'Late-Roman tower'; 6 The eastern staircase built over the rock of regularly shaped rectangular stone blocks, with a landing in the middle; 7 Truncated rock 'pyramid' with two symbolic graves: the highest point of the Tatul sanctuary; 8 Large rock landing with a rectangular nook cut out in front of it; 9 Three rock steps leading to the landing and the nook; 10 The sanctuary peribolos; 11 The trench in square B9 registered the northern approach to the sanctuary (beds for a wooden stair were discovered); 12 The inside of the ritual space (temenos): in the Bronze Age, densely populated by large clay altars and a number of other ritual installations and materials; 13 Large rock altar shaped like a circle; 14 Medieval walls: alteration along the peribolos from south-east; 15 The southern approach: the southern staircase (also on top of the rock and then partially constructed of stone blocks); 16 A room cut into the rock: storage room or water depot; 17 Routes for the approaches to the rock altars and the symbolic graves at the top: passages and steps cut into the rock; 18 One of the biggest instances of cutting into the rock: a large niche in the shape of a half-circle

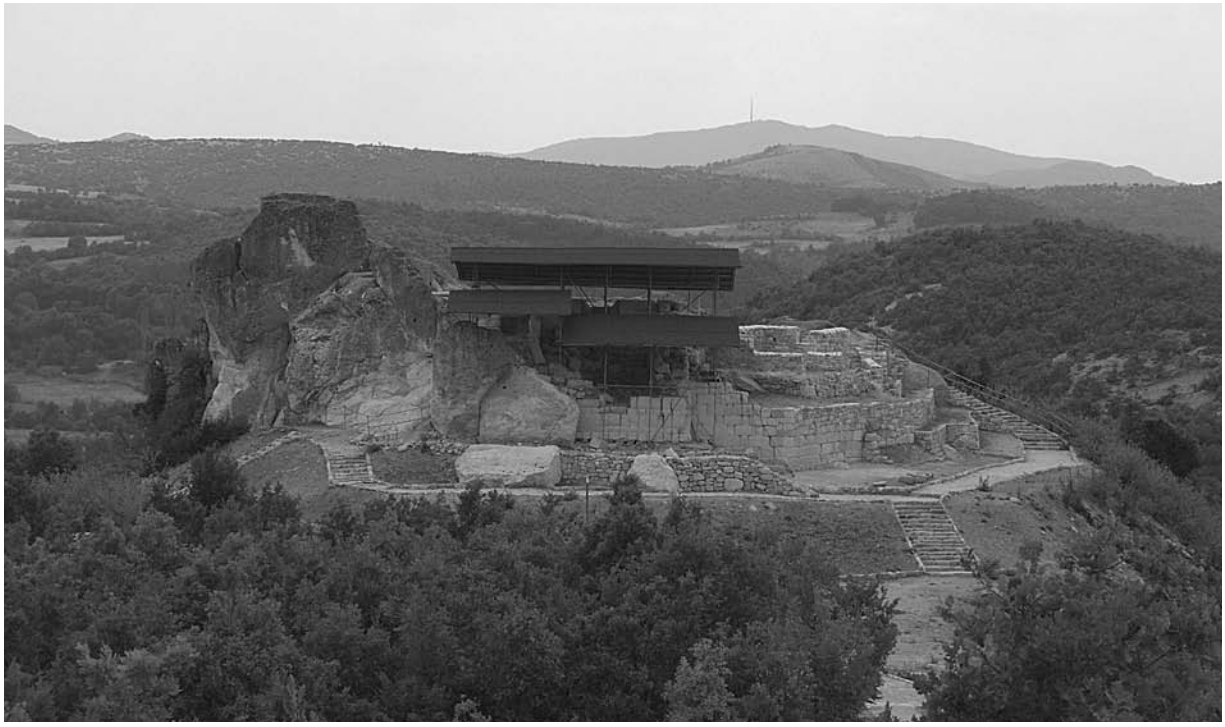

Обр. 2. Татул. Общ поглед към хълма след края на реставрацията
Fig. 2. Tatul. General view of the hill toward the end of the reconstruction work

изграден със стабилни дървени конструкции и се е развивал поне на два етажа. Сграда № 3 е проучена още от И. Балкански (обр. 6) и има вътрешни размери 3,60/3,00 м. Документация и данни от тези разкопки липсват, но според начина й на градеж, тя трябва да се постави в етапа на издигане на сграда № 2.

При проучванията бяха намерени няколко силно стилизирани бази и колони. Нито една от тях не е in situ, но вероятно са били предназначени за дървена колонада и са представлявали детайли от портици-навеси около сградите от III в.

От комплекса на сграда № 2 бе открито и значително количество римска керамика, от която над 60% е фината червенолакова (обр. 11-12). Керамичните форми са ярки образци на вече добре изследваните в региона на Източните Родопи глинени съдове. Те напълно съответстват на материала от вила Армира край Ивайловград. Датират се в периода на късния Принципат и ранния Доминат (Кабакчиева 1986). Налице са и три фрагмента от типа terra sigillata и то от източноримския вариант, известен като „сигилата Киара“ и характерен за III в[1]. Като цяло керамичният комплекс от сградите в западния сектор на Татул напомня най-вече за употреба във вилен комплекс (*villa rustica*).

Вероятно именно на сграда № 2 и околните помещения от югозапад и североизток са били отредени най-представителните функции в домакинството. Те са съставяли основната част на жилищния комплекс и са обхващали целия западен сектор на старото тракийско светилище. Във вътрешността портици, изпълнени от каменни бази и дървени колони и други строителни конструкции са оформяли затворен двор. Южната част на комплекса пък се фланкирала от сграда № 3 (вж. обр. 1).

Подобна ситуация на превръщането на тракийски център от елинистическата епоха в поземлено владение (вилен комплекс) по времето на принципата, и то отново след определен период на пре-

Обр. 3. Татул. Сграда № 2 в северозападния сектор - изглед на вътрешността с ясно личащи по стените следи от опожаряването в III в.
Fig. 3. Tatul. Building No. 2 in the northwestern sector: an inside view, the walls bearing clear traces of the fire in the third century

[1] *Екипът благодари на ст.н.с.д-р Гергана Кабакчиева за консултациите и анализа на импортната керамика от римската епоха на Татул.*

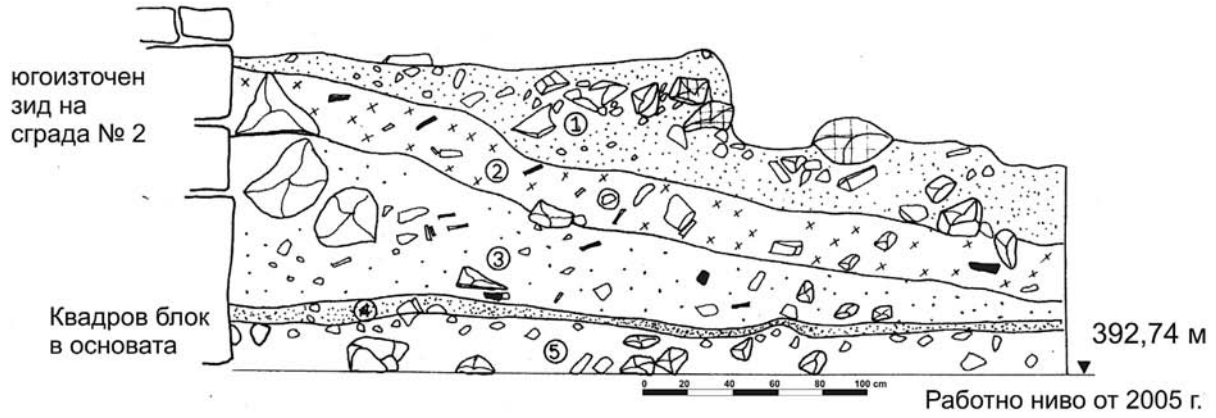

Обр. 4. Татул. Контролен стратиграфски профил във вътрешността на сграда № 2. М. 1:20. Заснел: З. Димитров. 1. Плътен слой деструкции - камък, хоросан, трошляк, значително количество строителна керамика (тегули от покривната конструкция), светла сиво-бяла пръст, почти без находки. Разрушенията на сграда № 2 от втората половина на III в.; 2. Сиво-черен слой. Големи количества въглени и пепел, строителна керамика, битова керамика, каменни останки - опожаряване на сграда № 2; 3. Светлокафява рохка пръст. Съдържа: трапезна керамика (главно червенолакова римска керамика), монети от II/III четвърт на III в., тегули и незначителни количества камък; 4. Под от трамбована, жълтеникаво-кафява глина; 5. Субструкция на сграда № 2. Начало на културни пластове от праисторията под нея (тъмно кафява до черна рохка)

Fig. 4. Tatul. Preliminary stratigraphic profile drawing inside building No. 2. Scale 1:20. Drawing Z. Dimitrov. 1 Thick destruction layer: stone, mortar, crushed stone, a considerable number of construction ceramics (tegulae from the roof), light and grayish white earth, almost completely without finds. The damages suffered by building No. 2 date to the second half of the third century; 2 Grayish black layer. Large quantities of coals and ash, construction and household ceramics, rock remains: from the fire in building No. 2; 3 Light brown loose soil. Contains: Table pottery (mainly red-glazed Roman vessels), coins from the second/third quarter of the third century, tegulae and minimal quantities of stone; 4 Floor of tramped yellowish brown clay; 5 The sub-structure of building No. 2. Beginning of the prehistoric cultural layers (dark brown to black loose soil)

късване на живота, бе вече установена и отлично аргументирана от В. Любенова (Любенова 1981, 108-109, обр. 1) и В. Динчев по отношение на хълма Кракра в гр. Перник (Динчев 1997, 27-28, обр. 6-7). Очевидно при тези ситуации е търсено най-добре естествено укрепеното възвишение в дадения регион, каквато именно е ситуацията при Татул.

На такива естествено защитени места са издигнати вилите в местността Чаталка до Яворово, Старозагорско (Динчев 1997, 60-67, обр. 60; Николов 1984, 6-7, обр. 1-2; Nikolov 1976) и в местността Ламбата в близост до вила „Чаталка“ (Динчев 1997, 68-70; Николов 1984, 41-43, обр. 50-51). Изградените през III-IV в. вилни комплекси са съществували под непрекъснатата заплаха от варварските нашествия. Затова ясно личи стремеж за избор на по-лесно защитими места като, например, вилата при Забел, Трънско (Динчев 1997, 79-83).

При вече функциониращите активно през III в. вилни комплекси пък се строят мощни фортификационни системи. Такъв е случая с вила Мадара от нейния IV строителен период, която според В. Динчев е укрепена още в края на III - началото на IV в. (Динчев 1997, 78; Дремсизова 1984, 111-112, обр. 1; Dremsizova 1970, 503-512). Солидно укрепена с цели четири мощни кули е вилата в кв. Белата вода на Перник, датирана в края на III - началото на IV в. и съществувала до края на IV - началото на V в. (Динчев 1997, 53-54).

По ред причини, които ще засегнем в подготвяна голяма монография, определянето на комплекса от сгради на Татул от III-IV в. като част от *villa rustica* не би могло да е окончателно. То обаче е най-вероятната хипотеза на този етап на проучванията. Развитието на ансамбъл от 3-4 жилищни и стопански сгради, сравнително добре затворени и укрепени от бившия периболос на светилището, и преправките говорят именно за такива функции. Местоположението на преустроения античен храм (сграда № 1) и на сграда № 3 определено насочват към използването им като отбранително-наблюдателни кули във фортификацията на комплекса.

В интерес на научната истина трябва да спомена и други две, но според нас далеч по-малко вероятни, хипотези относно функциите на сградите от Татул през III - IV в. Едната е комплексът да е част от селище, най-вероятно разпръснат в долината на близкото Буюк дере викус. Втора-

Обр. 5. Татул. Каменни зидове №№ 1 и 2 пред югозападното лице на сграда № 2 - отвори за дървена стълба, водеща към втория етаж на същата сграда
Fig. 5. Tatul. Stone walls Nos. 1 and 2 in front of the southwestern face of building No. 2: openings for wooden stair leading to the second story of the same building

та възможност е ансамбълът да е бил от типа на т. нар. малки крепости - бургии или президии. В полза на подобно съждение биха послужили например разкритите здрави фортификационни елементи. Сред близките аналогии в подкрепа на тази трета хипотеза са определяните като сгради и комплекси с военен характер (бургии, президии, малки крепости и укрепен манастир) от Бистрица, Дупнишко, кв. Орландовци на София и обекта при Колю-Мариново, Чирпанско (Николов 1984, 60, обр. 69.8, 70.14; Динчев 1997, 95-97, обр. 98-100; Dremsizova 1970, 504-511, fig. 9-11; Дремсизова 1984, 115). Впрочем, някои автори като Ц. Дремсизова смятат, че тези обекти са представлявали първоначално „силно укрепени вили“, които впоследствие са превърнати в „малки крепости“.

Анализирайки тези три различни възможности (поземлено имение *villa rustica*, малко укрепление като наблюдателен пункт или викус, разпръснат в долината и съседните склонове) за интерпретация на сградите от обекта при Татул от края на Принципата смятаме, че развилото се върху руините на старото антично светилище домакинство е най-близко като съставни елементи, план на сградите и съоръженията, оградни стени и обща ситуация в региона до ансамбъл от типа *villa rustica*, но с ясни елементи на укрепване на целия комплекс.

Може да се отбележи, че след проведеното при разкопките документиране е напълно изяснена точната хронология на представителната сграда № 2 и въобще на целия римски и късноримски комплекс на Татул. Тя е както следва:

Първи етап. Изграждане и функциониране на жилищния комплекс от III в. Според разкритите керамични и нумизматични материали това става през втора - трета четвърт на столетието. Най-вероятно през 60-те години на III в. и преди Принципата на император Клавдий II Готски (268-270 г.)[2] сграда № 2 е опожарена.

Втори етап. Възстановяването на живота в сграда № 2 става в самия край на III - началото на IV в., но на много по-примитивно ниво. Липсват ясно определени строителни и ходови нива. От този етап са открити монетите на императорите Клавдий II Готски и Проб, както и дребни керамични фрагменти от римска лакова и обикновена битова керамика.

Трети, последен за римската епоха, етап. През този период сграда № 2 е обитавана на нивата над пожара от 60-те години на III в. Най-вероятно е използването отново на глинен под и някои подови конструкции от преупотребени римски тухли, което е типично за късната античност. Този етап от живота в сградата се

[2] Бронзова монета на император Клавдий II Готски (268-270) е открита точно над нивото на пожара във вътрешността на сграда № 2. Ето защо относително лесно можем да „оправдаем” първото унищожение на сграда № 2 с големите готски нашествия през периода 267-269 г., когато готите разоряват цяла Гърция (включително обсаждат Атина по сведения на Дексип), понтийските и егейските колонии и големи части именно от Родопите. Въобще двадесетте години след края на първата готска война (251 г.) са белязани от почти ежегодни организирани, даже и по море, нашествия на големи германски племенни групи (Велков 1959, 26; Иванов 1999, 112). Повечето от тези нахлувания преминават именно през земите на провинция Тракия и много често са засегнати регионите на северното егейско крайбрежие и планинската система на Родопите (Геров 1953, 30-33). Б. Геров ни представя картината на нашествията на германските племена (готи, херули, гепиди и др.) на базата на пълните исторически свидетелства и особено чрез историята на готските нашествия от Papaport: Rappaport: Die Einfälle der Goten.

Обр. 6. Татул. Проучената от И. Балкански сграда № 3
Fig. 6. Tatul. Building No. 3 previously excavated by I. Balkanski

Обр. 7. Татул. Масивният дъговиден зид пред северната фасада на сграда № 1
Fig. 7. Tatul. The massive bow-shaped wall in front of the northern face of building No. 1

датира най-рано във втората четвърт на IV в. и продължава до първата половина на V в.

Последните две датирани монети от разглеждания период произхождат от управлението на император Теодосий II (402-450). Следва етап на упадък, за да се стигне до следващия разцвет в епохата, която е прието да се нарича ранновизантийска. Тогава имението е основно преустроено. От север е изградена масивна дъговидна оградна стена (обр. 7). Тя е с дебелина 2 м, лицата са от обработен преизползван камък, а вътрешните страни - от ломен камък на глинена спойка. Извитият зид е долепен на фуга към лицето на северната стена на перибо-лоса. С плавен завой преминава на север и след това на изток и достига до масивната скала. Леки вертикални засечки по нея показват, че тя е използувана във височина. Като продължение на оградната стена е извършено зазиждане на източното стълбище, като камъните са били полагани стъпаловидно. Западната стена е подзидана и подсилена в южната си половина.

Новоукрепеното от дъговидната стена пространство е използвано като склад. Пет големи глинени питоса са открити *in situ* и разрушени (обр. 8). До тази част се е достигало чрез стълба с четири стъпала, изградени от преизползвани каменни блокове. Входът от север на сграда № 2 е затворен от новоизграден двулицев зид, успореден на западната стена на стария храм (сграда № 1). В него е отворен вход с ширина 0. 90 м. С този зид е оформен широк коридор, по който чрез две стъпала се достига до пространството западно от него. В източната част на бившия храм (сграда № 1) пък е изграден двулицев зид, а в югозападния му ъгъл - съоръжение с приблизително квадратен план. То е силно разрушено, но вероятно е служило за отопление. Монументалният вход от юг е затворен с едри каменни блокове, като единият е с жлеб. Наблюденията показват, че по този начин старата елинистическа култова постройка е използвана за живеене.

В пространството между сградите от запад и скалния масив от изток-югоизток са разкрити и няколко боклучни ями, в които се открива натрошена строителна и битова керамика. Това са предимно останки от кани, купи с широка хоризонтална периферия и гърнета, често примесени с животински кости. Има и малко фрагменти гребенчата керамика, която по принцип е рядка в Родопите. Някои от

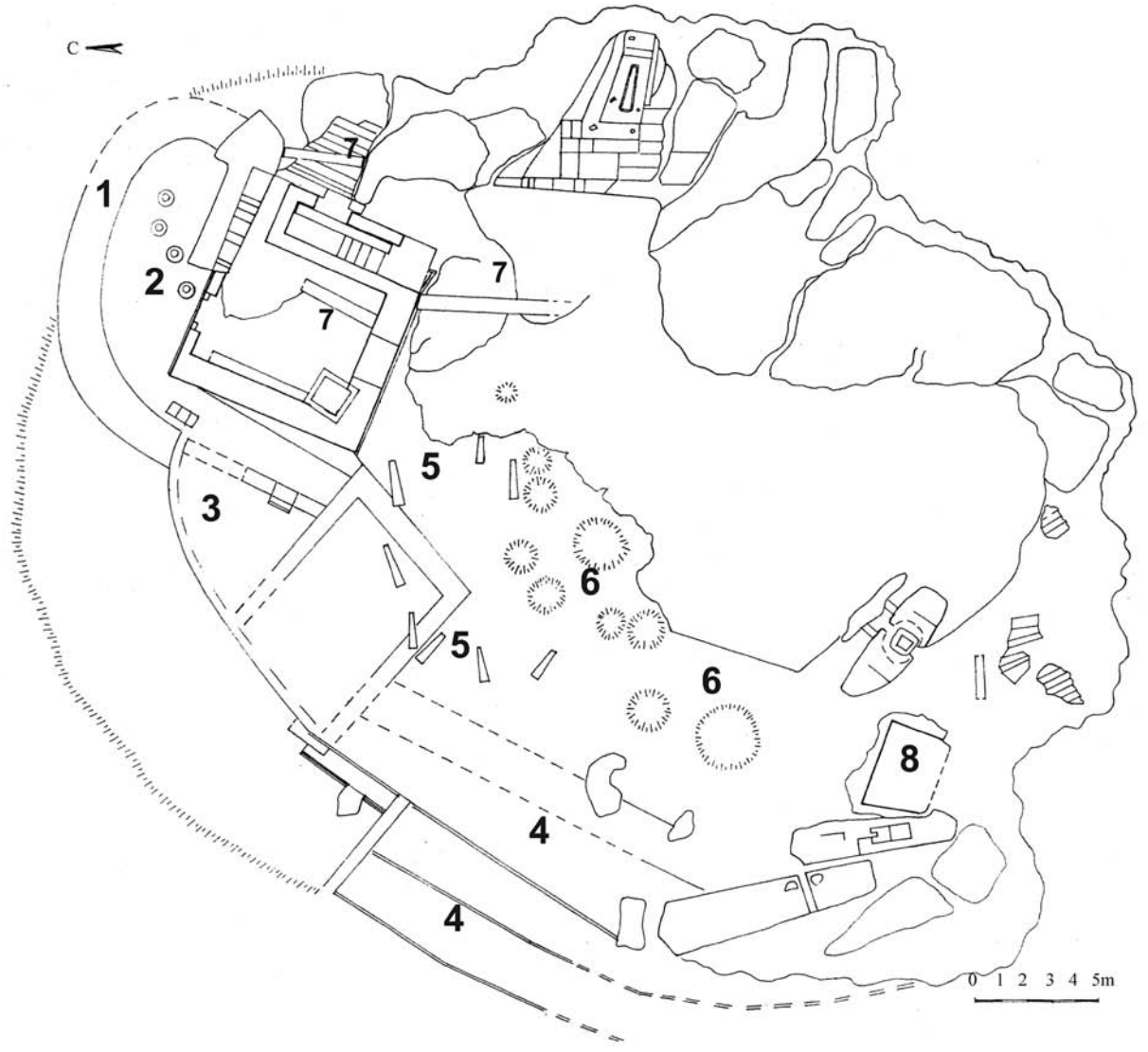

Обр. 8. Татул. План на извършените през средновековието реконструкции. Добавки от север на двора с питосите от V-VI в., преустройства в сградите и по-късни (средновековни) терасирания от запад. Заснела: К. Симеонова. 1. Дъговиден зид пред сграда № 1 - ранновизантийска епоха (края на V в.); 2. Склад с питоси (открити in situ) от V-VI в.; 3. Помещение между сгради № 1 и 2 с редица средновековни преустройства; 4. Средновековни подпорни зидове за терасиране на терена от запад; 5. Средновековният некропол на хълма Татул; 6. Средновековни боклучни ями; 7. Каменни зидове, преустрояващи пространството в и около сграда № 1 през средновековната епоха; 8. Сграда № 3 - късноримска / ранновизантийска епоха, т.нар. южна кула

Fig. 8. Tatul. Plan of the medieval reconstructions. Additions from the north to the yard with the fifth/sixth-century pithoi, reconstructions in the buildings and later (medieval) terracing from the west. Drawing K. Simeonova. 1 Bow-shaped wall in front of building No. 1: early Byzantine period (end of the fifth century); 2 Storage room with pithoi discovered in situ, fifth/sixth century; 3 Room between buildings Nos. 1 and 2 along with a number of medieval reconstructions; 4 Medieval support walls and terracing of the terrain from the west; 5 The medieval cemetery on the Tatul hilltop; 6 Medieval refuse pits; 7 Stone walls, reorganizing the space in and around building No. 1 during the medieval period; 8 Building No. 3: late Roman/early Byzantine period, the so caled South Tower

ямите са затрупани с камъни на повърхността, а две са със следи от обмазване. Възможно е да са използувани като зърнохранилища.

Извършените преустройства могат да се отнесат към края на V и VI в. Най-ранната открита монета е от епохата на император Анастасий I (491-518 г.). Несъмненият разцвет обаче е от времето на император Юстиниан I Велики (527-565 г.). От общо 23 намерени монети от VI в., цели 16 са сечени при управлението му. Пак от този период произхожда и оловен печат с трудно четим монограм (Овчаров, Стоименов 2006, 384).

Сред находките трябва да се споменат и няколко интересни метални накита. Интерес предизвикват две бронзови фибули с подвито краче, от които едната е лята, а другата е изра-

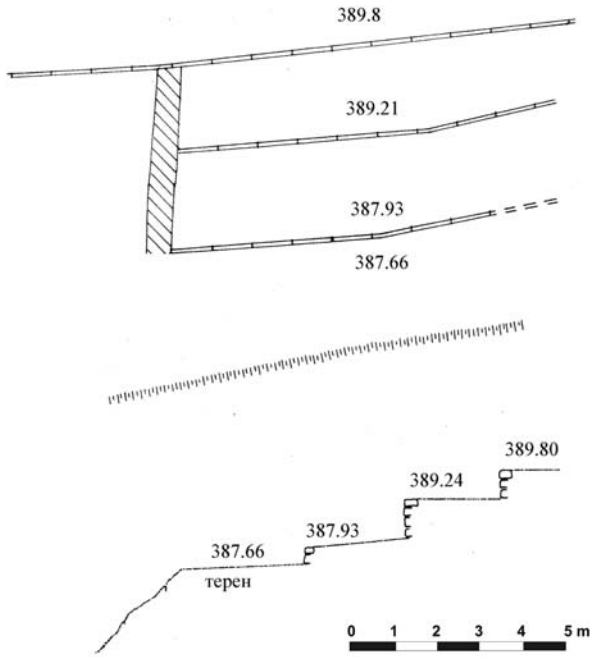

Обр. 9. Татул. Средновековни подпорни зидове за терасиране на пространството от запад. Заснела: К. Симеонова

Fig. 9. Tatul. Medieval support walls intended for the terracing of the space to the west. Drawing K. Simeonova

ботена чрез изчукване. Определяща е и бронзовата тока тип „Сучидава“ (обр. 13). Датировката на тези предмети е в VI - началото на VII в.[3].

Общото заключение е, че и след реконструкциите архитектурният ансамбъл при Татул остава затворен комплекс от типа укрепени центрове на имения (Динчев 2006, 50). Така той се явява пряко продължение на късноримската вила, създадена още през втората половина на III в.

Липсват свидетелства за драматично прекъсване на живота след края на VI в., но ясно се наблюдава характерния за периода регрес. През VII-IX в. Византийската империя се намира в дълбок политически и икономически упадък, като стопанството почти губи стоково-парични характер и се превръща в натурално. Вероятно именно това е причината от имението при Татул да отсъстват монетни находки.

Следващият строителен период се свързва с изграждането на два приблизително успоредни еднолицеви зидове от запад. Те терасират ската и са свързани с основната подпорна стена чрез масивен перпендикулярен зид (обр. 9). Във височина върху оформените тераси са изградени помещения с каменно-дървени конструкции. Свидетелство за това са многобройните и разнообразни пирони с различна големина. Постройките са били покрити с керемиди, които се откриват силно фрагментирани.

Сградите вероятно са били с входове на изток и към вътрешното дворно пространство. През този период то е допълнително намалено от изграждането на двулицев зид, затварящ от запад пространството пред скалната пирамида и площадката пред нея. Подходът в този период става изцяло от юг, между доминиращия скален масив от изток и старата сграда № 3. Тя продължава да бъде използвана като наблюдателна бойна кула. Сграда № 1 на древния храм също запазва функцията си на жилищно-отбранително фортификационно съоръжение и вече може да се тълкува като класически средновековен донжон (обр. 10). В този период ямите-зърнохранилища вече се използуват като боклучни.

Началото на това преустройство следва да се отнесе към втората половина на IX в. За това свидетелства откритият оловен печат, на който е изписано името Седра. Той е с метричен текст, съдържащ молитва до неговата покровителка - св. Богородица (Овчаров, Стоименов 2006, 384).

Монетните находки от времето на император Йоан Цимисхий (964-976) зачестяват. Практически те покриват целия период на X-XII в. Последната като дата монета, намерена на Татул (изключваме случайно попаднал меден мангър на султан Сюлейман II от края на XVII в.), е латинска имитация, сечена между 1210 и 1250 г.

Определяща в това отношение е и характерната за IX-XII в. керамика, покрита със зелена и жълтозелена плътна глеч. Тя се намира основно в боклучните ями. Макар и силно

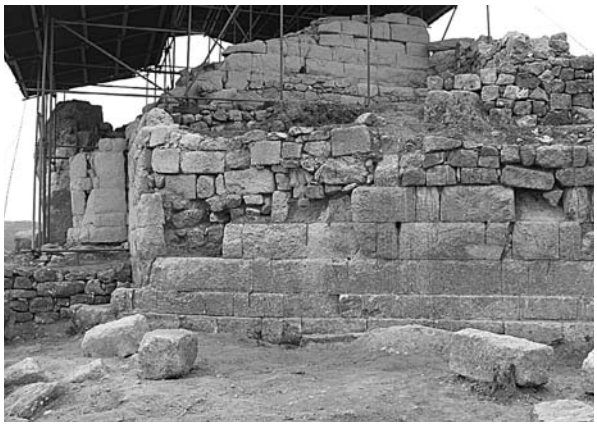

Обр. 10. Татул. Късноантични и средновековни преустройства на античния периболос и съотношението със сграда № 1, превърната в жилищно-отбранителна кула

Fig. 10. Tatul. Late antiquity and medieval reconstructions of the ancient peribolos and their relation to building No. 1, which was refashioned into a habitation and defense tower

[3] Екипът изказва благодарност на ст.н.с.д-р Евгения Генчева за високо професионалните консултации.

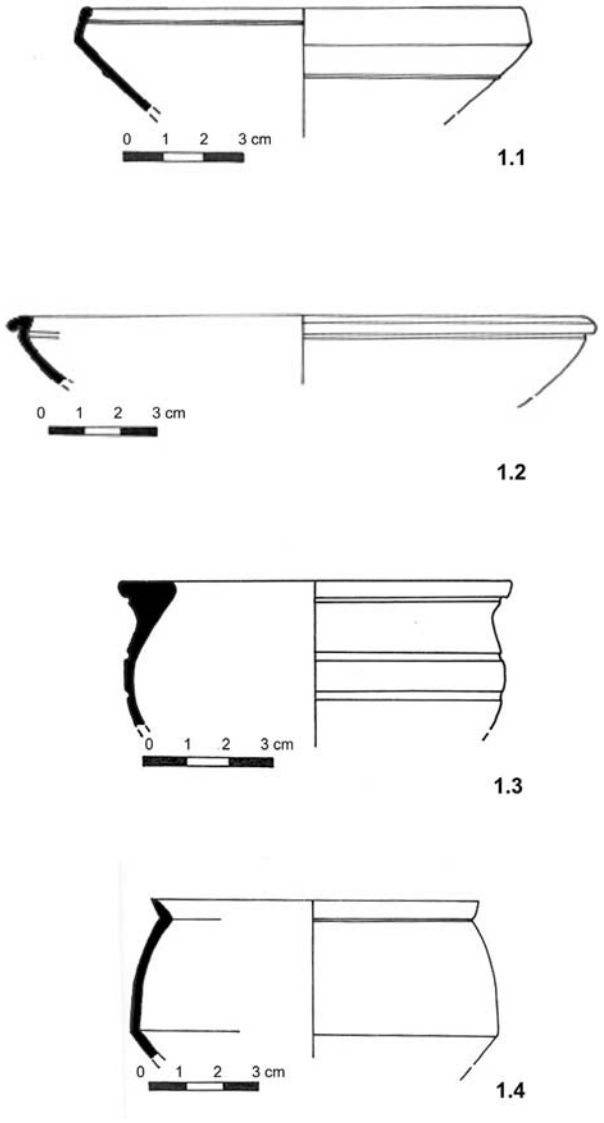

Обр. 11. Татул. Римска червенолакова керамика от сграда № 2. Паници и купи: 1.1. Дълбока конична паница - червенолакова (тип III, вариант 2, според керамиката от вила Армира: Кабакчиева 1986); 1.2. Плитка полусферична паница - червенолакова (тип IX, според Кабакчиева 1983); 1.3. Полусферична купа с хоризонтален устиен ръб (купа от тип II по керамиката от вила Армира); 1.4. Дълбока купа (тип III, вариант 1, според керамиката от вила Армира). Всички съдове от сграда № 2 принадлежат на II - III 1/4 на III в. сл. Хр.

Fig. 11. Tatul. Roman red-glazed pottery from building No. 2. Plates and bowls: 1.1 Deep conical plate, red glaze (type III, variant 2, after the ceramics from Villa Armira: Кабакчиева 1986); 1.2 Shallow semi-spherical plate, red glaze (type IX after Кабакчиева 1983); 1.3 Semi-spherical bowl with horizontal edge (bowl type II of the Villa Armira pottery); 1.4 Deep plate, red-glaze (type III, variant 1, of the Villa Armira pottery: All vessels from building No. 2 date to the second or third quarter of the third century AD)

фрагментирана, керамиката носи характерната пластична украса - релефни пъпки и насечени ленти, комбинирани с широки врязвания. Тези елементи са познати от Перник (Чангова 1992, 93), Силистра (Манчева 1986, 101-103), Пъкуюл Луи Соаре (Diaconu,Vilceanu 1972, p. 91, fig. 35-1; 37-3, 5, 6). При разкопките се откриха и множество фрагменти от определящата за периода керамика със златиста ангоба (обр. 14).

За съжаление при проучванията са намерени малко съдове, чиито форми могат да се реконструират. Трябва да се отбележи профилът на паница с фина златиста ангоба. Особено интересни са останките от цял сервиз за пиене на вино със съдове, покрити със зелена глазура. От непълните фрагменти могат да се открояят каната и отделните чаши (обр. 14).

Единственият напълно възстановен съд от епохата е от т. нар. съдове за дестилация или аламбици, известни от комплекса при Дядово и от други средновековни центрове (Борисов 2002, обр. 115). Той е открит в пласт от пожар в коридора западно от сградата на някогашния храм и в него бе намерено овъглено зърно. Пожарът е локален и не е регистриран извън пределите на това помещение. Значителната дебелина на пласта се обяснява с дървените конструкции на сградата във височина.

Амфорна тара отсъства почти напълно, което може да се обясни със затворения характер на стопанството. Бидейки център на поземлено владение, тук са събирани земеделските и селскостопански продукти, като част от тях са употребявани, а по-голямата част е търгувана.

Находките от метал са свързани с облеклото и бита на обитателите. Първите са представени от сферични бронзови копчета и токи с квадратна рамка. Железните ножове, шила, игли, както и глинените прешлени за вретено са свързани с ежедневния бит. Прави впечатление, че не са особено многобройни, факт, подсказващ за сравнително малък брой жители в имението.

От всичко казано дотук може да се заключи, че през средновековието старото светилище представлява укрепен жилищен замък. Разположен на естествено и доминиращо над долината на реката възвишение, центърът на поземленото владение е добре защитен. Разположен в непосредствена близост до пътя по Арда, в район богат на дивеч, с добри условия за скотовъдство. Плодородната долина на Буюк дере е осигурявала отлични условия за земеделие. Очевидно към имението са принадлежали редица околни селища, чиито некрополи са известни като тези при Татул

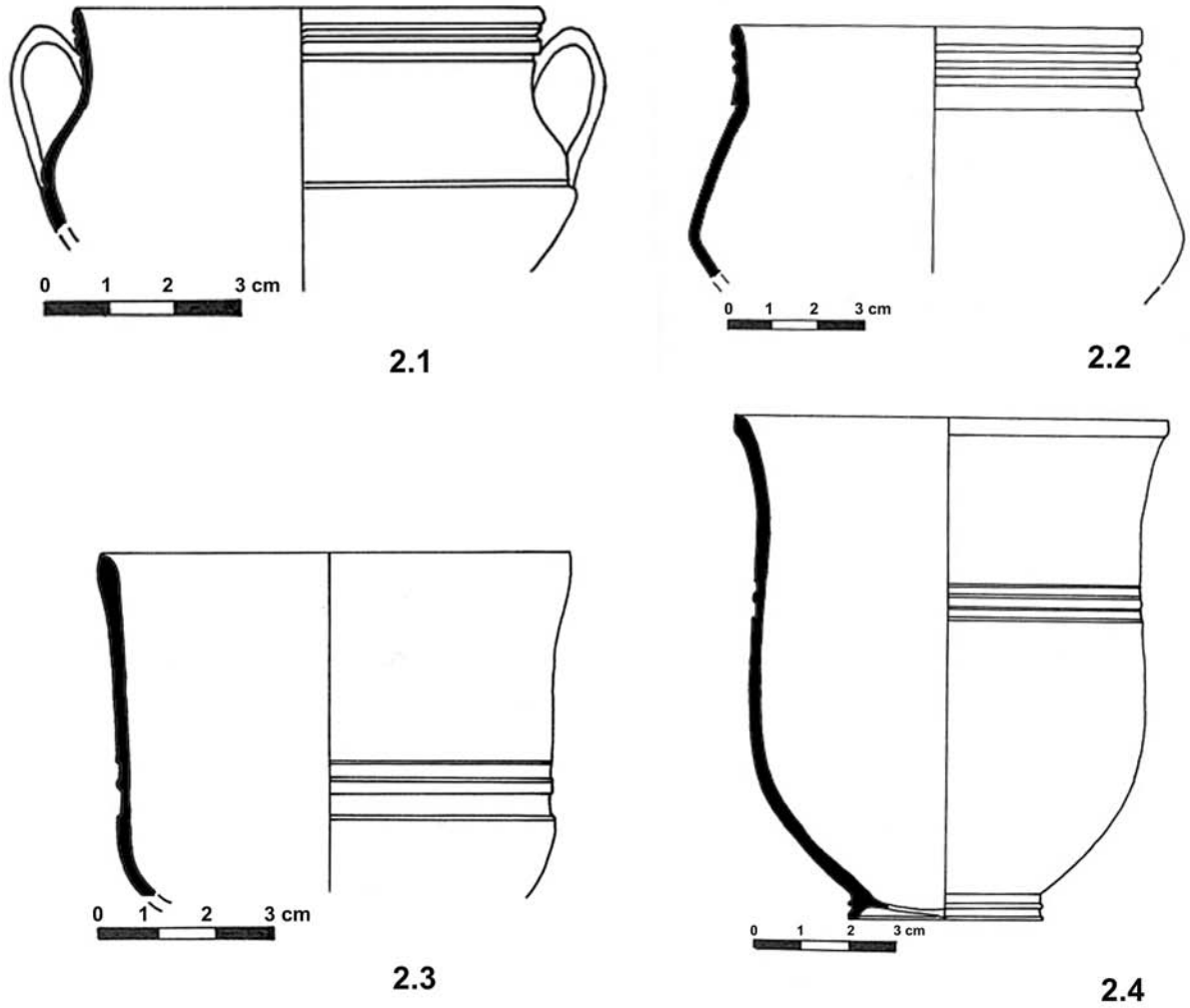

Обр. 12. Татул. Червенолакова римска керамика от сграда № 2. Чаши: 2.1. Чаша с две дръжки (тип III от вила Армира); 2.2. Чаша с две дръжки (Тип III от Армира); 2.3. Чаша без дръжки (близка до тип II от Армира); 2.4. Чаша без дръжки (близка до тип II от Армира). Всички тези съдове са от комплекса преди пожара, унищожил сградата в 60-те години на III в.

Fig. 12. Tatul. Roman red-glazed pottery from building No. 2. Cups: 2.1 Two-handled cup (type III of the Villa Armira pottery); 2.2 Two-handled cup (type III of the Villa Armira pottery); 2.3 Handless cup (similar to type II of the Villa Armira pottery); 2.4 Handless cup (similar to type II of the Villa Armira pottery). All these vessels come from the complex before the fire, which destroyed the building in the 260s

(Балкански 1983, 87-100) и Нановица (Възарова 1976, 311-314).

Някои важни находки позволиха да се хвърли допълнителна светлина върху спецификата на византийското имение. Десет открити при разкопките оловни печати са с обща хронология от 90-те години на XI до първата четвърт на XII в. Шест от тях са на едно и също лице - известната историческа личност севаст Георги Палеолог. Два са на Аргир Форвин, като единият е препечатка върху моливдовул на първия. Друг екземпляр е на съратника на Георги Палеолог, куропалат Катаколон Тарханиот. Най-сетне в колекцията са печат на някой си Константин и друг моливдовул, върху който личат само няколко размазани букви. Много интересни са и двете намерени заготовки за печати, показващи, че на Татул не само са получавани, но и са изпращани писма (Овчаров, Стоименов 2006, 384).

Печатите на севаст Георги Палеолог са от една и съща матрица-булотирион. До момента в сфрагистиката са познати само четири печата на въпросния аристократ. Три от тях са от Злати воевода, Сливенско, и от колекциите на Дъмбъртън Оукс и Фогт (Jordanov 1993, 72-73). Наскоро четвърти подобен екземпляр бе намерен в откритото от нашия екип византийско императорско имение под скалния град Перперикон (Овчаров, Стоименов, Коджаманова 2006, 207-212). Или ако обобщим, от Татул са извадени повече от половината известни моливдовула на видния ромейски благородник.

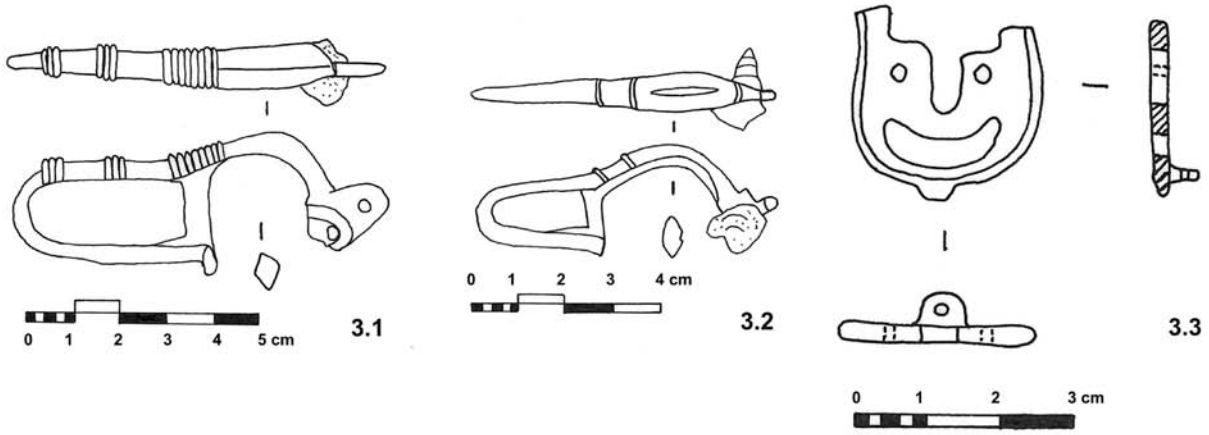

Обр. 13. Татул. Ранновизантийски фибули и токи: 3.1. Фибула от сектор „запад“ (пол. Инв. № 262, кв. G 5), бронзова, отлята, от типа с подвито краче. Ранновизантийска епоха - последните две третини на VI в. - самото начало на VII в.; 3.2. Фибула от сектор „запад“ (пол. Инв. № 287, кв. G 5 / H 5), бронзова, отлята, от типа с подвито краче. Ранновизантийска епоха - последните две третини на VI в. - самото начало на VII в.; 3.3. Тока от типа „Сучидава“, открита в сграда № 2, бронзова, ранновизантийска епоха
Fig. 13. Tatul. Early Byzantine fibulae and buckles: 3.1 Fibula from sector 'West" (temporary inventory No. 262, square G5), bronze, cast, Tied Foot type. Early Byzantine period: the last two thirds of the sixth or the very beginning of the seventh century; 3.2 Fibula from sector 'West" (temporary inventory No 287, square G5/H5), bronze, cast, Tied Foot type. Early Byzantine period: the last two thirds of the sixth or the very beginning of the seventh century; 3.3 Sucidava type buckle found in building No. 2. Bronze, early Byzantine period

Севаст Георги Палеолог е представител на прочута византийска фамилия, която по-късно ще управлява империята. Баща му е Никифор Палеолог, назначен през 1078 г. от император Никифор III Вотаниат (1078-1081) за дук на Месопотамия (Cheynet, Vannier 1986, 134-135). През 1081 г. баща и син Палеолози подкрепят преврата на Комнините, довел на власт новата династия.

Така Георги Палеолог завинаги обвързва съдбата си с новия император Алексий I Комнин (1081-1118). Той става най-известният му военачалник, близък съратник и баджанак. Съпругата му Анна Дукина пък е правнучка на последния владетел на Първото българско царство Иван Владислав (1015-1018). През май-юни 1081 г. е назначен за дук на Дирахион (Драч), с титла куропалат, и със задача да отрази предвожданите от Робер Жискар сицилийски нормани (Oikonomides, Nesbitt 1991, 12.2). Той се справя блестящо и дори е ранен със стрела в обсадата.

В 1083 г. Георги Палеолог ръководи обсадата и превземането на Кастория от норманите. След това участва в множество войни срещу печенези и кумани. За военни заслуги получава новосъздадената от императора титла „севаст" още преди края на 1094 г. и я запазва до края на живота си между 1119-1136 г. (Skoulatos 1980, 99-105). Никифор Вриений го определя като „смел войник с висока военна доблест“. Той остава винаги верен на император Алексий I Комнин и династията и получава за заслугите си много дарове и имоти.

Археологическата ситуация от Татул показа крайно любопитна концентрация на печати на Георги Палеолог на едно място. Най-лесно е да се допусне, че те са свързани с неговата военна дейност. Такъв е случаят от Златн Воевода, където печатите му се свързват с кореспонденцията относно укрепяването на Берое (Стара Загора) и защитата на града срещу печенезите в 1095 г. (Jordanov 1993, 73).

Но при Татул липсва значителна крепост като твърдината при Златн воевода. Обектът е далеч от важни военни комуникации и области, заплашени от нападения в този период. Остава единствената възможност да допуснем, че тук се е намирало имение, принадлежащо на севаст Георги Палеолог - вероятно едно от многото, подарени му от император Алексий I Комнин. Известни данни от византийските фискални документи показват от какъв вид е било това имение.

В съставеното към средата на XI в. „Ръководство за събиране на данъци“ е отбелязано: „Селище (Κτήσις) и село (Χωριον) са във всичко еднакви и само по това се различават от много време, че селото има едно населено място, жилищата на селяните са на едно и също място и се намират в близко съседство едно до друго, а селището има много населени места, къщите на жителите му са разпръснати и много отдалечени една от друга, а именно където е стопанството на всеки един... Едно е село (Ἀγρός), а друго е селце (Ἀγρίδον). Защото селото е всяко благо-

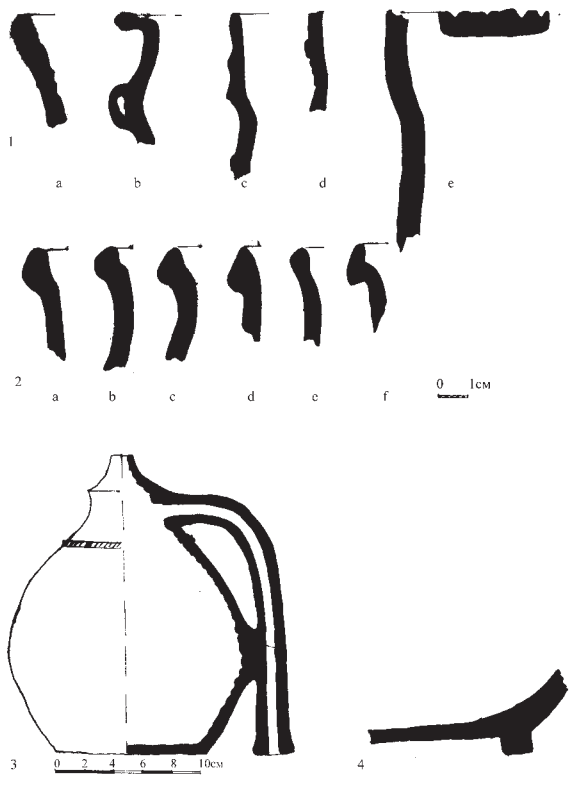

Обр. 14. Татул. Профили на средновековна керамика IX-XII в: 1.Трапезна керамика със зелена глеч - a) купа, b) чаша, c - e) кани; 2. Кухненска керамика - a - f) гърнета; 3. Кана с куха дръжка (алямбик) М:1:2; 4. Купа със златиста ангоба

Fig. 14. Tatul. Profile drawings of medieval pottery, ninth/ twelfth century: 1 Green-glaze table pottery: a) bowl, b) cup, c-e) jugs; 2 Kitchen pottery: a-f) pots; 3 Jug with a hollow handle (alembic). Scale 1:2; 4 Gold slipped bowl

устроено населено място, а селцето е отделна част от голямо село, която си е различна и има своите удобства. Селцата са се създали от това, че някои селяни не са имали спокойствие в самото село или не са придобили както другите от така наречените вътрешни градини и по тази причина са пренесли своите жилища настрани от селото, обработвали са имота си и са живеели там... Именията пък (Προάστεια) имат същия произход както селцата. Те се различават в това, че самите господари не живеят в именията (курсив наш), а в тях живеят някои от намиращите се под тяхна власт - роби или наемни работници и други“ (Ангелов, Тивчев 1974, 98).

Грамотите на византийските императори (например актът за предаване на държавни имоти на протопроедър, протовестиарий и велик доместик Андроник Дука от 1073 г.) описват различни проастии. По своето архитектурно устройство и според финансовите възможности на собствениците именията могат да бъдат с църкви или без, някои - с господарски сгради със спални, триклинии, бани, а други - населени само от обработващите ги селяни (Ангелов, Тивчев 1974, 175-177). Нередки са и тези, около които са построени малки крепости (Κάστρον) или укрепления (Καστέλιον) за защита на обитателите. Такива например е строял в своите имения великият доместик на Запада, севаст Григорий Бакуриани, както са описани в Типика на Бачковския манастир от 1083 г. (Oikonomides 1976, 413-417).

Данните от археологическите разкопки показват, че средновековното имение край Татул не е истинска военна крепост, макар и да е оградено със здрава стена. Превърнатият в жилищна сграда античен храм също е имал възможности за защита. Мястото е благоустроено, снабдено с вода и провизии. Имаме основание да смятаме, че на около 50 м извън него е съществувала и църква, обслужвала имението и околните селяни. В този смисъл комплексът при Татул прилича много на един друг средновековен обект, разкрит от нас през последните години. Става дума за светското аристократично имение в землището на Висока поляна, на около 10 км източно от Кърджали. И там проучихме жилищни и стопански помещения, както и малка църква, предназначена единствено за религиозните нужди на обитателите.

Имението при Татул със сигурност е управлявано от верен човек на севаст Георги Палеолог. До това лице той лично, или чрез свои пратеници е изпращал разпорежданията си. Двата открити печата свидетелстват, че може би такъв управител е бил Аргир Форвин. По този начин може да се обясни факта за изпратеното писмо с негов моливдовул, препечатан върху печат на сюзерена му, севаст Георги Палеолог, за потвърждение на получените заповеди. Разбира се, управителите на проастията при Татул са подпечатвали и със собствени моливдовули, за което говорят откритите оловни заготовки.

Днес е трудно да се установи със сигурност дали богатото имение на Палеолозите престава да съществува в самия край на XII или в началото на XIII в. Възможно е това да се случва вследствие на голямата административна реформа във Византия от 1199 г., когато се обособява отделната тема Ахридос. Не бихме изключили напълно и събитията от времето на Четвъртия кръстоносен поход. През 1205-1207 г. военните действия често се водят на територията на Източните Родопи и много крепости страдат от тях. Най-близкият пример е разкри-

тата от нас твърдина при рудник „Звездел“, отстояща само на няколко километра от Татул (Овчаров, Коджаманова 2003, 80; 98).

Финалният етап от живота върху хълма край Татул се отбелязва от средновековния некропол, от който през 2004-2007 г. са проучени осем гроба. Броят им е значително по-голям, но за съжаление не разполагаме с никаква информация за откритите при проведените от И. Балкански разкопки преди 30 години. Четири от гробните съоръжения засичат зидове на сгради или се намират във вътрешността на помещения. Това ясно показва, че сградите не са били обитаеми при извършването на погребенията.

Всички гробове са съобразени с християнския погребален ритуал и са с маркирани гробни ями, а някои са оградени с каменни плочи. Един гроб е детски, останалите са на възрастни индивиди. В три от гробовете бе открит гробен инвентар - бронзови гривни и чифт обеци. Гривните са с отворено масивно кръжило и с различни варианти на врязана и пластична украса. Краищата са изтънени или със силно стилизирани животински изображения и са от познатите за Родопите типове (Григоров 2007, 67-74). Некрополът трябва да се датира не покъсно от средата на XIII в. и бележи края на вековния живот на хълма край Татул.

Цитирана литература:

Ангелов, Тивчев 1974: Д. Ангелов, П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. София, 1974.

Балкански 1983: И. Балкански. Средновековно селище и некропол при с. Татул, Кърджалийско. - Известия на музеите в Южна България, 9, 1983.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII век от територията на днешна Югоизточна България. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 6, 2002.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1959.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. София, 1976.

Геров 1953: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, II: От Хадриан до Константин Велики. - Годишник на Софийския Университет - Филологичен факултет, 47, 1951/52, 17-105 и 48, 1952/53, 307-399.

Григоров 2007: В. Григоров.Метални накити от средновековна България (VII-XI в.) София, 2007.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийски крепости в България и съседните земи. (= Разкопки и проучвания, 35). София, 2006.

Дремсизова 1984: Ц. Дремсизова. Вилата край село Мадара, Шуменски окръг. - В: Разкопки и проучвания, 11, 74-126. София, 1984.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в. (= Разкопки и проучвания,15). София, 1986.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - В: Перник, 1. София, 1981, 107-203.

Манчева 1986: О. Манчева. Средновековни керамични съдове от фонда на Окръжен исторически музей Силистра. - Добруджа, 3, 101-103.

Николов 1984: Д. Николов. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. - В: Разкопки и проучвания, 11, 5-73. София, 1984.

Овчаров, Димитров, Коджаманова, Лещаков 2008: Н. Овчаров, З. Димитров, Д. Коджаманова, Кр. Лещаков. Античният хероон край с. Татул, Момчилградско. - Археология, 1-4, 2008, 46-57.

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през средновековието. София, 2003.

Овчаров, Лещаков, Димитров, Коджаманова 2008: Н. Овчаров, Кр. Лещаков, З. Димитров, Д. Коджаманова. Ранните периоди в историята на светилището при с. Татул. - Археология, 1-4, 2008, 34-45.

Овчаров, Стоименов 2006: Н. Овчаров, Д. Стоименов. Средновековният Татул и моливдовулите на севаст Георги Палеолог. - В: ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 383-389.

Овчаров, Стоименов, Коджаманова 2006: Н. Овчаров, Д. Стоименов, Д. Коджаманова. Византийско императорско имение от IX-XII в. - В: Тракия и Хемимонт IV-XIV в., 1. София, 2006, 207-212.

Чангова 1992: Й. Чангова. Перник. 3. София, 1992.

Cheynet, Vanier 1986: J.-C. Cheynet, J.-F. Vanier. Les premiers Paléologues. Ètude généalogique et prosopographique. Paris, 1986.

Jordanov 1993: I. Jordanov. Unpublished Byzantines Seals from the Village Zlati Voyvoda (District of Sliven, Bulgaria). - Studies in Byzantine Sigilography, 1993, 72-73.

Diaconu, Vilceanu 1972: P. Diaconu, D. Vilceanu. Pacuiul Lui Soare. 1. Bucuresti, 1972. p.91, fig. 35,1, fig. 37,3,5,6

Dremsizova 1970: C. Dremsizova. La villa romaine en Bulgarie. - In: Actes du I-er congrès international des études balkaniques et sud-est européenne, 2. Sofia, 1970, 503-512.

Oikonomides 1976: N. Oikonomides. The Donation of Castles in the Last Quarter of the 11th Century. - In: N. Oikonomides. Documents et études sur les instutions de Byzance (VII-XV s.). Variorum Reprints. London 1976, XIV.

Oikonomides, Nesbitt 1991: N. Oikonomides, J. Nesbitt. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogt Museum of Art, I: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Washington DC, 1991.
Skoulatos 1980: B. Skoulatos. Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse. Louvain, 1980.

Late Roman and Byzantine estate at the Thracian sanctuary at Tatul
(Summary)

Nikolay Ovcharov, Daniela Kodzhamanova, Zdravko Dimitrov, Dimitar Stoimenov, Krassimir Leshtakov

After a brief blossoming at the beginning of the first century AD, the old Thracian sanctuary at Tatul was abandoned. During the second quarter of the third century, a new wall was constructed along the old Hellenistic peribolos, as well as building No. 2 in the northwestern part, and building No. 3 in the southern part. Some storage rooms and an inner yard, flanked by porticoes and wooden colonnades, were also erected.

In the construction of these new buildings and the rooms between them, both old stone blocks and new material were used that were put together with mortar. Building No. 2 is the most imposing one in the complex as it must have reached at least two stories in height. Large quantities of Roman glazed pottery and imported clay articles of the terra sigillata type have been discovered in the complex. All of the fragments as well as some nearly complete vessels are diagnostic for the end of the Principate (third century) and the late Roman period (fourth century).

Building No. 2 was destroyed in a fire. The stratigraphic evidence helped us to date it precisely to the 260s. After a brief period of decline, a renewed use of the complex has been recorded through the fourth century and in the beginning of the fifth century.

The functions of building No. 2 and of the accompanying storage rooms, walls, and the inner yard, suggest three main hypotheses regarding the functions of Roman and Late Roman Tatul. The first and most probable one is that it was a Roman household of the villa rustica type. The second hypothesis is that it was a small military site like the burgii and presidia mentioned in epigraphic sources. The last and least likely possibility is that it was part of a vicus.

The complex existed in that form until its next reconstruction when on the northern side a massive fencing wall was built with the shape of a bow. The newly fortified space was used for storage. Five clay pithoi have been discovered in situ. A few refuse pits were excavated in the space between the buildings from the west and the rock massif from the east-southeast, and within them were discovered fragmented construction and household pottery – mainly jugs, bowls with wide horizontal periphery, and pots – as well as some animal bones. Some of the pits had been covered with stones, while two of them showed traces of having been plastered over. It is possible that the latter were used as grain storage bins.

The abovementioned reconstructions could be dated to the end of the fifth and the sixth century AD. A particularly vigorous blossoming could be observed during the reign of emperor Justinian I (527-568). Sixteen of the 23 sixth-century coins are Justinian's. The conclusion is that the architectural assemblage at Tatul remained a closed complex of the fortified estate center type.

There is no evidence for a dramatic interruption in habitation after the end of the sixth century, but the decline characteristic of the age could be clearly observed. During the next construction period considerable rebuilding was done to the west, where the slope was cut into terraces. Wooden construction rooms were built here vertically. Building No. 1 was refashioned entirely to become a medieval habitation and defense tower (donjon). The site retained its functions of a fortified secular estate.

According to the coins and seals that have been found this reconstruction should be dated to the second half of the ninth and the tenth century, which is also suggested by the pottery found there. Of great importance are the ten lead seals from the end of the eleventh and the beginning of the twelfth century. The majority of them are of sevastos Georgios Paleologos, who was the then-owner of the estate.

The final period of the use of the site is marked by the medieval cemetery, eight graves of which have been excavated. Part of the burial installations cross walls or are located on the inside of some of the rooms, which suggests that the buildings were not habitable at the time the burials were made. The finds of bronze jewelry show that the cemetery should not be dated later than the thirteenth century. That is also the final date for the habitation on the hill at Tatul.

Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите

Людмила Дончева-Петкова

Ентусиазиран екип (археолози, докторанти по археология, антрополог, остеолог, дендрохронолог, геодезист, инженер и техни приятели) сам, без помощта на работници, в продължение на няколко години разкрива биритуалния некропол, намиращ се на платото северно от Балчик, което е военно летище[1]. Проучени са 206 гроба на площ около 1,5 дка. Вече е установена източната, северната, южната и почти западната граница на некропола. Предстои ни изследване още малко на запад, където под депото от пръст, може би ще се открият нови гробове. Некрополът представлява дълга 60 м и широка 20 м ивица, разположена в посока северозапад-югоизток. От разкритите гробове 119 са с изгаряне на трупа (кремация) и 87 - с полагане (инхумация). Гробовете от двете групи са разположени по цялата изследвана територия, много често един до друг и рядко един върху друг. И при едните, и при другите значително над нивото им, обикновено на 0,20-0,50 м под съвременната повърхност, се разчистват неоформени варовикови камъни, които най-вероятно са ги маркирали на повърхността.

Гробове с кремация

Гробовете с кремация са вкопани по-плитко от тези с инхумация. В зависимост от оформянето на гробните съоръжения се разделят на: кремации в ями и в камери. Урнови гробове не сме открили.

Ямни гробове. Гробовете, в които изгорелите човешки кости са положени в изкопани в земята ями, преобладават - те са 87 на брой. Откриват се на дълбочина 0,40-0,60 м и рядко до 0,70-1 м. Самите ями са дълбоки 0,10-0,30 м. Формата им е различна - кръгла, елипсовидна, правоъгълна, почти квадратна, неправилна, неопределена (обр. 1, 2). Кръглите ями са с диаметър 0,45-0,80 м. При елипсовидите и правоъгълните размерите също варират, но дължината им не надминава 0,80-1 м. Издължените ями са ориентирани север-юг, обикновено с отклонение на изток и порядко на запад от 5°-10° до 20-30°. Над тях често се откриват начупени при тризни керамични фрагменти. Понякога сред човешките кости се намират въглени, късове обгоряла или остъклена глина, образувани от високата температура на кладата и донесени в гроба, както и малки бели камъчета. В гроб № 269 се разкриха части от горели дървени греди. Горелите човешки кости

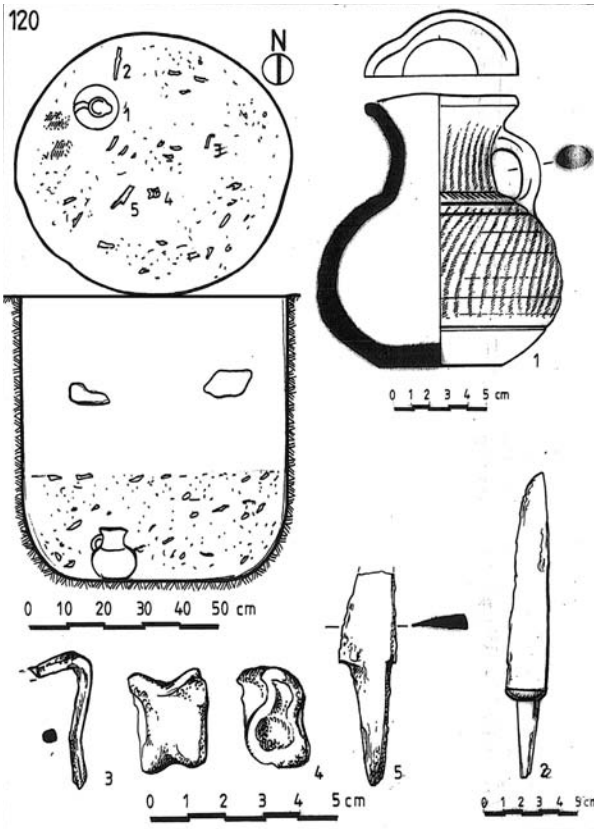

Обр. 1. Балчик. Гроб № 120 - кръгла яма с кремация
Fig. 1. Balchik, burial No. 120: cremation burial in a round pit

[1] *Първите разкопки на некропола са проведени през 1984, 1986 и 1987 г. от д-р М. Димитров. През 1994 и 1995 г. ние подновихме проучването на некропола и резултатът от тези кампании е отчасти публикуван (Дончева-Петкова 2007, 121-146). От 2005 до 2008 г. некрополът се проучва без прекъсване с финансовата помощ на Община Балчик и на НАИМ-БАН. В разкопките участват: К. Апостолов (зам. ръководител), докторантите Е. Коматарова, М. Христова, К. Клисуранов, магистър Д. Ставрев, инж. П. Събев, П. Божилов, В. Серефимов, Р. Рачев. Остеологичният материал се обработва от ст. н.с д-р Л. Нинов, а антропологичният от н.с. д-р В. Русева. Ц. Попова извършва дендрохронологични анализи.*

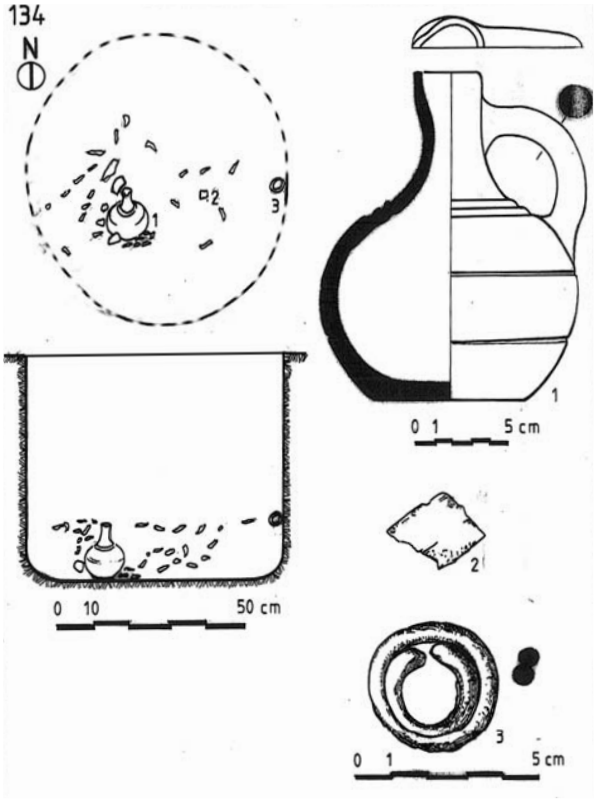

Обр. 2. Балчик. Гроб № 134 - яма с кремация
Fig. 2. Balchik, burial No. 134: cremation burial

обикновено са със сив или сиво-черен цвят, което показва, че продължителността на горене и температурата на кладата не е била достатъчно висока. Често при дъната на ямите костите са силно прилепнали, сбити едни до други.

В ямите са поставяни погребални дарове. В центъра, в северния, но най-често в южния им край, сред човешки кости се намира по един керамичен съд: гърне - от чиста или с примеси на пясък глина, кана, паница, амфоровидна стомна (само в един случай), направени от чиста глина с излъскана повърхност. Единствено в гроб № 183 са открити два съда. В три (№ 106, 165 и 185) освен поставения с храна съд, е възстановен и по още един съд, който е бил разчупен над гроба. Като погребални дарове са слагани различни метални предмети.

Камери. Разкрити са 24 гроба, при които събраните от кладата човешки кости са изсипани върху дъното на специално оформени камери. Тези гробове са вкопани най-плитко в чернозема - на 0,20-0,40 м до 0,50-0,60 м (в източната част на некропола). Камерите са с малки размери - от 0,20/0,30 до 0,45/0,60 м. Едни са покрити и имат кубична форма, други - паралелепипедна, но повечето са символични, тъй като са без покривни и подови плочи. При оформянето на камерите се наблюдават различия. Няколко са направени от тънки 1,4-2 см, старателно одялани варовикови плочи, други - от по-грубо одялани варовикови камъни с дебелина 5-6 см или още по-груби, с дебелина 7-8 см. Рядко се срещат гробове, изградени от късноантични тухли (обр. 3) или от тухли и камъни. Няколко гроба могат да се отнесат също към символичните или да се приеме, че заемат междинно положение между обикновените ями и камерите - три са отчасти заобиколени с ломени камъни, три са покрити с камъни, един е постлан с камъни, а друг е заобиколен и отчасти покрит с ломени камъни. Големината на гробовете най-често е в зависимост от количеството на горелите човешки кости. Наблюдават се и гробове, при които костите при дъното са с 5-6 см по-дълбоко от долната част на заобикалящите ги плочи или излизат извън камерата. В повечето камери има керамичен съд, поставен на дъното, върху или до горелите кости, обикновено от южната стена или в югозападния ъгъл. Съдовете са гърнета, паници, кани и в един случай - ведро. Над и до камерите се откриват фрагменти от счупени при тризни съдове. Вероятно погребенията в тези гробове са извършени в близък хронологически период, за което напомня еднаквата малка дълбочина от съвременното ниво, разположението им на групи с еднакъв начин на

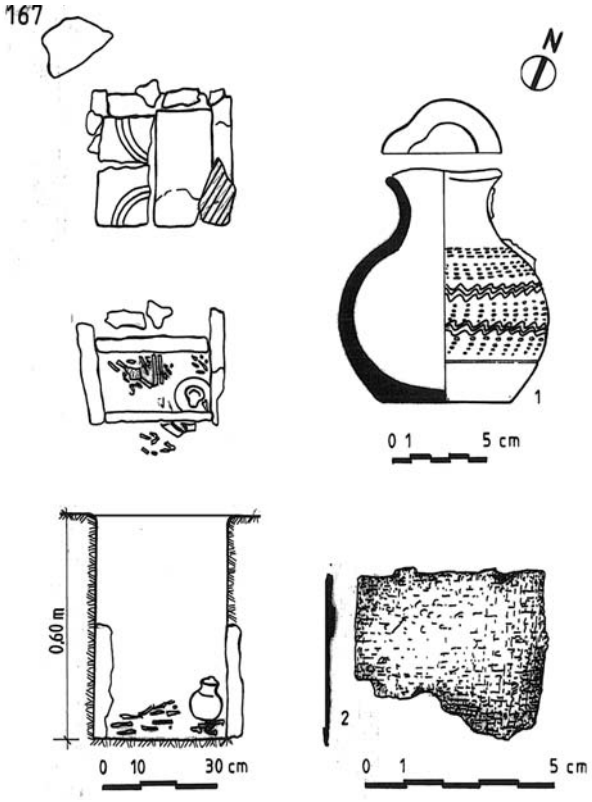

Обр. 3. Балчикн. Гроб № 167 - тухлена камера
Fig. 3. Balchik, burial No. 167: brick chamber

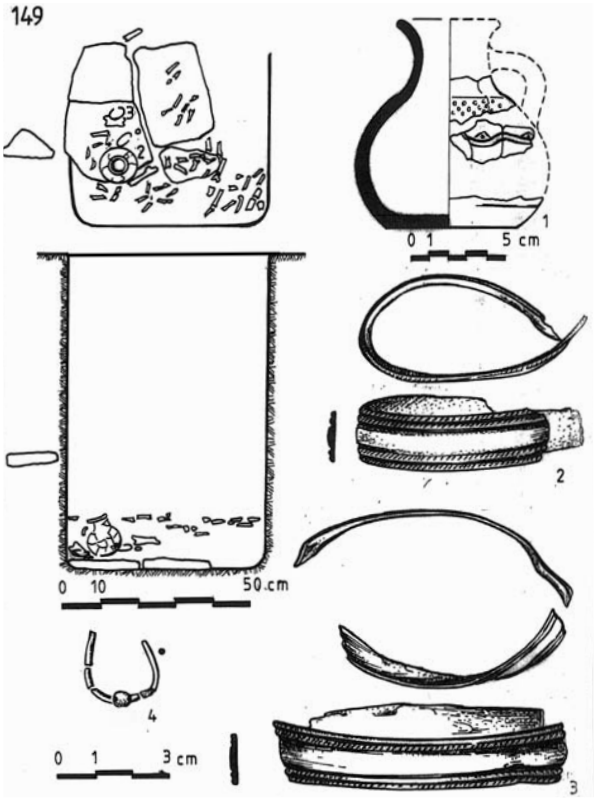

Обр. 4. Балчик. Гроб № 149 - символична камера, изгорелите кости са върху каменни плочи
Fig. 4. Balchik, burial No. 149: symbolic chamber; the burned bones lie on top of stone plates

оформяне, от еднакъв материал, почти еднообразният инвентар.

Освен гърнета, кани и паници, почти във всеки гроб с изгаряне (яма или камера) са поставяни метални предмети, които обикновено се намират на север от керамичния съд. Особено внимание заслужават медните пластинки, открити в гроб № 87, 92, 99, 205, с които са били апликирани или закрепвани някакви предмети. Повечето от тях са доста повредени и обгорели. Проявен е стремеж (може би с предпазни функции) за поставяне на железни предмети: гвоздеи, част от обръч или от дръжка на ведро, ножове и различни пластинки. Често се намират железни и бронзови токи и халки, в един гроб - обгоряло костено рогче, в други - астрагали, мидички. Накитите се срещат рядко - няколко обеци, две гривни, маниста. Най-интересни и ценни за определяне датата на некропола са токите от гробове № 119 - от т. нар. тип Коринт, от гроб № 185 - с кръстовидна плочка и от гроб № 243 - В-образна. Гривните и обеците също подпомагат датирането на некропола. Някои от тях са обгорели от огъня на кладите.

В камерите и особено в ямите са поставяни отделни горели и негорели части от животни - от говеда, овце, овни, агнета, прасета и от птици. В гроб № 150 е разчистен почти цял скелет на агне (без черепа) и част от скелет на прасенце, в друг № 210 - части от две прасенца. Животинските кости са поставяни близо до дъното на керамичния съд или в горния край на ямата, над човешките кости. В един случай сред човешките кости се откри черупка от яйце. В гърнетата и каните рядко се намират малки негорели кости от животни и птици. В камерите обикновено са поставяни кости на деца или на дете и израснал индивид. Антропологичните изследвания разкриват, че в някои от гробовете с кремации са погребани по два, три индивида (двама възрастни, възрастен и дете).

Гробове с инхумация

Както се посочи, при разкопките бяха открити 87 гроба с полагане на мъртвите (инхумация). Те се намират на различна дълбочина - едни в чернозема - от 0,40 до 1,00 м, други - на границата между чернозема и льоса - на 1-1,20 м, трети - в льоса - до 1,75 м. Най-плитко са вкопани детските гробове, а най-дълбоко мъжките. Ориентирани са най-общо в посока север-юг, но малко гробове са без отклонения. Повечето са с отклонение на изток и по-малко - на запад - от 10°о до 30° и дори до 45°. Рядко се срещат гробове с друга ориентация - юг-север (2), изток-запад (6) запад-изток (3) или изток-североизток, запад-югозапад, север-североиз-

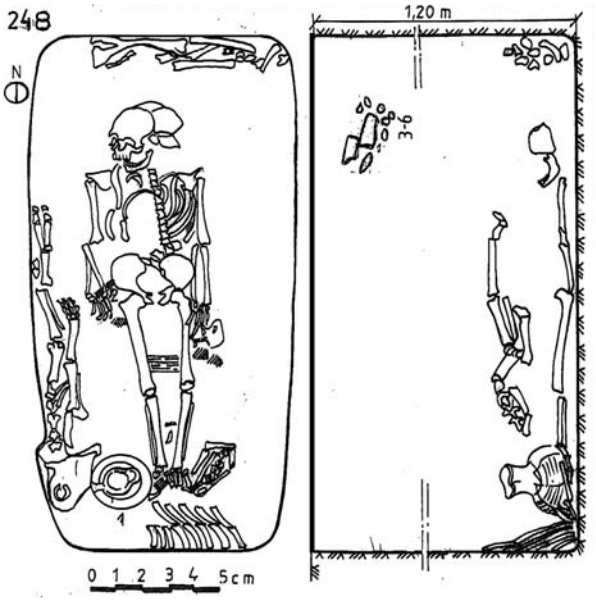

Обр. 5. Балчик. Гроб № 248 - яма с инхумация със скелет на мъж и скелет на теле, разчленено на три места в гроба
Fig. 5. Balchik, burial No. 248: inhumation in a pit containing the skeletons of a man and a calf; the latter has been dismembered into three parts inside the grave

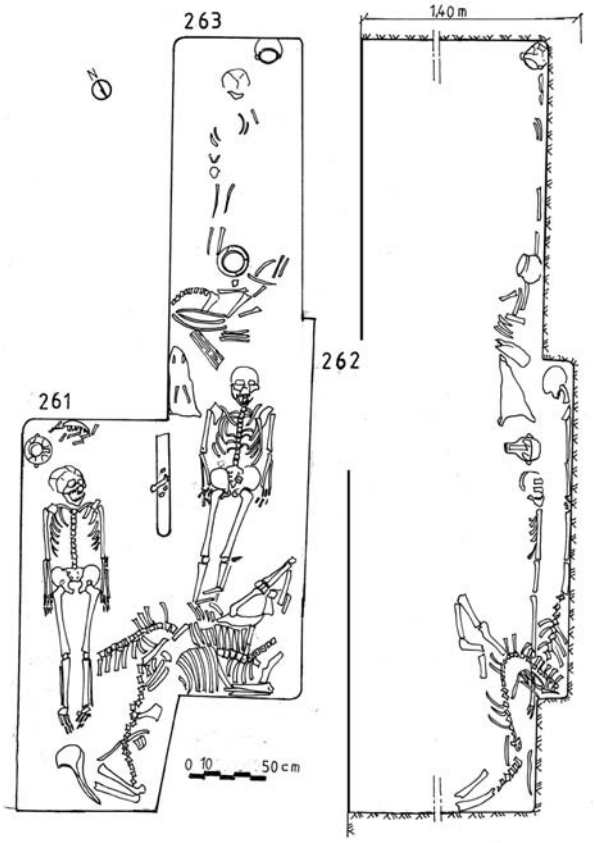

Обр. 6. Балчик. Гробове № 261, 262 и 263 (двама мъже и дете), свързани един с друг и скелети на две крави, теле, две агнета
Fig. 6. Balchik, burials Nos. 261, 262, and 263 (two men and a child) connected with one another, and two cow skeletons, a calf, and two lambs

ток, север-северозапад и т. н. Интересни са два повтарящи се случая, при които единият гроб е в посока север-юг, а другият под прав ъгъл и свързан с първия - в посока запад-изток.

Гробните съоръжения са оформени по различни начини: обикновени ями; ями, покрити с камъни; гробове, оградени с един-два или повече камъка от късите или от дългите страни; гробове, плътно оградени с камъни; гробове, плътно оградени и покрити с камъни, т. нар. каменни камери или цистови. При някои гробове се установява, както и при тези с кремация, каменна маркировка от неголеми, грубо одялани варовикови камъни на 0,30-0,50 м от повърхността. Преобладават обикновените ямни гробове, които са с правоъгълна или с трапецовидна форма, често със заоблени ъгли (обр. 5, 6). Няколко гроба, поради поставянето на животни, са разширени от юг. Разширения от изток или от запад, определяни като ниши, без стъпала (на нивото на човешкия скелет) се установяват при 4-5 гроба. Размерите на ямите са в зависимост от ръста на погребаните. Широчината при израсналите е най-често между 0,60 и 0,80 м, а дълбочината - 0,20-0,30 м, но когато заедно с погребания са полагани големи животни, дължината достига до 2-2,20 м, широчината до 1-1,10 м, а дълбочината - 1,50-1,80 м.

За разлика от гробовете с кремация, където често са погребвани повече от един индивид, сред тези с инхумация само в № 224 са положени един върху друг двама възрастни мъже, без да е нарушен анатомичният порядък. И в друг случай - в гроб на жена (№ 166) до бедрените кости от дясната ù страна е поставено новородено дете. Мъртвите са полагани по гръб с опънати покрай тялото ръце. Много рядко (в 6 гроба) се наблюдава различно положение на ръцете. Четири гроба са псевдохокери (също с различно положение на ръцете и със свити крака). Те са и с различна от основната ориентация, при тях липсва инвентар, което показва, че към погребаните е проявено определено отношение и най-вероятно са на пренебрегнати от обществото индивиди. Сред черепите, които могат да бъдат изследвани, при 7 детски, 6 женски и 1 мъжки, е установена изкуствена деформация - традиция, констатирана и при други биритуални некрополи. В гробовете се разчистват въглени, буци вар, поставяни с профилактични и апотропеични цели. Под краката на погребаната в гроб № 164 се разчистиха две овъглени дъски, докато в оградения с камъни гроб № 236 над краката на детето са поставени три дъски, а над тях - овца.

Както в гробовете с кремация, така и при тези с инхумация, се откриват лични вещи на погребаните и погребални дарове. Преобладават керамичните съдове, в които е поставяна храна или някакво питие. Само в 10 гроба са намерени по два съда: кана и паница, гърне и кана, две гърнета, като обикновено единият съд е над главата, а другият при краката. Единствено в гроб № 209 съдовете са три. И при тези гробове, но по-рядко се намират фрагменти от счупени при тризни съдове.

Личните вещи са представени от токи, халки, огниво, рядко от обеци и маниста, медни полусфери, малък кръгъл сребърен медальон. Към гробните дарове може да се отнесе звънче, косер, агнешки астрагали (в един гроб броят им е 30), костено рогче, перфорирана монета от IV в. „Най-богат“ е гроб № 148, в който е погребано 10-11 годишно дете. От вътрешната страна до дясната му лакътна става са поставени две тънки обеци, сложени като погребален дар, и част от желязна халка, а при лявата става над китката - 12 см дълъг железен предмет, наподобяващ кания. Точно над черепа е сложено гърне от песъч-

лива глина с врязана украса, а в него се откриха едни от най-ценните находки - четири огънати пластинки, обковаващи дървени парченца от иглолистно дърво, всяка снабдена с два нита с полусферични глави. Пластинките са изработени от сребърна сплав, която за съжаление е корозирала до т. нар. рогово сребро, т.е. корозията е пълна и липсва здраво метално ядро. Какво е било точното предназначение на тези пластинки и какъв дървен предмет са обковавали те, не е ясно. Не е изключено това да е било дървено ковчеже, в което се е съхранявал ценен, но нетраен материал. Няма съмнение, че предметът е бил важен, тъй като освен в ковчежето, като в каса (сейф) е бил поставен и в гърнето. Пластинките с нитовете са твърде важни, защото подпомагат датирането на гроба и некропола.

Разнообразна е жертвената храна, полагана най-често в южната част на гробовете, над краката на погребаните - агнета, овце, говеда, крави, телета, птици. Животински кости са открити в 29 гроба с инхумации, като в 27 случая са налице почти всички кости. Като правило (с две изключения) овце, агнета и птица, са поставяни в детски гробове. В два мъжки гроба (№ 195, 209) се откриват само отделни животински кости. При 15 дълбоко вкопани гроба (всички в западната част на некропола) на израснали индивиди, над краката на погребаните (рядко отстрани на тялото), се намират скелети на крави, волове, телета. Едрите животни са предварително нарязвани, като отделните късове са нареждани най-често едни върху други, без да липсват части от тях. Три гроба - № 261, 262 и 263 (обр. 6) са свързани и показват, че погребенията са извършени едновременно. В единия (на мъж на 50-60 години) над главата е поставена част от агне, при краката - крава, част от която преминава в съседния гроб. В този втори гроб (на мъж на 40-50 години) има друга крава, а под нея - част от друго агне, в третия детски гроб (4 г.) - теле и случаят е изключение, защото само в този детски гроб е положено голямо животно. Полаганите животни са скъпи дарове, свидетелстващи за силно изразен култ към мъртвите. Остеологичните изследвания на д-р Л. Нинов показват, че животните са убивани и разрязвани по сухожилията от опитен човек, който никъде не е нарушил костната тъкан. В няколко детски гроба се намериха черупки от яйца. Понякога в съдовете се откриват по няколко негорели кости от животни и птици.

В двете групи гробове с различен обред се установяват много общи елементи - еднакъв по вид, макар и с различно количество, инвентар - керамични съдове, жертвени животни, астрагали, черупки от яйца, железни ножчета, железни и бронзови токи, халки, накити (обеци, маниста).

Най-много - 146 са керамичните съдове. Разнообразието им е голямо и свидетелства, че прабългарите са имали умели грънчари, донесли със себе си традиции в керамичното производство. Направени са на ръчно грънчарско колело. Преобладават гърнета и каните. Част от гърнетата (29 на брой, намерени в 28 гроба), най-често с овоидно тяло, са изработени от песъчлива глина с керемиденочервен, охрово-червен и кафяв цвят и са украсени с вдълбани прави, наклонени, вълнисти линии, а понякога и с ямички под шийката (обр 7 *6*). Стените им често са опушени. Върху дъната се срещат релефни знаци. Размерите на тези гърнета са малки - височина от 6 до 15 см. Други (45 на брой от 43 гроба) са сферични, сфероидни, някои са без шийки, със заоблен ръб на устието или с широки рамена, високи шийки и стеснени към дъното стени – т. нар. пастирски тип (обр. 7 *7*). Сред тях се откриват и гърнета с две дръжки (8 броя). Изработени са от добре пречистена глина, придобила след изпичането сиво-черен, сиво-жълт, сиво-кафяв, охровочервен или оранжевочервен цвят. Стените им са загладени, изцяло излъскани или са украсени с отвесни излъскани ивици. Дъната са плоски, като при някои има релефни знаци, каквито рядко се срещат при съдовете от чиста глина. Някои знаци се повтарят с тези върху дъната от другите видове съдове. Начинът на направа и украсата, релефните знаци, формите (еднакви при съдове от няколко гроба) показват, че има гърнета, изработени от един грънчар.

Каните (56 броя) са най-интересните и красиви съдове в некропола (обр. 7 *1-4*). Всички са направени от пречистена глина със сив, сиво-жълт, сиво-черен, кафяв, оранжево-червен цвят. Формата и размерите им са различни - сферични (преобладаващ брой), сфероидни, сфероконични, биконични. Устията са трилистни (някои доста големи със два улея по шийките), а високите шийки са най-често дъговидно огънати и плавно се сливат с тялото или са по-изправени, почти цилиндрични, отделени от тялото с релефен ръб. Срещат се и по-грубо направени кани - с по-къси и широки шийки и с по-широко приземисто тяло. Дръжки с елипсовидно сечение съединяват средната част на шийките с раменатa. Стените са изцяло излъскани или са покрити с отвесни или наклонени излъскани ивици, с мрежест орнамент, съчетан в някои случаи с врязани хоризонтални прави линии. Някои са украсени с вдълбани ямички и вълнисти ленти, други - с широко вдълбани линии. И върху дъната на каните са отпечатвани знаци. В три

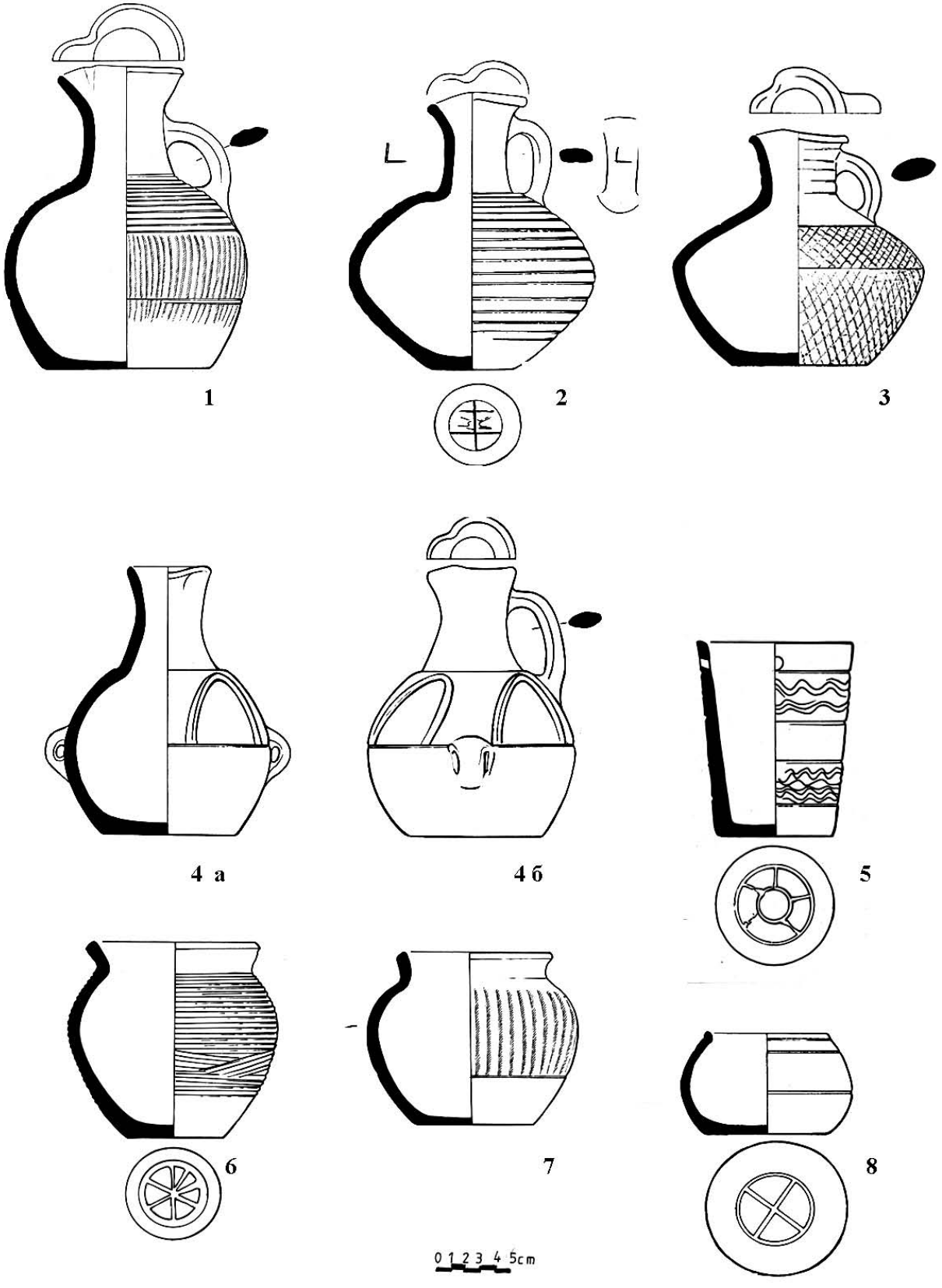

Обр. 7. Балчик. Керамични съдове от некропола: кани - 1 - от гроб № 248; 2 - от гроб № 208; 3 - от гроб № 139; 4 - от гроб № 261; 5 - ведро от гроб № 247; 6, 7 - гърнета от гробове № 246, 239; 8 - паница от гроб № 182
Fig. 7. Balchik. Ceramic vessels from the cemetery. Pitchers: 1 From burial No. 248; 2 From burial No. 208; 3 From burial No. 139; 4 From burial No. 261. 5 Bucket from burial No. 247. 6, 7 Pots from burials Nos. 246 and 239. 8 Bowl from burial No. 182

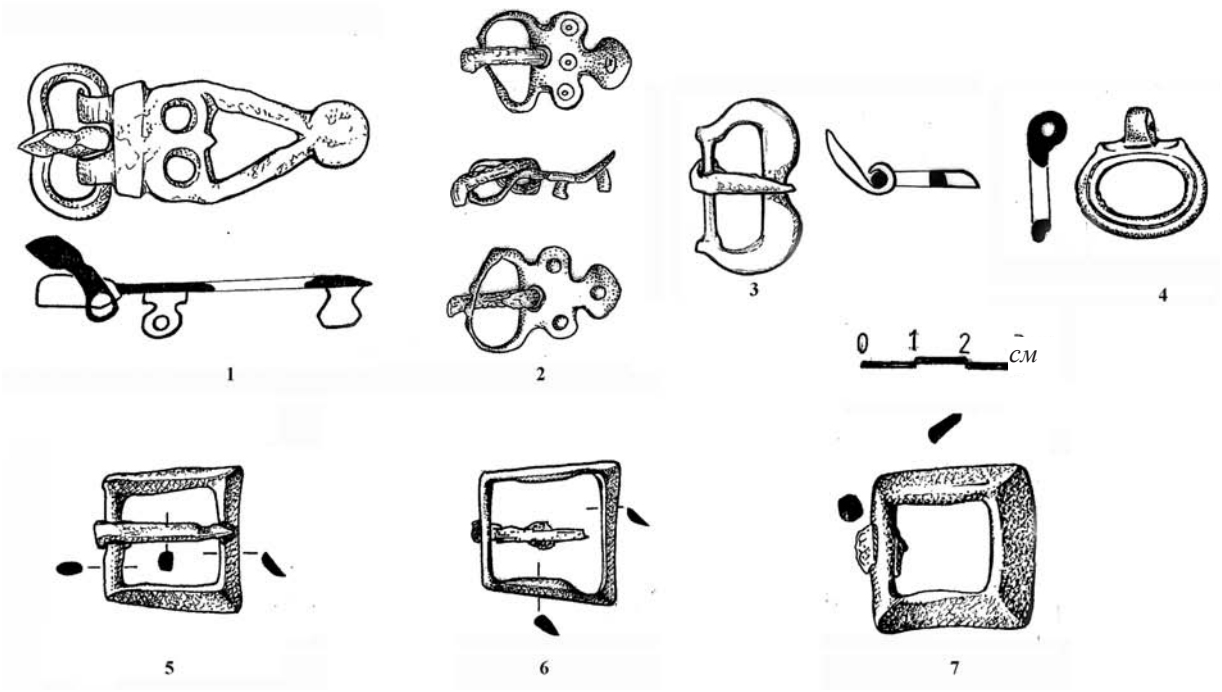

Обр. 8. Балчик. Токи: 1 - тип Коринт от гроб № 119; 2 - с кръстовидна плочка от гроб № 185; 3 - В-образна от гроб № 243; 4 - бронзова висулка от гроб № 140; 5, 6, 7 - Бронзови токи от гробове № 212, 210, 209
Fig. 8. Balchik. Buckles: 1 Corinthian type from burial No. 119; 2 With a cross-shaped plate from burial No. 185; 3 B-shaped from burial No. 243. 4 Bronze pendant from burial 140. 5, 6, 7 Bronze buckles from burials Nos. 212, 210, 209

случая релефните знаци наподобяват руни, а при няколко кани върху шиите или дръжките е врязан знак, наподобяващ буква L, но обърнат в различни посоки. Много старателно са изработени съдовете от гробове № 134 (обр. 2 *1*) и 165, които с тесните шийки и дълбоките канелюри напомнят на метални първообрази. Сред разнообразните кани впечатлява биконичният съд от гроб № 139. С черния повърхностен цвят, нагъната шийка и мрежа от излъскани ромбове почти по цялото тяло, той също наподобява метални форми (обр. 7 *3*). В гроб с кремация (№ 185) и в три гроба с инхумация с големи животни са поставени и големи сферични и сфероидни кани. Особено интересна е жълта кана с две псевдодръжки и с украса от релефни дъговидно извити ленти от гроб № 261 (обр.7 *4*). Броят на паниците е по-малък - 12, но в гробовете с кремации често се откриват фрагменти от такива ритуално начупени съдове. Цветът им е охрово-червен, понякога със слаби петна от сиво потъмняване по повърхността или е плътен, сиво-черен. Една от тях е украсена с 3 пояса от вълнисти ленти. Някои имитират метални тасчета (обр. 7 *8*). В четири гроба са намерени големи чаши във форма на ведра, направени от чиста сиво-черна глина и старателно украсени с врязани прави и вълнисти снопчета (обр. 7 *8*). Както се вижда, съдовете от чиста глина от балчишкия некропол преобладават - 118 гърнета, кани, паници, ведра, амфоровидна стомна (при 29 гърнета от песъчлива глина). Тук липсват амфоровидни стомни, характерни за некрополи, чието съществуване е продължило по-дълго - през първата половина на IX в. Единствената амфоровидна стомна, висока 35 см, е намерена в гроб с кремация. С голямото си овоидно набраздено тяло тя по-скоро прилича на амфора и е твърде различна от амфоровровидните стомни от другите биритуални некрополи.

Керамиката от езическия период и по-специално от биритуалните некрополи е интересно явление, което отдавна вълнува археолозите. Произходът ѝ е твърде загадъчен, както и времето на нейното създаване и разпространение. Години наред откритата в България керамика се свързваше със салтово-маяцката, а началото ѝ, както и началото на цялата ранносредновековна българска култура, се поставяше в средата на VIII в., въпреки че това противоречи на историческата дата 681 г. През последното десетилетие в Русия и Украйна, а и от българските земи, станаха известни нови паметници. Техните изследователи, повечето представители на младото поколение, говорят за предсалтовски хоризонти (Пархоменко 1985, 137; Комар 1999; Гавритухин 2005, 378-427; Богачев 2007, 15-16 и цит лит.).

За разлика от други некрополи, керамиката от некропола при Балчик е значително количество (гробовете със съдове са 63,5%). Предстои нейното детайлно изследване, но и сега прави

впечатление, че само някои гърнетата от песъчлива глина с врязана украса, както и някои сферични гърнета от чиста глина и кани (Савченко 1986, обр. 5/5, 6, 9-13; 6/7, 10, 13, 14; Кравченко 2007, обр. 5/1, 3, 5, 6; Виников, Сарапулкин 2007, 323, обр. 6/1-23), могат да се свържат със салтовски форми. Известно е, че прабългарите идват на юг от Дунав с утвърдени традиции в керамичното производство, защото еднаква технология, близки форми и орнаменти се наблюдават във всички биритуални некрополи (Ангелова 1982, 53). Къде и под какво влияние са създадени тези форми - е сложен въпрос, на който трудно може да се отговори. Преплитат се различни традиции - редица елементи в керамиката - форми, глини (песъчливи - чисти), украси (врязани - излъскани) позволяват корените ù да се търсят преди средата на VIII в., дата, доскоро приемана от повечето изследователи за начало на салтово-маяцката култура. Някои съдове - гърнета от песъчлива глина с врязан орнамент (Ковалевская 1981, обр. 2/1, 3/7), гърнета от чиста глина без или с две дръжки, паници, котли, кани (Кузнецов 1962, обр. 3А/ 3, 5, 6 , 3Б/ 4, 7, 9, 13, 24; Флеров 2000, обр. 47/3а, 6, 7; (Ковалевская 1981, обр. 3/10-14, 21, 22),), напомнят за далечни връзки с алански и местни форми в Прикубанието и Северен Кавказ, със съдове от Терекско-Сулакското междуречие в Приморски Дагестан (Магомедов 1983, 112-113, обр. 30/4, 5, 9, 12,13, 22; обр. 31/2, 3, 5, 22, 28, 29, 31). Продължението обаче не е съвсем ясно. Според В. С. Фльоров керамичните традиции на салтово-маяцката култура и културата на юг от Дунав имат обща северкавказа основа, но с времето следват различни пътища на развитие (Флеоров 1981, 16). Сфероидни кани с украса от излъскани ивици са засвидетелствани и при паметници от т. нар. соколовски кръг, като гроб № 1 при могила 3 на некропола Талово II. Повечето комплекси от този тип „се датират в предсалтовско време (края на VII-първата половина на VIII в.)“ (Глебов, Иванов 2007, 161, обр. 3/4). Тяхно естествено продължение са намерените в Кайбелския некропол по Средното Поволжие, датиран в средата на VIII в. и „явявящ се важно свидетелство за проникването от Приазовието (и вероятно от Подонието б.а.) в Средното Поволжие на български племена“ (Сташенков 2007, 427, обр. 5/3, 430). Каните с отвесни излъскани пояси и с мрежест орнамент намират аналогии и със съдове от аланския грънчарски център при Канциирка на Днепър. Както е известно, в този център са открити кани с релефни ленти и псевдодръжки (Мінаева 1961, 123-126, обр. 1-3; Брайчевська 1961, обр. 4; Comşa 1979, 151-156, fig. 1-4). С псевдодръжки и с арковидно извити ленти е каната от гроб № 261 от Балчик. За разлика от канцирските тя е със сферично тяло и е изработена от бледожълта глина (обр. 7, *4*). Няколко гърнета от гробове с инхумация в западната част на некропола, както и паници, се свързват с форми от Пастирското градище (Приходнюк 2005, обр. 85/1-3, 87, 88/1,2, 91, 93/3, 942-5). От това градище са известни, макар и по-малко на брой, гърнета от песъчлива глина с врязан орнамент (Приходнюк 2005, обр 81/5, фото 42), познати са и гърнета, направени на ръка, каквито в балчишкия и в останалите биритуални некрополи липсват. Всичко това показва, че сред керамичните съдове от некропола при Балчик се преплитане различни влияния и че зоната на тяхното обединяване е все още непозната. Последните проучвания донякъде очертават нейните граници - района на Балаклея, Харковска област. Към подобни изводи насочват разкритите некрополи с кремации като Сухая Гомолша, Маяки и биритуалния Красная Горка.

За определяне датата на некропола от съществено значение са откритите в гробовете метални предмети. Голяма част от тях като ножчета, халки, токи са известни и от други биритуални некрополи. Най-много са железните и бронзовите токи с квадратна или с трапецовидна форма. Смята се, че тези обикновени, ковани от желязо токи, се появяват в Карпатския басейн в края на VI-VII в. с идването на аварите (Török 1994, 43). Ако това е така, трябва да се добави, че на територията на днешните български земи, такива токи се разпространяват масово с идването на прабългарите (срещат се във всички биритуални некрополи). Много важна за датата на некропола е желязната тока от гроб с кремация № 119, която принадлежи към известния в литературата тип Коринт (обр. 8 *1*). Разпространението и датирането на византийските токи от този тип през VII в. вече е коментирано (Дончева-Петкова 2007, 132-136). Токата тип Коринт беше първият предмет в балчишкия некропол, който напомни за неговото ранно датиране. Проучванията през следващите години потвърдиха вече изказаното становище, че прабългарският некропол при Балчик е най-ранен от известните досега. Неговото образуване в първите десетилетия от съществуването на българската държава се потвърждава и от бронзовата тока с овална рамка, неподвижна кръстовидна плочка, украсена с „птиче око“ и вторично поставено желязно езиче. Тя също произхожда

от гроб с кремация - № 185 (обр. 8 *2*). Такива малки византийски токи се срещат рядко - известни са около 20 екземпляра. Предполага се, че са носени от жени, като допълнение към облеклото. Засвидетелствани са в Мала Азия, на о-в Самос, на Крим (Ески Кермен, Лучистое, Суук Су). Най-близките в географско отношение пунктове са Томи в Северна Добруджа, а на юг - Несебър. По класификацията на М. Шулце-Дьорлам те принадлежат към тип D 22 и се датират в VII в. - до към 680 г. (Schulze-Dörrlamm 2002, 192-193, Abb. 25). Появата им е свързана с времето на император Ираклий (610-641), с монета от чието ранно управление са открити на о-в Самос. При скелет от катакомба № 257 вЕски Кермен такава тока е намерена с монета на Ираклий от 630-641 г, а при друг в същата катакомба - с монета на победения от хан Аспарух император - Константин IV Погонат (668-685). Несебърската тока произлиза от пласт с монети на Констанс II (641-668) (Даскалов, под печат). Важно е да се отбележи, че в некропола Суук Су на Крим токи с кръстовидна плочка са открити заедно с тип „Коринт“ (Баранов 1990, 131). Сред находките от некропола при Балчик внимание заслужава още една малка желязна В-образна тока, произхождаща отново от гроб с кремация - № 243 (обр. 8 *3*). Византийските В-образни токи са широко разпространени на север и изток от Черно море и в Средна Европа, като са познати в различни варианти. В няколко пункта на Северна България и Добруджа са засвидетелствани бронзови токи (Даскалов, Стойчев 2008, 502-503, обр. 1, 3; Хараламбиева 1993, 43). Обикновено В-образните токи се датират във втората половина на VI - първата половина на VII в. (Schulze-Dörrlamm 2002, 70-78, Abb. 25, B 15-B 18; Хараламбиева 1993, 43; Даскалов, Стойчев 2008, 502-503). Подобни, но „псевдотоки“ са отнесени от И. О. Гавритухин към втората и третата четвърт на VII в. (Гавритухин, Обломский 1996, обр. 91; Гавритухин 2001, с. 33, 39, 55). Към това време вероятно е изработен и нашият железен дериват, потвърждаващ мнението ни за датата на некропола. В изградената от А. Комар хронология на салтово-маяцката култура, първи хоризонт е наречен „Столбище-Старокорсунская“. В него са включени некрополите Старокорсунски, Нейталовка, Красная Горка и Сухая Гомолша и третият хронологичен хоризонт на Борисовския некропол, с характерните за тях късни деривати на В-образните токи, датирани неизвестно защо с половин - един век по-късно - 770-790 г. (Комар 1999, www.Archaeology.Klev.ua.komap2000, 45).

Към ранната дата на некропола насочват медните пластинки, гвоздейчетата и нитовете с полусферични главички, открити в четири гроба с кремации в ями (№. 87, 92, 99, 205) и в гърнето над главата на погребаното дете в гроб № 148. Правоъгълните пластинки вероятно са свързани с ремъчни украси, а огънатите, както се посочи, са украсявали или обковавали периферията на неголеми дървени съдове (Дончева-Петкова 2007, 136-138 и цит. лит.). Може да се допусне, че тези съдове са били донесении от преминалото Дунав население. Освен в балчишкия некропол огънати пластинки с нитове са засвидетелствани в гробове от некрополите при Топола (гроб № 50) и Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 107, табл. XXXIII_1). В по-късни паметници не са познати, най-вероятно защото тук съдове с обкови не са произвеждани.

В гроб с кремация и два с инхумация са открити близки по форма лети от бронз трапецовидни токи, които се отличават с наклонените си, леко профилирани страни и с прищипнато в края езиче, запазено при едната от тях (обр. 8, *5-7*). Три подобни токи са намерени в некропола при Разделна (Димитров 1978, табл. XV29-31; Fidler 1992, Taf. 61/3, 68/8). Такива токи са известни от VII в. от некропола при Девинска Нова Вес (Eisner 1952, obr. 32/10) и от редица аварски некрополи (Kiss 1977, Pl. XVII, 129, 1351; XXX, 60; XXXII, 142; Garam 1995, Pl. 101/ 5473; 114/7162; 130/ 9021; 171/12819) от края на VII и първите две-три десетилетия на VIII в. С тях се свързва и друг бронзов предмет от некропола при Балчик - висулка от гроб № 140 (обр. 8, *4*), която се доближава до шарнирните висулки от съкровището при Врап (Werner 1989, Taf. 25/18, 26/19).

Интерес предизвикват и две медни, плоски гривни от гроб № 149. По дължината си те са украсени с канелюри, като върху образуваните изпъкнали ленти са вдълбани насечки. Подобни гривни със заоблени отворени краища са публикувани от Карапелит, Добричко. Посочени са аналогии с материали от аварския некропол Пилишмарот-Башахароц от VIII в. и от двуобредния некропол до Платонещ, окръг Яломица в Румъния (Йотов 2007, 127, обр. 3 и цит. лит.). Гривни с надлъжни канелюри, но с шарнирно закопчаване са засвидетелствани сред паметници от VII в. - златни екземпляри от Кунбабони (кат. № 25, 26), бронзови от Кезтхели, от Капошвар или със закръглени краища от късноаврския некропол Ордаш (Tóth, Horvát 1992, 206-207, not. 895-898, Abb. 13, 83). Като проследява женските накити от VII-VIII в. в

Карпатския бассейн, З. Чилинска не пропуска и металните гривни. Към III тип тя причислява подобни плоски гривни с канелюри, но с шарнирно закопчаване (Čilinská 1975, 84, Abb. 8/4). Като че ли най-близки, еднакви на тези от балчишкия некропол, са двете гривни от гроб с инхумация № 81 на биритуалния некропол при Султана в Румъния. Този некропол, както е известно, Б. Митря датира в VIII в., но не изключва да е съществувал от края на VII до началото на IX в. (Mitrea 1988, 102, Pl. 10, T. 81).

Внимание заслужава и останалият инвентар в некропола - железните предмети и накитите - обеци, маниста, открити само в детски гробове. Обеците са познати типове от меден или бронзов тел - обикновени отворении халки, халки, при които единият край е оформен като петлица или като конусовидна спираловидна висулка, халки с нанизано метално мънисто. Всички те се отнасят към VII-VIII в., като някои имат и по-широк хронологичедски обхват - края на VI - средата на IX в. (Даскалов, 1997-1999, 138-139, тип IV-V и цит. лит.; Григоров 1999, табл. 8 A-D).

Гробовете с кремация и инхумация са разпръснати по цялата територия на балчишкия некропол. Този факт и близките, почти еднакви материали, животните, тризните, напомнят, че двете групи са синхронни. И все пак се наблюдава известно обособяване. В западната част преобладават гробовее с инхумации и с големи животни, докато в източната част са повечето гробове с кремации в ями. Кремациите в камери са между тях, но предимно в периферийните части. Две, безспорно по-късни, камери и шест ями с кремации са разположени над гробове с инхумации.

Биритуализмът, както произходът на керамиката, е сложно явление, коментирано неведнаж в археологическата литература. Обикновено се приема, че възниква в смесена етническа среда. Години наред гробовете с кремации се приемаха за славянски, с инхумация - за прабългарски (Плетнева 1962, 49; Димитров, 1987, 214). По-късно бе изказано мнение, че и тюркоезични племена са кремирали своите мъртви (Плетнева 1967, 102). За Ж. Вължарова некрополите с урнови гробовее без животинска храна са славянски, докато безурновите, „при които горелите човешки кости са смесени с негорели животински и керамичните съдове са от салтовски тип“, са прабългарски. От прабългарите са оставени и трупополаганията по езически начин в биритуалните некрополи (Вължарова 1976, 427). Подобно е мнението на У. Фидлер, според който некрополите с урнови гробове са славянски, а «за прабългарите остават биритуалните некрополи» (Fidler1992, 362). Напоследък се допуска, че биритуализмът е свързан не толкова с етнически, колкото с идеологически различия (Аксенова 2007, 223, 224), становище, което не е лишено от основание, като се има предвид прилагането на двата обреда и при други етноси от античността до наши дни.

Известните некрополи с кремация на територията на Русия и Украйна са твърде различни, даже разновременни. Това се отнася както за некрополите от Прикубанието (напр. Дюрсо, Казазово II, Перекупски, Молдованка и по-ранния Борисовски), така и за тези по Дон и Северски Донец (Маяки, Новая Покровка, Сухая Гомолша, Лиси Горб, Пятницкое, Тополи, Кочеток). Различни са и по отношение на нашите гробове с кремация. В посочените територии не са засвидетелствани биритуални некрополи като тези на Долен Дунав. Единственият биритуален некропол - Красная Горка поставя много въпроси, свързани с датата на гробовете с кремация и тяхната етническа принадлежност - от славянска до иранска (Аксенов, Тортика 2001, 201). В своя по-късна работа В. С. Аксенов допуска, че гробовете по двата обреда са оставени от семейства, членовете на които принадлежат към различни, но родствени етнически групи. Това схващане подкрепя тезата, че едно население може да погребва мъртвите си по два различни начина (Аксенов 2005, 226). Що се отнася до инхумациите от Красная Горка част от тях напомнят на известните от Северното черноморие от V-VII в., въз основа на които А. И. Семенов очерта «паметниците от българския кръг» в ареала на Източноевропейските степи (Семенов 1988, обр. 4 а).

Некрополът при Балчик реконструира не само елементи от религиозните представи, отношението към смъртта и мъртвите, но разкрива и редица страни от бита, от материалната култура на живеещото някъде наблизо население - то вече се е занимавало със земеделие, сред него е имало добри скотовъди, прекрасни грънчари.

Проучванията категорично показват, че погребаните не са номади. Наличието на голям, постоянен некропол (около 300 гроба с разкритите от М. Димитров), гъсто разположените гробове от двете групи, големият брой детски гробове (43,98%), изобилието на животински и птичи кости, черупките от яйца, напомнят за вече уседнало население. Откриването на косер до ръката на погребаната жена, потвърждава земеделския бит на населението. Наличието в повечето гробове на скелети на овце, агнета, на

птици, говеда, а в изгаряниятa, освен на овце, агнета, птици и на прасета, и на много горели говежди кости, показва, че хората, оставили некропола, са били добри скотовъди. Толкова много цели животни (при 33% от инхумациите) не са открити в нито един от известните досега биритуални некрополи. Поставените в гробовете животни не са били щадени, защото е трябвало да служат на мъртвите в задгробния живот, и то от най-малките - 2-3-годишни деца до 50-60 годишни мъже и жени. Да се изгори на кладата или да се постави в гроба цяло говедо би било лукс и в наше време. А какво да се каже за семейния гроб (№ 261, 262, 263), обединяващ двама мъже и едно дете, при който погребенията са извършени едновременно и едновременно са заклани две агнета, две крави и теле.

Данните от некропола показват, че населението, което го е оставило, е било миролюбиво. В гробовете липсва оръжие (само две стрели в детски гроб с кремация) и конско снаряжение. Или може би наличното оръжие е било скъпо и е оставало на съхранение при живите?

Разкопките на некропола при Балчик не установиха кенотафии. Не се констатира завръзване на стъпала и послесмъртно обезвреждане на мъртвите. Два-три случая на разместени крайници най-вероятно се дължат на риещи животни.

В нито един от гробовете както с кремация, така и с инхумация не са открити части или цели скелети на коне, което води до неоспоримия извод, че тези, свещени за прабългарите животни, не са използвани за храна. Впрочем такава е картината и в другите двуобредни некрополи. За сигурни погребения с коне се приемат единични примери от Нови пазар, Кюлевча, Ножарево, а до краката на погребания в гроба при Кабиюк е поставена кожа на кон с крайниците - крака, опашка и глава. Може би в тези случаи конете са загинали заедно със собствениците си и затова са полагани в един гроб. А може би с усядането в новите територии е настъпила промяна в обреда? Не е изключено коне да са убивани само в изключителни случаи - при погребения на войни, на представители от елита. Примери с коне - цели или отделни части - са много повече от територията на Южна Русия. Познати са дори в синхронни на балчишкия некропол паметници - Красная Горка, Нейталовка (Аксенов, Тортика 2001, 199-201).

Некрополът не очертава ярко разграничаващи се социални различия - при повече от половината гробове са оставяни керамични съдове и скромни метални вещи. Може би най-богати са 15-те гроба с големи животни. Не се установява и полова диференциация. В гробовете на жени са поставяни почти същите дарове (съдове, железни токи, халки, ножове), както при тези на мъжете. Полагани са и големи животни. Различия в социалния статус се наблюдават най-често в детските гробове - в значителен брой гробове с инхумация липсва инвентар, докато в други са поставяни съдове с храна или животни, или съдове и животни, а понякога само накити - обеци, мъниста, медни полусфери, звънче и астрагали.

Наблюденията показват, че независимо от това как са извършвани погребенията - чрез кремация или инхумация, погребалните ритуали са спазвани строго. Изглежда е имало хора, които са се грижили и стриктно са наблюдавали погребалната церемония. По един и същ начин са полагани хората и животните в големите гробове, по еднакъв начин са оформяни камерите (често със застъпващи се камъни), по еднакъв начин са нареждани съдовете и останалия инвентар в ямите с кремации.

За разлика от други биритуални некрополи, при балчишкия не са намерени гробове с кремация, при които изгорените човешки кости са поставяни в урни. Този факт, отсъствието на славянски по форма и украса гърнета, наличието на животински кости в почти всички гробове с кремации, еднаквият инвентар при гробовете от двете групи, показва, че населението, което го е оставило, е прабългарско.

Некрополът при Балчик с откритите в гробовете сферични и сфероконични кани, с токите - В-образна, с кръстовидна плочка и тип Коринт, с тънките медни пластинки с изчукани полусфери, с гвоздейчета с декоративни глави и с подвижните нитове, с прегънатите пластинки е не само един от ранните, но за сега и най-ранният наш паметник. Аналогиите на изток, в Украйна - в Крим, както и по Среден Дунав - сред паметниците от средноаварския и първа и втора фаза на късноаварския период потвърждават това. Тези материали показват, че некрополът е възникнал с преминаването на юг от Дунав на Аспаруховите прабългари, с образуването на българската държава (около 80-те години - края на VII в.). Краят му не е съвсем ясен. Големият брой гробове напомня, че не е създаден за кратък период - може би в продължение на един век. Липсват християнски гробове, каквито са засвидетелствани в периферийните части на други биритуални некрополи, няма и амфоровидни стомни и всичко това показва, че изоставането му е станало около края на VIII и надали достига IX в.

Поставените въпроси, редица предположения и доуточнявания може би ще се изяснят при бъдещите наблюдения върху откритите материали. Селището все още не е локолизирано, но металните предмети и някои керамични съдове позволяват да се твърди, че недалеч от морския бряг на днешния гр. Балчик се е заселило българско население, което е донесло със себе важни за нас датиращи находки и което е оставило най-ранният от известните досега некрополи. Така този паметник е едно от малкото археологически свидетелства, потвърждаващи сведенията на писмените извори за началото на българската държава.

Цитирана литература:

Аксенов 2005: В. С. Аксенов. К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. - В: Хазары. Евреи и славяне, 16. Москва-Йерусалим, 2005, 219-231.

Аксенова 2007: Н. Аксенова. Этническая принадлежность погребении по обряду кремации в среде Салтово-Маяцкий культуры (На примере биритуальных могильников). - Проблеми на прабългарската история и култура, 4-1, 2007, 221-232.

Аксенов, Тортика 2001: В. С. Аксенов, А. А. Тортика. Праболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII-X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. - Степи Европы в эпоху средневековья, 2, Донецк, 2001, 191-215.

Ангелова 1982: Ст. Ангелова. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII-IX в.). - Годишник на Софийски университет „Кл. Охридски“. Исторически факултет, 74, 1982, 33-61.

Баранов 1990: И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневекавья (салтово-маяцкая культура). Киев, 1990.

Богачев 2007: А. В. Богачев. О времени прихода болгар на Среднюю Волгу. (в свете новых находок и публикаций). - Проблеми на прабългарската история и култура, 4-1, 2007, 15-23

Брайчевська 1961: А. Т. Брайчевська. Розкопки гончарського горна в балці Канцирка в 1955 г. - Археологія, 13, 1961, 114-118.

Виников, Сарапулкин 2007: А. З. Винников, В. А. Сарапулкин. Грунтовые могильники Салтово-маяцкой культуры лесостепного Поосколья. - Проблеми на прабългарската история и култура, 4-1, 2007, 313-332.

Възарова 1976: Ж. Възарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976.

Гавритухин, Обломский 1996: И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва 1996.

Гавритухин 2001: И. О. Гавритухин. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек. - Культура Евроазийских степей второй половины I тысьчелетия н.э. (из истории костюма), 2, Самара, 2001, 31-131.

Гавритухин 2005: И. О. Гавритухин. Хронология эпохи становления Хазарского каганата. - Хазары. Хазары славяне. Йерусалим-Москва, 2005, 378-427.

Глебов, Иванов 2007: В. П. Глебов, А. А. Иванов. Кочевническое погребение хазарского времени из могилника Таловый II. - Материалы и исследования по археологии Дона, вып. 2. Средневековые древности Дона. Хазарский проспект, 2007, 154-176.

Григоров 1999: В. Григоров. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав. - Археология, 1999, 3-4, 21-42.

Даскалов, под печат: Средновековни обекти по българското южно черноморие. - Известия на Народния музей Варна, под печат.

Даскалов, Стойчев 2008: М. Даскалов, С. Стойчев. Колонна гарнитура от втората половина на VI век от околностите на с. Драгоево, Шуменско. - Studia in honoriem Al. Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през античността VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. София, 2008, 502-511.

Димитров 1978: Д. И. Димитров. Некрополът при гара Разделна. - Известия на Народния музей Варна, 14 (29), 1978, 120-152.

Димитров 1987: Д. И. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Даскалов 1997-1999: М. Даскалов. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. - Добруджа, 14-16, 1997-1999, 137-154.

Дончева-Петкова 2007: Л. Дончева-Петкова. Нови данни за некропол № 3 при Балчик. - Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, 2007, 121-146.

Йотов 2007: В. Йотов. Нови данни за ранносредновековни български некрополи. - В: Българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Р. Рашев. Велико Търново, 2007, 125-137.

Ковалевская 1981: В. Б. Ковалевская. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе. - Плиска-Преслав, 2, 1981, 43-55.

Комар 1999: А. В. Комар. Предсалтовские и раннесалтовский горизонт Восточной Европы.- Vita Antiqua, 2, 1999, 111-136 (www.arhaeology. Kiev.ua).

Комар 2000: А. В. Комар. Горизонт Столбище - Старокорсунская и некоторы проблемы возникновения салтовской культуры - Fino-Ugrica, 2000, 1, 42-65.

Кравченко 2007: Е. Кравченко. Городища Среднего течения Северского Донца. - Проблеми на прабългарската история и култура, 4-1, 2007, 167-206.

Кузнецов 1962: В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа. - МИА, № 106, 1962.

Магомедов1983: М. Г. Магомедов. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.

Мінаева 1961: Т. М. Мінаева. Кераміка Балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі. - Археологія, 13, 1961, 119-128, книжка?

Пархоменко 1985: О. В. Пархоменко. Салтовская культура. - В: Этно-культурная карта территории Украинской ССР в первого тысячелетия новой эры, 1985, 135-140.
Плетнева 1962: С. А. Плетнева. О связях аланоболгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв.- Советская археология, 1962, 1, 83-94.
Плетнева 1967: С. А. Плетнева. От кочевий к городам. Москва,1967.
Приходнюк 2005: О. М. Приходнюк. Пастирське городище. Київ- Чернівці, 2005.
Савченко 1986: Е. И. Савченко. Крымский могильник. - Археологические открытия на Новостройках. Древности Северного Кавказа, 1, 70-97
Семенов 1988: А. И. Семенов. К выявлению центральноазиатских элементов в культуре ранесредневековых кочевников Восточной Эвропы. - Археологический сборник Государственого Эрмитажа, 29, 1988, 97-111.
Станчев, Иванов 1958: С. Станчев. С. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София, 1958.
Сташенков 2007: Д. А. Сташенков. О хронологическом соотношение двух памятников раннеболгарского времени в Среднем Поволжье.- Проблеми на прабългарската история и култура, 4-1, 2007, 417-443.
Флеров 1981: В. С. Флеров. Лощеная керамика Салтово-Маяцкой культуры как исторический источник. Автореферат. Москв, 1981.
Флеров 2000: В. С. Флеров. Аланы Центрального предкавказья V-VIII веков: Обряд обезвреживания погребанных. Москва, 2000.
Харалambиева 1993: А. Хараламбиева. Колании токи от IV-VII в. от Добричкия музей. - Добруджа, 10, 1993, 32-46.
Čilinská 1975: Z.Čilinská. Frauenschmuk aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken. - Slovenská Archeeológia, XXIII, 1, 1975, 63-96.
Comşa 1979: M. Comşa. Ccaramica alanica din secolui al VIII-lea descoperită in centrul Dobrogei. - Pontica, 12, 1979, 151-161.
Eisner 1952: J. Eisner.Devínska Nová Ves. Bratislava, 1952.
Fidler 1992: U. Fidler. Studien zu Gräberfelden des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992, Band 1, 2.
Garam 1995: É. Garam. Das awarenzeitliche Gräberfeld vom Tiszafüred. - Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary, 3, Budapest, 1995.
Kiss 1977. A. Kiss. Avar Cemeteries in County Baranya. - Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary. Budapest, 1977.
Mitrea 1988: B. Mitrea. La nècropol birituelle de Sultana. Résultats et problems. - Dacia, 32, 1988, 91-139.
Schulze-Dörrlamm 2002: M. Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Güvtelschnalle und Güvtelbeschläge im Römisch-Germannischen Zentralmuseum. Mainz, 2002.
Török 1994: G. Török. Das avarenzeitlische Gräbaberfeld von Solimár. - Das awarische Corpus, 1, 1994.
Tóth, Horváth 1992: E. Tóth, E. , A. Horváth. Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemet, 1992.
Werner 1989: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1989.

The Balchik cemetery: New data regarding the Proto-Bulgarians
(Summary)

Lyudmila Doncheva-Petkova

In the space of seven years, a team of archaeologists continued with the excavations started by M. Dimitrov on the bi-ritual cemetery near Balchik. In an area of 1,500 square meters, 206 new graves were discovered, 119 of which are cremation burials and 87 inhumations. The cremation burials have not been dug as deep into the ground as the inhumations and there is further differentiation according to the layout of the burial installations into pit and chamber cremation burials.

There are 87 pit graves. They are round, elliptical, rectangular, square, or irregular in shape. The diameter of the round pits ranges from 0,435 to 0,7 m (figs. 1 and 2). In the case of the elliptical and rectangular pits, measures vary a great deal, though their length never exceeds 0,8/1 m. There are 24 chambers, which have been built from limestone slabs and only in a few cases from bricks. Some chambers have the shape of a cube, others are parallelepipedal; most of them, however, have their cover or floor slabs missing and are solely symbolic. The osteological research shows that, occasionally, two or even three individuals have been buried together in the pits and chambers. Along with the human bones there are often found the burned or unburned bones of domestic animals.

There are 87 inhumation burials. Most commonly these are ordinary pits, rectangular or trapezoid in shape (a number of pits have been extended to the south or to the east because of the animals placed inside; figs. 5 and 6), though there also are some graves covered with stones, partially fenced off with stones along their long or short sides, fully fenced off with stones, both fenced off and covered with stones, and cist graves. The dead are buried supine with extended

legs and arms. Of the preserved skulls, seven child skulls along with six female and a male one reveal artificial deformation. Charcoals have been found in some of the graves; two of them contained charred planks and lime. The sacrificial food is varied: in the cremation burials, burned or unburned lamb, sheep, pig, cattle, and bird bones have been found. Different animals were deposited in 29 of the graves. Sheep, lambs, or birds were revealed in child graves, while in 15 of the deeply dug-in adults' graves, cows, oxen, and calves have been found (usually placed over the legs of the dead); the animals had been cut up beforehand, though without any missing parts. (figs. 5 and 6).

The grave goods and personal items consist predominantly of ceramic vessels: 145 pots made of sandy or pure clay, jugs, bowls, and buckets (fig. 7). Among the metal items most common are the small knives, buckles, and rings, while the following have been recorded only once: pruning knife, fire starter, iron hoops, hooks, a small bell, etc. Diagnostic for the dating of the cemetery are the iron buckles of the Corinthian type and one B-shaped piece, as well as another made of bronze and having an oval frame and a stationary cross-shaped plate decorated with a 'bird's eye'; all of them have been found in cremation burials and date to the second or third quarter of the seventh century AD (fig. 8 *1-3*). The copper plates, some with hammered out half-spheres, others folded over wooden remains and held by nails and rivets with semi-spherical heads (found in cremation burials Nos. 87, 92, 99, and 205, and in a child inhumation burial No 148) also point toward an early date for the cemetery. The rectangular plates are probably part of bridle decorations, while the folded ones must have plated the periphery of wooden vessels. Such vessels, plates, and buckles were brought by the people crossing the Danube and are not found in later periods. For others, specifically copper buckles, a pendant, ear-rings, and bracelets, exist parallel artifacts made of similar material and dated from the end of the seventh to the eighth century AD (fig. 8 *4-7*).

The excavation results unambiguously show that the people buried there were not nomads. The existence of a large, permanent cemetery (consisting of 300 graves, the ones discovered by M. Dimitrov included), the density of the graves of both types, the large number of child graves (43.98%), the abundance of animal and bird bones, the egg-shells, all point to an already settled population. Such number of complete animals (discovered in 32% of the inhumations) has not been seen in any other bi-ritual cemetery. The presence of a prune knife next to the hand of a buried woman confirms the farming lifestyle of the population. In general, the finds suggest that the population which left them was a peaceful one. There are no weapons in the graves (only two arrows in a child's cremation burial), and no horse equipment. However, it is possible that the available weapons were too valuable and remained with the living for safekeeping. The excavations did not reveal any cenotaphs, binding of the feet or any other kind of a post mortem rendering the dead harmless.

Partial or complete horse remains have not been found in any of the graves, which leads to the indisputable conclusion that these sacred to the Proto-Bulgarians animals were not used for food. The cemetery does not show clearly distinguishable social differences; for the most part, the burial goods consist of ceramic vessels and modest metal items. Perhaps, the graves containing large animals should be considered the richest. However, there is no differentiation between the sexes. Female graves contain roughly the same gifts (vessels, iron buckles, hoops, and knives) as those of men. Differences in social status are most commonly observed in child graves; in a considerable number of the inhumations, there is no grave goods, while in others there have been deposited vessels containing food or animals, or vessels and animals, or, in some cases, just jewelry, namely ear-rings, beads, copper hemispheres, a small bell, or astragals.

Examination shows that, regardless of how a burial was made – by cremation or inhumation – the burial rituals were observed strictly. It is apparent that there were people who attended to and oversaw the burial ceremony rigorously. People and animals have been laid out identically, the chambers have been shaped in the same way (often by means of overlapping stones), and the vessels and the rest of the grave goods in the cremation burials are also identically arranged.

Unlike other bi-ritual cemeteries, in the Balchik cemetery there are no cremation burials in which the burned human remains have not been placed in urns. This fact along with the absence of pots decorated and shaped in the Slavic manner, the presence of animal bones in almost all of the cremation burials, the uniform goods in graves of both types, demonstrates that the population which left all that was Proto-Bulgarian.

The Balchik cemetery is not only one of the earliest, but for now it is the earliest of this site type in Bulgaria. This is confirmed by

parallel cemeteries to the east, in the Ukraine – both in Crimea and along the Middle Danube – belonging to the middle Avar period. These material shows that the cemetery came into existence after Asparukh's Proto-Bulgarians crossed the Danube to the south, and around the time of the founding of the Bulgarian state (ca. the 680's or the end of the seventh century AD). Its end is not entirely clear. The large number of graves is a reminder of the fact that it must have been used over a long period of time, probably a whole century. There are no Christian graves and no amphora-like pitchers, which suggests that the cemetery was abandoned towards the end of the eighth century and most likely no later than the ninth century AD.

Християнски храмове и некропол от X-XII в. в околностите на Созопол

Методи Даскалов, Катя Трендафилова

Новоразкритите християнски храмове са разположени на висока скалиста тераса, на около 21-22 м над морското равнище в югоизточната част на полуостров Буджака, в м. Каваците - Сулинария (обр. 1; за наименованията: Трифонов 2006, 86). От юг е закътания дълбок залив на къмпинг „Каваците“, на изток е нос Св. Стефан, а на запад теренът се снишава. Мястото е защитено от ветровете и от бурните вълнения (от изток и североизток) и е изключително подходящо за живот с близостта си до естествен водоизточник на питейна вода[1].

През 2004 г. при строителни работи в близката околност колегите от Археологическия музей в Созопол са регистрирали на това място архитектурни останки, обявени за средновековна църква и са ги включили в охранителната зона на паметника на културата „Некропол на Аполония Понтика в м. Каваците и м. Сулинария“[2]. Според кадастралния план на Созопол обектът попада в рамките на УПИ VIII-8042. Аварийното археологическо проучване бе предизвикано от заявени намерения за строителство в този участък и бе изцяло и коректно финансирано от собственика на терена[3].

През последните няколко години околният пейзаж е променен значително. Въпросният терен е единственото незастроено място и е заобиколен от три страни с вече издигнати или все още довършващи се сгради. Голяма част от пръстта и строителните отпадъци от строежите бяха депонирани върху подлежащата на проучване площ и скриваха паметника. За наличието на градежи подсказваха откъртени блокове зидария и показващи се в профила основи на зид. След почистването на терена се установи, че оригиналната повърхност на релефа, южно от видимите останки е силно увредена - прокопана и терасирана до ниво на стерилен песъкливо-глинест грунд (до дълбочина 17,70 м[4]). От изток се очертаха и останки от дъговидни зидове, които са дали основание за предварително определяне на обекта като „средновековна църква“.

В резултат на проучването бе разкрит архитектурен комплекс от два долепени по дългите си страни християнски храма с обща площ малко над 200 кв. м (обр. 2)[5]. Архитектурните останки са частично засегнати от изток и от запад при изкопите и издигането на подпорни и оградни стени на дворовете и сградите в съседните имоти. От север самият храм не е засегнат, но при строителни работи е унищожена оригиналната повърхност и това е проследено на разстояние около 2 м от северната му стена.

Данните, получени в резултат на археологическото проучване дават основание да се говори за комплекс от два последователни във времето християнски храма. Първият е със запазени размери: 13 м (запад-изток) и 10,50 м (север-юг). Дългата ос на храма е отклонена от изток към юг с около 28º. Фундирането е на средна дълбочина 0,40-0.45 м в силно песъклив, податлив грунд. Навсякъде на стените отвън, а на места и отвътре има добре изразен цокъл (с ширина до 0,25 м), разграничаващ основите от надосновния градеж. В зидовете са използвани варовикови, бигорни и гранитни блокове както и ломени камъни, споени с бял твърд едрозърнест хоросан. На места са вградени цели или фрагменти от тухли и керемиди за хоризонтално и вертикално изравняване на зидарията. И двете лица са старателно оформени. Вътрешните лица на дъгите на апсидите са иззидани от обработвани и напасвани на място варовикови блокчета. Дебелината на зидовете в суперструк-

[1] Благоприятните условия за живот са оценени от дълбока древност. В последните години се проучват останки на селище от късния неолит от колегите П. Лещаков, Д. Недев, д-р М. Гюзелев.

[2] Заповед РД 09-159/02.05.2006 г. на Министъра на културата на Република България. Благодарим на колегите д-р К. Панайотова (НАИМ-БАН) и Д. Недев (АМ-Созопол) за предложението да проучим паметника.

[3] Проучването се проведе през м. юли-август 2007 г. по договор между НАИМ-БАН и „Туркомфорт“ ЕООД. Благодарим на г-н Божидар Бояджиев, управител на фирмата, за коректното отношение към проучването.

[4] Посочените в публикацията дълбочини са в абсолютни балтийски коти.

[5] Архитектурно-геодезичното заснемане е дело на К. Трендафилова и инж. А. Каменаров.

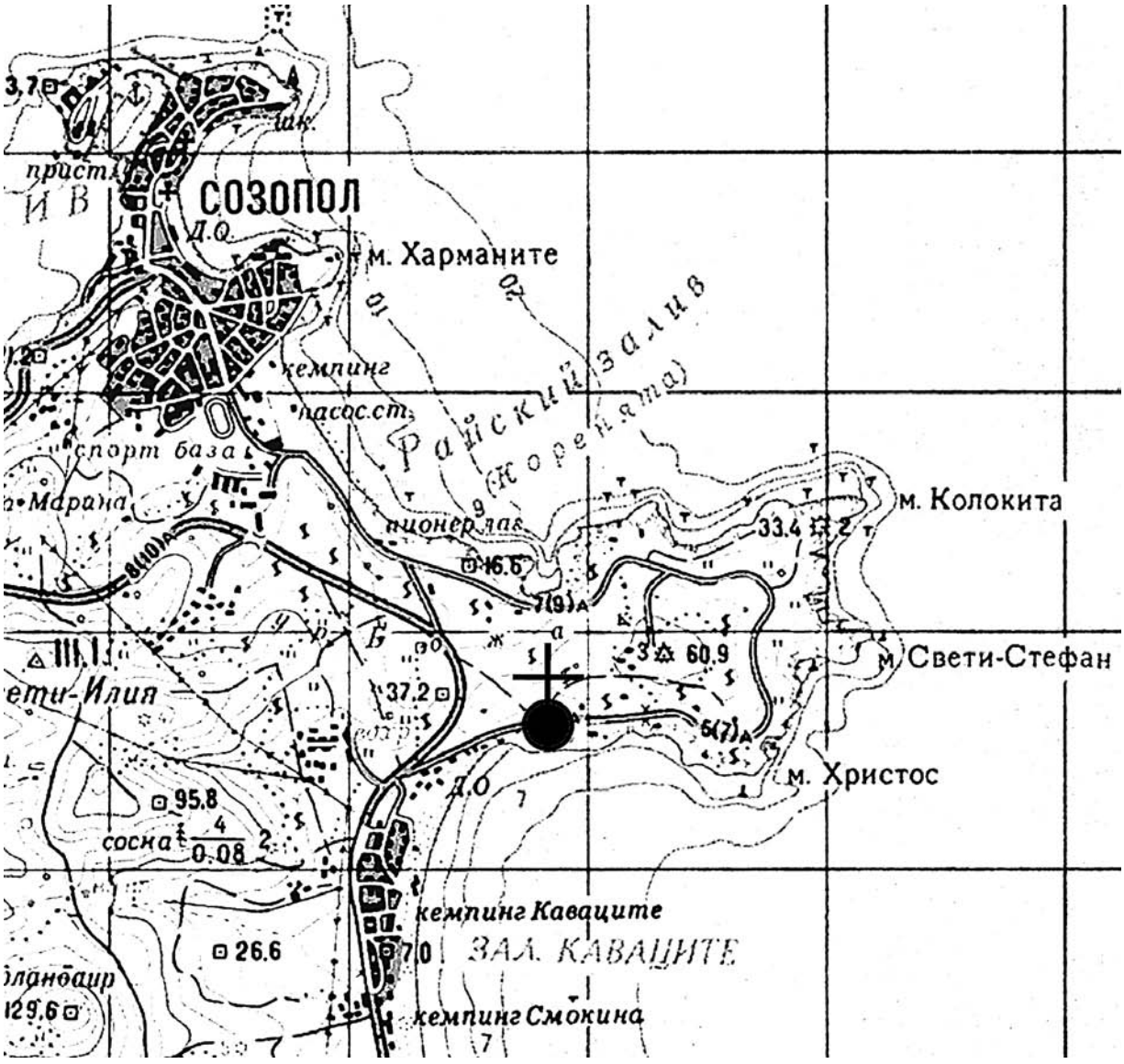

Обр. 1. Созопол. Местоположение на проучения паметник
Fig. 1. Sozopol. Location of the excavated site

ция варира между 0,72-0,80 м. При оформянето на страниците на входовете и стълбовете във вътрешността като сполии са използвани надгробни паметници от намиращия се в близост елинистически некропол. Не е изключено част от материала да е донесен от Стария град на Созопол или от по-близко намиращи се обекти (неизвестни засега). Сред сполиите има 4 стели с надписи (в три случая върху тях са изписани имена на починали, в един - епитафия).[6]

По своята планова схема храмът се отнася към типа триапсидни кръстокуполни църкви със свободно стоящи стълбове и притвор (обр. 3). Строителните дейности в имота, разположен западно от храма, са унищожили западната стена на притвора, което не позволява да се добие пълна представа за размерите му. При издигането на подпорна стена в източния парцел са разрушени северната и част от централната апсиди и истинската дължина е възстановима само графично. Документираните вътрешни размери на наоса са: 8 м (север-юг) и 8,50 м (запад-изток), измерено от началото на дъгата на централната апсидида.

Притворът е частично разрушен - западната му стена изцяло липсва (обр. 2). Запазената му ширина е 2,60 м (проследена от север), а дължината - 8 м (вътрешни размери). От юг е разчистена източна страница на вход. От север няма данни за такъв. За съжаление нищо не може да се каже за западната фасада на притвора и за броя на входовете в него. Тук не е установена някаква специално положена настилка. За под

[6] *Надписите са предоставени за разчитане, обработване и публикуване на д-р М. Гюзелев от Регионален музей - Бургас.*

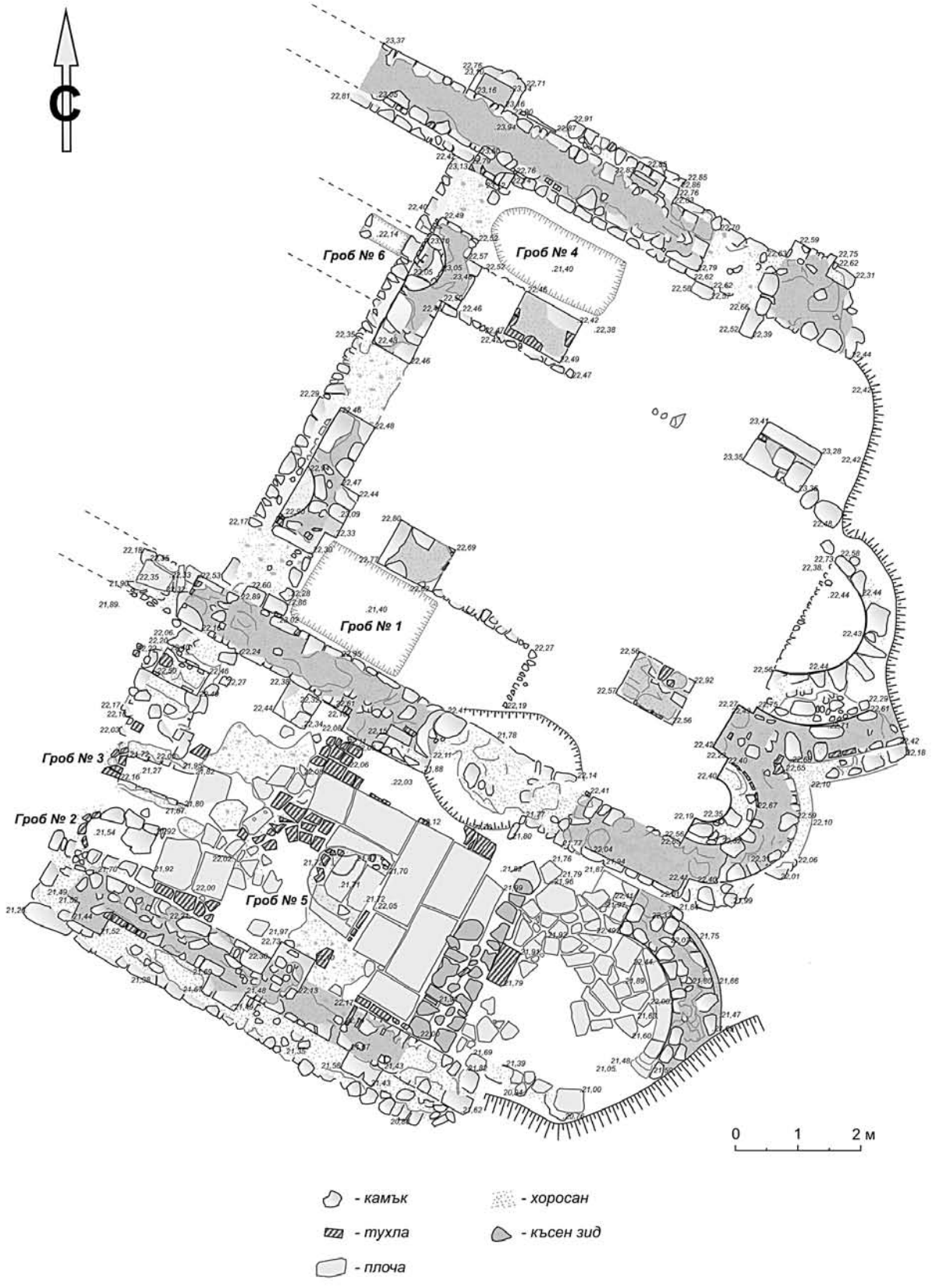

Обр. 2. Созопол. Архитектурно-геодезично заснемане на църквите (изработили: инж. А. Каменаров и К. Трендафилова)

Fig. 2. Sozopol. Architectural-geodesic survey of the basilicas (drawing dipl. ing. A. Kamenarov and K. Trendafilova)

е служил трамбования песъклив грунд, в който са набити дребни камъчета и хоросан, нападал при изграждането. Нивото му отговаря на това на банкета, с денивелация от 0,25 м в посока от юг към север (измерено по вътрешния цокъл).

Преминаването от притвора в наоса е ставало чрез триделен вход (обр. 2). Северният и южният са с ширина 0,72-0,75 м, а централният - 0,92 м. Между входовете, по западното лице на стената са регистрирани две ниши (шир. 0,60-0,65 м и дълбочина 0,35-0,40 м). Дъната им са оформени с преупотребени мраморни плочи и са на височина около 0,70 м над нивото на банкета. По всяка вероятност те са посветени на патрона на храма и на друг светец.

Наосът е с почти правилна квадратна форма (обр. 2). Пространството му е разчленено от четири масивни зидани стълба - опори за купола. Размерите им са: 1 х 0,75 м и отстоят на разстояние 3,40 м един от друг. Градени са от каменни блокчета с добре обработени лица, като на отделни места са използвани и фрагменти строителна керамика. Запазени са във височина на места до 1 м. В западната стена на наоса им съответстват два пиластъра с размери 0,75 х 0,30 м. Аналогични такива има и в източната част и именно те значително допринасят за вътрешното членене на олтарната част. Пиластрите имат и изключително важна конструктивна роля - във височина носят петите на арките, които се прехвърлят по дължината на наоса - от стълбовете към западната стена и съответно към олтарната част. В центъра на наоса се образува подкуполен квадрат със страна 3,40 м. В запълването на вътрешността бяха намерени големи фрагменти от зидарията на полусферичния купол (два с дъговидно извита вътрешна част - вероятно от основата на купола), както и слепени и единични каменни блокове с трапецовидно сечение - включени в конструкцията на арките. Вътрешната им страна е старателно измазана с фин розов хоросан. В единия от рухналите масиви е вградена средновековна амфора, от която липсва само устието (обр. 4). Някои от разчистените късове дават основание да се предположи полуцилиндрично засводяване на раменете на вписания в плана кръст.

Освен през тройния вход от запад, в наоса се е влизало и от север (обр. 2). В северната стена на храма, по средата между първата и втората лизена (от изток към запад) е засечена западна страница на вход и стъпало от вътрешната страна. За съжаление зидът тук е силно обрушен - факт, възпрепятстващ установяването на точните му размери. Дали подобен вход е имало

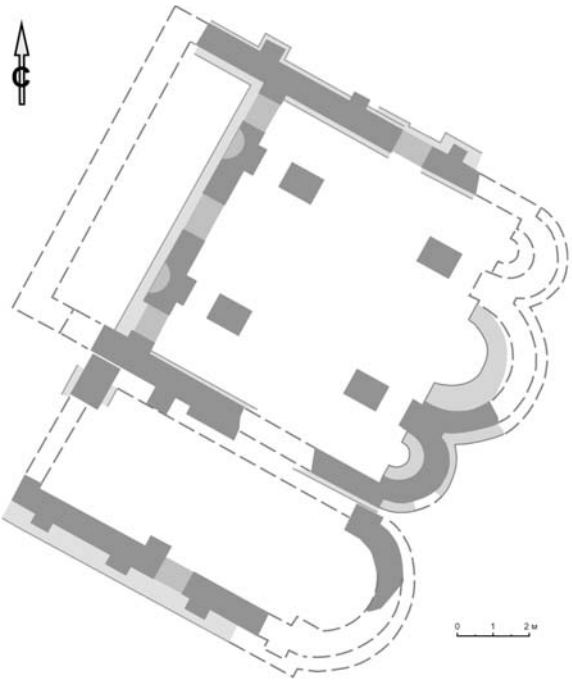

Обр. 3. Созопол. Примерна графична възстановка на храмовете (изработил: инж. А. Каменаров)
Fig. 3. Sozopol. Tentative graphic reconstruction of the temples (drawing dipl. ing. A. Kamenarov)

и от юг - може само да се предполага - зидът е демонтиран до нивото на субструкцията, а има и значително по-късно вкопаване (по всяка вероятност - за вадене на строителен материал).

Подът в наоса е направен чрез набиване в пясъка на средни и дребни по размер ломени камъни (използвани като подложка), залети и нивелирани с бял зърнест хоросан, примесен с дребни чакълчета. На места той е нарушен. При всички входове към наоса са оформени прагове.

Олтарната част е триделна и е долепена направо към наоса - ясно се разграничават олтар, протезис и дяконикон (обр. 2). Прави впечатление масивният градеж на апсидите - на места дебелината на зидовете достига до 1,90 м. Апсидите са с полукръгла форма отвън и отвътре. Изцяло са проучени южната и отчасти централната. Северната апсида е напълно унищожена при съвременните строителни дейности. Надосновния градеж от изток е отделен от основата чрез отстъп (цокъл), с ширина 0,35-0,40 м. Дебелината на зидовете във височина достига 0,60-0,75 м. И при централната, и при южната апсиди от вътрешната страна са долепени допълнителни зидове с ширина 0,60-0,90 м, съответно 0,40-0,45 м, наподобяващи стъпало. По всяка вероятност те са свързани с литургиката. Така апсидните ниши стават доста плитки. Централната апсида е с ширина 2 м и дълбочи-

на 1,05 м, а южната - съответно: 0,70 м х 0,40 м. Олтарното пространство на централната апсида е отделено от наоса чрез ниско стъпало с височина 0,10-0,12 м. Подът също е с хоросанова замазка, както в останалата част на сградата.

Олтарната преграда (вероятно дървена) е минавала по линията на източната двойка стълбове, като преходът от централната част на олтара към протезиса и дяконикона е ставал през входове с ширина 0,75 м (разстоянието между стълба и срещулежащия пиластър).

Отвън фасадата на северната, а вероятно и на южната стена на храма е разчленена чрез три конструктивно свързани с тях лизени с размери 0,60 (до 0,65) х 0,30 м, разположени на разстояние 2-2,10 м една от друга (обр. 3). Това предполага разчупване на външната повърхност на стените с т.нар. слепи ниши. Храмът е имал и остъклени прозорци - най-малко два по протежение на северната стена, вписани в слепите ниши, както и в централната и южната апсида. За това свидетелстват множество фрагментирани стъкла, намерени северно, извън сградата, на нивото на цокъла.

На места по външната фасада (особено при апсидите) е запазено старателното обмазване на фугите с хоросан с розов цвят (съдържащ много дребни керамични частици). Във вътрешността са запазени участъци (по стените и стълбовете), измазани с фина бяла хоросанова мазилка. От олтара произхождат фрагменти от втори пласт бяла варова мазилка с растителни примеси - плява и рязана слама, оцветени в червено-кафяво, синьо-зелено и черно. За съжаление, не може да се каже нищо за характера на стенописите. Със сигурност обаче е установен друг декоративен елемент от интериора - стените са били в бяло, а куполът и сводовете - в розово. Извитата белоглинена глазирана облицовъчна плочка от фриз, намерена под пода на пристроената по-късно еднокорабна църква подсказва, че храмът е имал и такава колоритна украса (вж. по-долу). Различният цвят на мазилките във вътрешността и предполагаемата керамична облицовка (поне на някои части) са единствените податки, свидетелстващи за интериора на храма. Не са регистрирани останки от каменна пластика.

Сред разрушенията бяха намерени многобройни фрагменти от два типа керемиди - сравнително големи, с леко извити нагоре надлъжни ръбове и по-малки, доста по-извити, което показва че покритието на храма е било с такива изделия. Средновековните керемиди рязко се различават от многобройните фрагменти елинистически керемиди и ранновизантийски тухли, преупотребени в зидарията най-вече при изравняването на редовете и оформянето на ъглите. Разликата е в глината - средновековната е с по-едри примеси, включително и органични, като цяло структурата на керемидите не е толкова плътна, а са и по-тънки от по-ранните.

Според общоприетото мнение за разпространение на архитектурния тип, изграждането на кръстокуполния храм край Созопол може да се постави в рамките на X в. Неговата най-близка географска аналогия е в Несебър - църквата „Св. Йоан Кръстител“ (Рашеновъ 1932, 89, обр. 51; Мавродинова 1976, 78, план 28). Близостта се изразява в оформянето на триапсидна олтарна част (като във вътрешността на олтара има аналогични стъпала - синтрон), разчленяването на фасадите на дългите стени, присъствието на вход откъм север (обр. 3). Влизането в наоса става също през три входа, което напълно отговаря на вътрешното пространствено разпределение. Различно е отсъствието на притвор и оформянето на издължено (по-дълбоко) олтарно пространство. Известно издължаване в общия план на сградата (по оста запад-изток) се постига и чрез по-голяма дължина на пиластрите, изградени към вътрешната западна стена на наоса, намиращи се в една линия с носещите стълбове.

Друг много близък паралел на разглежданията паметник е ранният храм на манастира „Св. Йоан Подром“ в Кърджали. Единствената разлика е в издълженото (по-дълбоко) олтарно пространство на последния (Овчаров 2001, обр. 2). Изследвайки ранния манастирски храм в контекста на многобройни паралели, Н. Овчаров стига до важни в хронологично отношение изводи не само за паметника в Кърджали, а за цялата група църкви от т. нар. преходен тип - т.е. те със сигурност се строят масово във византийските провинции през X (а може би още от последните десетилетия на IX в.) (Овчаров 2001, 26-30).

Разглежданият храм е най-близък по планова схема с църквата „Св. Герман“ (до Малкото Преспанско езеро) и тази при Водоча, Струмишко, като последната е със значително по-усложнен план (особено на притвора) и с една апсида (Мавродинова 1976, 77, 82). Единствената отлика с храма от днешна Северна Гърция е по отношение на входовете: при созополския има три такива от притвора към наоса, има оформен вход в наоса от север, документиран е вход в притвора от юг.

Голяма близост в някои елементи могат да се установят с проучваните в планината Па-

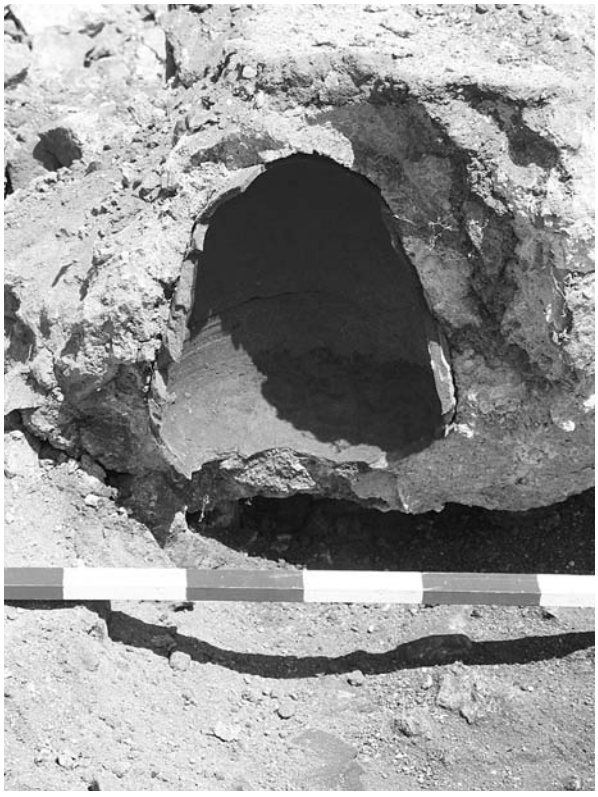

Обр. 4. Созопол. Фрагмент от сводовата конструкция с вградена амфора
Fig. 4. Sozopol. Fragment of the vault construction with the built-in amphora

пикион (префектура Родопи, Северна Гърция) християнски обекти (Zekos 2001). Като цяло созополският храм има аналогии с католикона на манастирския комплекс, разкрит на 6 км северно от Линос (Zekos 2001, fig. 31). Той обаче е с по-издължени пропорции, което до известна степен го сближава с базиликалните църкви. Това е основание проучвателят да определи разглеждания паметник като преходен тип между куполната базилика и класическия кръстокуполен храм. Пак в този район намираме паралел на нишите (отворени към притвора), изградени в стената, разделяща притвора от наоса. Те са регистрирани в малката кръстокуполна църква „В“, намираща се на 2 км югозападно от Керасия, в същия район (Zekos 2001, fig. 14). Там стените са запазени в по-голяма височина и е установено със сигурност, че нишите са арковидно оформени в горния край.

Без да претендира за пълна изчерпателност, направеният преглед убеждава в голямото разнообразие както по отношение на оформянето на цялостната планова схема - почти правилен квадратен наос или наос с дълга ос по посока запад-изток, присъствие на притвор (както и неговото вътрешно разделяне), така и в някои детайли: брой на входове, дълбочина на нишите на апсидите, разчленяване на външните фасади и др. (обр. 3). От тези наблюдения и от географското разпространение може да се направи извод за намираща се на високо ниво архитектурна традиция и школа, оказала влияние върху значителни райони, обхващащи балканските земи, островите и Мала Азия.

В хода на разкопките бяха придобити и други конкретни данни за датиране: вградена в куполната конструкция амфора, характерна за X в. (обр. 4) и анонимен фолис клас A1 (отсечен в периода 970-976 г.) - по времето на император Йоан Цимисхий[7]. Те дават основание строителството да се вмести в рамките на X в.

В един по-късен етап от функционирането си кръстокуполният храм е претърпял основен ремонт, към него е долепена еднокорбна църква (обр. 2). При ремонта е премахната керамичната му украса, а самият той придобива нови функции - около него се развива некропол.

До южната стена на църквата е долепен нов храм, като за основа от север е използван външния цокъл на кръстокуполната църква. Според плана той е еднокорабна църква без притвор. И нейната ос е със същото отклонение. Външните ѝ размери са: дължина - 11 м, ширина - 5 м. Южният зид стъпва на широк 1,20 - 1,30 м фундамент, вкопан до 0,40 - 0,45 м в чист пясък. В суперструкция дебелината на зида намалява до 0,70 м (обр. 2). Вследствие терасирането на терена при прокарването на път за тежките строителни машини, южната стена е подкопана и част от нея, както и от апсидата са се плъзнали по образувания склон, а запазените участъци са надвиснали над самия ръб. Силно обрушени са и западната и северната стени на храма - на места те дори са изцяло демонтирани под нивото на пода. Градежът е почти идентичен с този на кръстокуполната църква, но преобладава ломеният камък, липсват обработени блокове и хоросанът е значително по-ронлив.

В църквата се влиза през два входа - от запад и от юг. От западния е запазена само северната страница. Тя е старателно оформена и обмазана с розов хоросан. Впоследствие входът е бил запушен. Южният се намира приблизително в средата на стената, като шрината му е 0,90 м. От запад е фланкиран с добре оформен каменен стълб, издаващ се пред северното лице на зида (0,57 х 0,34 м). Лицето му, както и това на цялата стена е старателно обмазано с бял хоросан. От изток основата му е фланкирана с

[7] *Анонимният фолис е препечатен върху монета на император Никифор II и е определена от ст.н.с. д-р Бистра Божкова (НАИМ-БАН), за което ѝ благодарим.*

поставена на ребро по ширината на зида тухла. Отвън фасадата на южната стена е разчленена с три лизени, отстоящи на 1.90-2 м една от друга. Входът е вписан приблизително в средата на първата (от изток към запад) ниша.

Църквата има добре изразена дълбока, полукръгла апсида с ширина около 3 м и дълочина 1,30 м (обр. 2). Цокълът в субструкцията ѝ не е толкова подчертан, както при другите. Ширината му достига до 0,15 м, а тази на стената в суперструкция варира между 0,60 и 0,70 м.

Подът е с настилка от плочи и тухли. В апсидата той е от безформени мраморни и варовикови плочи със сравнително малки размери. Повърхността им е много добре изгладена. Те са старателно нивелирани (в границите между коти 21,89 и 21,92), а фугите между тях са запълнени с дребни камъчета. Настилката се проследява на площ до 3 м, измерено от средата на апсидата. От запад тя е ограничена с два масивни, добре обработени каменни блока, чиято горна повърхност се издига с 0,20 м над нея. По всяка вероятност те представляват повдигнато стъпало, разграничаващо двете части на храма - наоса и олтара.

Останалата част от сградата е настлана с масивни, преупотребени каменни плочи. Върху част от тях има гнезда за оловни скоби. Настилката е пропаднала или нарушена в отделни участъци. В средата, покрай южната и северната стени за настилка са използвани цели и фрагментирани тухли, полагани върху хоросанова подложка.

През по-късен етап, точно там където е оформено стъпалото, е издигнат преграден зид (обр. 2). От запад той стъпва върху стъпалото, а от изток до него е долепен ред големи ломени камъни, стъпващи направо върху настилката при апсидата. Спойката е с глина, но и от двете страни има стремеж за лицева зидария. Вероятно по това време е запушен и входът от запад.

Неравностите и пропаданията на масивните плочи от настилката, наложиха вдигането на две от тях с цел проверка. Така се установи, че под плочите има зидани гробове (обр. 2, обр. 5 *2, 3, 4*). Проучени са три такива (№ 2, 3 и 5), като два от тях частично попадат под западната стена на храма. Градени са от дребни камъни и фрагменти строителна керамика, споени с хоросан. И при трите е констатирана следната особеност - западната им стена е оформена като полукръгла ниша, в която е поставена главата на мъртвеца. При един от гробовете (№ 2) има измазване на гробната камера с розов хоросан. В два случая (№ 2 и 5) подът е настлан с цели и фрагментирани тухли или керемиди.

Разкриването на тези гробове ни дава основание да разглеждаме пристроения храм като крипта по замисъл и по предназначение. Още повече, че и в кръстокуполната църква настилката пред северния и южния вход към наоса е нарушена и също се откриха гробове (№ 1 и 4; обр. 2). В северната част на притвора е проучен гроб на дете под 1 година.

При почистването на терена около външния югозападен ъгъл на криптата се попадна на разпилени човешки кости. Изясни се, че е разрушен гроб с ориентация запад-изток. Това показва, че около комплекса се развива некропол, който за голямо съжаление е безвъзвратно унищожен при съвременното строителство.

Гроб № 1 е разкрит в сондажа пред южния вход, в наоса (обр. 5 *1*). Скелетът лежи на дълбочина 21,42. Дължина *in situ* - 1,70 м (без изпънатите в шпиц фаланги на долните крайници). Скелетът е по гръб. Черепът е силно повдигнат и зад тила му е подложен камък. Лицевият дял е обърнат на изток. Горните крайници са свити в лактите и подлакътните кости лежат под 90° върху гръдния кош. Тези на лявата ръка лежат върху тези на дясната. Долните крайници са изпънати. До черепа се намери фрагмент от белоглинено глазирано блюдо с врязана украса.

Гроб № 2 е разположен в югозападната част на криптата. Гробното съоръжение е камера, изградена от камъни, споени с бял ронлив хоросан. От запад с по-малки камъни е оформена полукръгла ниша (обр. 5 *2*). Гробът е покрит с масивни каменни плочи (липсват в западния край). Отвътре камерата е измазана с бледорозов хоросан. Размерите ѝ са: ширина около 0,55 м; дължина 2 м. От изток е останала една плоча от покритието на гроба с размери: 0,67 х 0,62 х 0,20 м. Дъното е настлано с преупотребени късноантични тухли. Тази настилка е на дълбочина 21,56. Скелетът е по гръб, но костите са разбъркани (от животно или при вторично отваряне - ?). Черепът е обърнат към лявото рамо. Ръцете са свити в лактите и положени в областта на корема. Долните крайници са изпънати. Дясната подбедрица не е на място, а е положена върху дясната част на таза. Костите са много изтлели и трошливи, което вероятно се дължи на голямото количество разложен хоросан в запълването на гроба.

Гроб № 3 е локализиран северно от гроб № 2. Гробната камера е старателно иззидана от каменни блокчета и тухли и е покрита с плочи. Има ширина 0,54 м. От запад е оформена ниша, в която лежи черепа (обр. 5 *3*). Ширината на нишата е 0,33-0,34 м, а дълбочината - 0,46

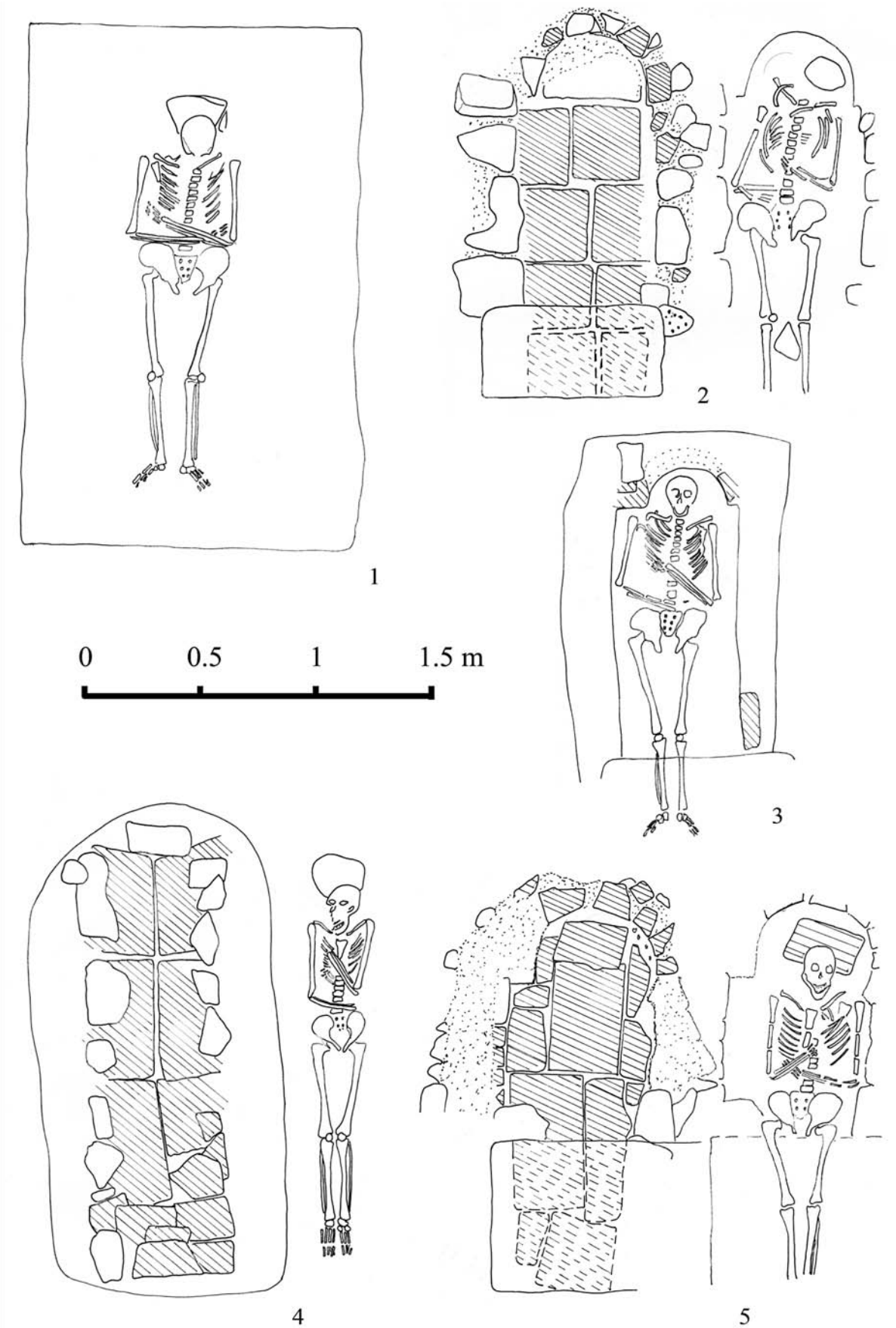

Обр. 5. Созопол. Гробни съоръжения и гробове, разкрити в църквите: 1 – гроб № 1; 2 – гроб № 2; 3 – гроб № 3; 4 – гроб № 4; 5 – гроб № 5.

Fig. 5. Sozopol. Grave installations and graves found in the basilicas: 1 Grave No. 1; 2 Grave No. 2; 3 Grave No. 3; 4 Grave No. 4; 5 Grave No. 5

м. Ориентацията ù е 290°. Скелетът е по гръб, като лицевият дял на черепа е обърнат нагоре. Под главата му е поставен плосък камък. Костите на дясната ръка са върху корема, а на лявата - върху диафрагмата. Долните крайници са изпънати. Подът на камерата е на кота 21,40.

Гроб № 4 се намира точно при северния вход в наоса. Настилката е нарушена, за да бъде вкопан гроба (обр. 5 *4*). Късата страна от запад е оформена дъговидно. Ямата е доста голяма: 2,30 х 1,05 м. Регистрирано е гробно съоръжение (покритие на скелета), оформено от три двойки тегули, допрени стреховидно и оградени с дребни камъни и по-малки фрагменти от тегули. Скелетът лежи на дълбочина кота 21,40, ориентация - 285°. Положен е по гръб, като черепът лежи върху плосък камък. Долните му крайници са изпънати. Костите на лявата ръка са свити в лакътя, а дланта му е върху гърдите, дясната също е свита и положена върху таза. В областта на гърдите, където е поставена лявата длан, има голямо количество фаланги (не е изключено да има мутилация). Положението на всички кости показва, че мъртвецът е бил пристегнат в саван (раменете са свити навътре, коленете и глезените са силно доближени). Дължина от темето до петите е 1,58 м.

Гроб № 5 се намира източно от гробове № 2 и 3 и представлява зидана гробна камера (обр. 5 *5*). От запад в нея е оформена дълбока, подковообразна ниша. Подът е застлан с тухли. Гробът е покрит с грубо обработени шуплести варовикови плочи, като на места във фугите е запазено запълване с хоросан. Върху тези камъни са поставени подовите плочи на криптата. Дълбочина: на настилка на гроба - кота 21,34, на покриващите плочи - кота 21,89. Скелетът е по гръб, като черепът е леко повдигнат и лежи върху поставена под наклон тухла. Лицевият дял е обърнат на изток. Долните крайници са изпънати. Костите на дясната ръка са силно свити в лакътя и китката лежи върху гърдите. Лявата ръка е свита под 90º и китката е в областта на корема.

Гроб № 6 е разкрит в притвора, южно от северния вход в наоса. На дълбочина 0,15 м под подовото ниво е засегнат детски скелет. Ориентация му е 275-280°. От запад и изток е ограден с по 3 камъка, П-образно (?) поставени. Дължината *in situ* е 0,58 м. Позицията на горните крайници е неустановима, а долните са изпънати.

Както се вижда гробните съоръжения са доста разнообразни: обикновени ями, гробове със стреховидно покритие, зидани гробове (обр. 5). Всички те са известни и от други некрополи. Зиданите и изградени от плочи и големи камъни са сравнително често срещани съоръжения през средновековието. Такива са проучвани в стария град на Созопол, отново във вътрешността на християнски храм. Имат същата датировка: *terminus post quem* - анонимен фолис клас А (Дражева 2006, 81). Гробовете с градени от плочести камъни съоръжения са изследвани в началото на 80-те години при разкопки на обект „Културен дом“, където е проучена малка църква с твърде обща датировка IX-XIV в. (Цанева, Стоянов 1981, 69-70). Средновековни гробове (датирани в XII-XIII в.), с покритие от керемиди, са известни от археологически разкопки в района - подобни са разкрити в парцел на около 500 м северно от „Райския залив“ в рамките на некропола на Аполония Понтика (Панайотова и др. 2007, 364). Там гробовете са групирани около малка еднокорабна, вероятно гробищна църква. Подобно „покриване“ на скелета е известно и от некропола, развил се върху терена на патриаршията във Велики Преслав (Аладжов 1991, 85, обр. 131-132).

По-нетрадиционни са зиданите гробове с ниша от запад, където е полаган черепа (обр. 5 *2, 3, 5*). Тези съоръжения имат паралели в некрополите на Велики Преслав (Аладжов 1991, 85-86, обр. 124-127; 110) и Хисаря (Джамбов 2002, 39-41, обр. 17 а-в). Ситуацията в Хисаря силно напомня тази в Созопол - съоръженията са в очертанията на малка еднокорабна църква. Изследователите интерпретират съоръжението като семейна църква-гробница, аргументирайки се с присъствието на „детски камери“ и вероятната разнополова принадлежност на погребаните. Някои от зиданите гробове са използвани повторно. Възможната принадлежност към социална група с по-високо положение (“знатна фамилия”) е обосновано с намерен до църквата моливдовул (Джамбов 2002, 40). Църквата и гробовете са отнесени към периода XI-XII в. Зиданите гробове и гробовете с ниши в Преслав са открити в рамките на голям редовен некропол с няколко хоризонта гробове, датирани в рамките на XI-XIII в. (Аладжов 1991, 104-107).

В гробовете е положен по един индивид, няма данни за повторно използване на съоръженията. Положението на скелетите е унифицирано в строго съответствие с християнския канон - те са положени по гръб с изпънати долни и свити горни крайници. Има известни вариации при положението на костите на ръцете: в два случая дясната е поставена върху гърдите, а лявата, свита под прав ъгъл е върху корема (№ 4 и 5: обр. 5 *4, 5*); в други два е точно обратното - лявата е върху гърдите, а дясната - върху коре-

ма (№ 2 и 3: обр. 5 *2, 3*) и в един случай - двете са кръстосани върху корема. Тази вариативност е регистрирана във всички християнски некрополи от периода XI-XIV в. В два от случаите под главите на мъртвеца е положен камък, а в други два подовите плочи в нишите са поставени под наклон. Подобна ситуация е засвидетелствана и в некропола във Велики Преслав (Аладжов 1991, 91, 110), в Дядово, Новозагорско (Borisov 1989, 333) и др.

В нито един от гробовете не е намерен инвентар. За съжаление само останките на индивида в гроб № 1 са прегледани от антрополог. [8]

Строителството на криптата, преустройствата в кръстокуполния храм и гробовете могат да бъдат поставени в рамките на XI-XII в. Еднокорабната църква явно е долепена до кръстокуполния храм, използвайки за основа външния цокъл на южната стена и лизените към нея са вградени в северната стена. Функционирането в този вид изглежда не надхвърля края на XII в. Тази датировка се основава на намерените керамични фрагменти от съдове, украсени в техника сграфито, отнасящи се към групата *„Fine Style Sgraffito"*, характерни именно за XII в. (обр. 6 *2*). Това са най-късните артефакти, намерени при разкопките, позволяващи определяне на горна хронологична граница.

Изключително важен за датирането на гробовете е фрагментът от белоглинено блюдо с врязана украса, жълта ангоба и безцветна глазура, като личат и петна от по-тъмна кафява (обр. 6 *3*). Вероятно той е попаднал до черепа на погребания в гроб № 1 при изкопаването и запълването на ямата. Подобни фрагменти са известни от Несебър и се отнасят към група II в класификацията на глазираната белоглинена керамика. Разпространението и използването им въз основа на добре датирани аналогии от византийски центрове може да се ограничи в рамките на втората половина на IX - X в. и въпросният фрагмент е terminus post quem за възникването и използването на некропола (Čimbuleva 1980, 212-214, Pl. 36). В друго обзорно изследване подобни съдове са включени в група 3 на византийската белоглинена крамика от днешните български земи, като датировката е аналогична и се основава на датирани комплекси от Константинопол и Коринт (Манолова 2000, 3-4, обр. 3 б).

Част от глазирано белоглинено блюдо с щампована украса на дъното бе намерено под настилката на олтара на еднокорабната църква в пласт от пръст, размесена с хоросанов трошляк (обр. 6 *1*). От украсата е запазена част от окръжност (изпълнена от коси релефни черти - орнамент „рибя кост"?), вероятно обрамчваща медальона върху вътрешната страна на дъното. Покритието е с тъмнозелена плътна глазура. Фрагментът се отнася към III група на глазираната белоглинена керамика от Несебър, датирана също в X в. (Čimbuleva 1980, 214-228). Според друга класификация на луксозните византийски изделия, подобните от Несебър и обекти в Североизточна България са включени в група 2 (Манолова 2000, 2-3, обр. 2).

На същото място бе открит и интересен фрагмент от друга група художествена керамика - част от белоглинена глазирана рисувана плочка, служела за стенна облицовка (обр. 6 *4*). Върху лицевата ú част е запазен сърцевиден орнамент, изпълнен с жълта глазура, поместен в бяло поле (в цвета на глината). Извън полето се развива орнамент от сиво-зелени правоъгълничета с точки в средата. От обратната страна почти изцяло е запазена буквата „Н" (обр. 6 *4*). Тъй като тя се намира до прав оригинален ръб, образуван при рязане в процеса на изработване, може да се предположи, че е била маркировка на производителя, предназначена да подпомага подреждането на орнамента при монтирането на фриза на място. Плочката е леко извита, което показва, че е от релефен фриз (обр. 6 *4*), намирал се вероятно в олтарната част на кръстокуполната църква. Въпреки че е единствен, присъствието на този фрагмент дава основания за две констатации. На първо място показва, че в интериора на църквата е имало керамично-пластична украса, с каквато не могат да се похвалят много храмове от това време. Освен това предоставя допълнителни данни, свързани с хронологията на изграждането на кръстокуполната църква.

Друг проблем при анализа на паметника е определянето на горната му хронологична граница. Въз основа на теренните наблюдения и находките (за които ще стане дума по-натам), с голяма сигурност може да се твърди, че храмът (храмовете) не е бил посещаван (използван) по-късно от края на XII в. Една от причините е в неговото фундиране. Вече бе отбелязано, че основите са сравнително плитки (не повече от 0.40-0.45 м дълбоки) и са вкопани в неустойчив песъкливо-глинест терен, който има дениве-

[8] Скелетът бе прегледан на място и след вдигането му от д-р Ан Кинлисайд от Университета Трент - Онтарио, на която благодарим. Според експертизата ù става дума за израсъл мъж (на възраст между 40 и 50 г.) с изключително масивен скелет и много добре развита мускулатура. Нашите неангажиращите наблюдения пък показват, че и в другите гробове (освен № 6) са погребани мъже в зряла възраст с масивна костна система.

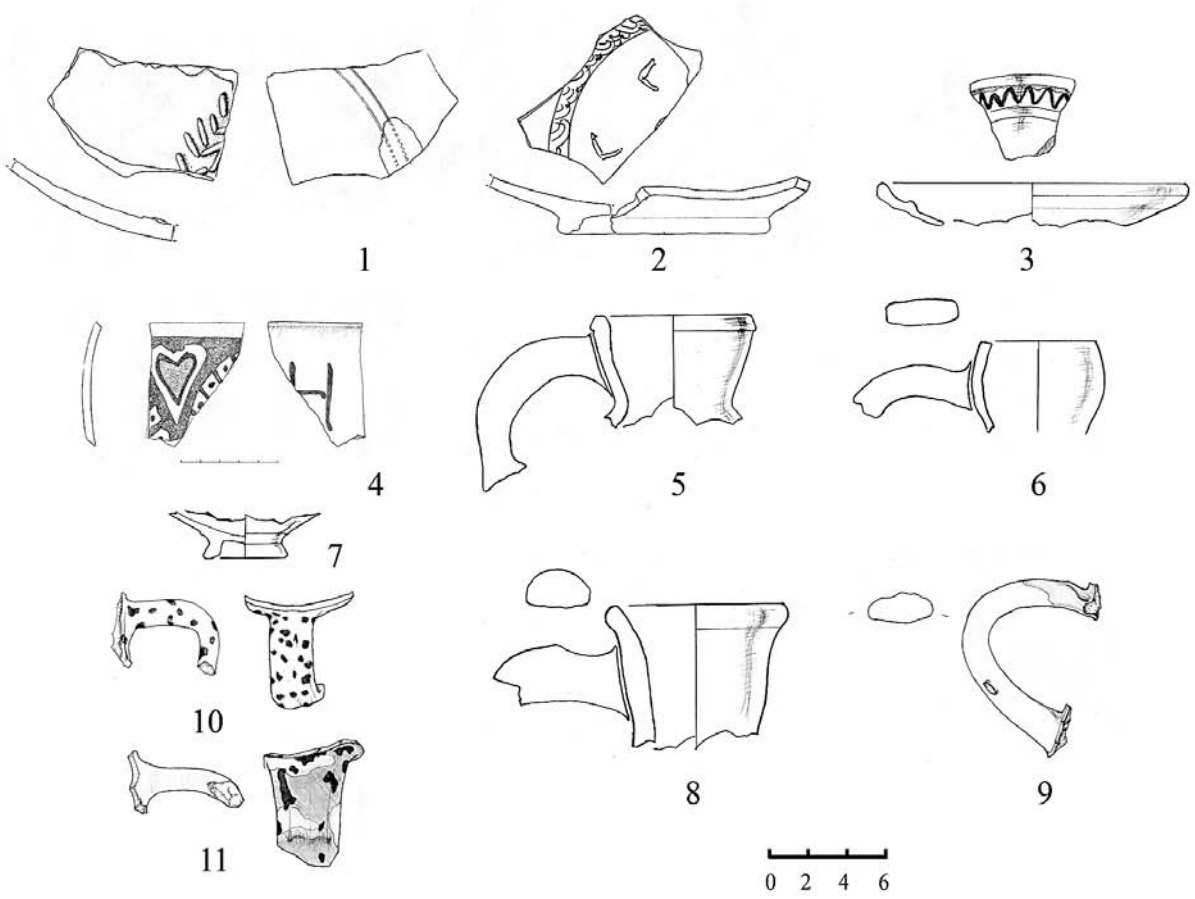

Обр. 6. Созопол. Образци луксозна керамика: 1 - белоглинена с щемпелована украса; 2 - с украса в техника сграфито; 3 - белоглинена с врязана украса; 4 - белоглинена глазирана плочка от стенна облицовка; 5-6, 8-9 - белоглинени глазирани кани; 7 - белоглинена глазирана купичка; 10-11 - белоглинени глазирани чаши
Fig. 6. Sozopol. Luxury pottery items: 1 White-clay pottery with stamped decoration; 2 Pottery decorated in the sgraffito technique; 3 White-clay pottery with incised decoration; 4 White-clay glazed tile from a wall face; 5-6, 8-9 Glazed white-clay vases; 7 Small glazed white-clay bowl; 10-11 Glazed white-clay cups

лация от север към юг. В източната част, при апсидите са констатирани фуги в зидарията, отворили се вследствие приплъзване на пластове. Поддаването в основата на сградите вероятно е довело до отваряне на фуги в стените и нарушаване на цялостната конструкция. Спомена се, че сред рушевините на църквите бяха намерени гоеми масиви от пропадналата зидария, някои от които с дъги от сводовата конструкция или от кръглия в план купол. Вероятно промените, настъпили в резултат на плиткото фундиране и естествените свлачищни процеси на глинесто-песъкливата порода са довели до изоставяне и саморазрушаване на храмовете (и некропола) на южния бряг на Буджака. Друга възможност е това да се е случило в резулт на земетресение.

Откритите при разкопките находки са малко. С изключение на стелите с надписи, които ще бъдат публикувани отделно, те се свеждат до споменатата по-горе монета, медна верижка за кандило или светилник, парче от извита керемида с почти изцяло запазена релефна буква (обр. 7 *4*), тухла с врязани букви (обр. 7 *3*), железен каменарски секач и фрагменти от битова и луксозна керамика.

Керемидата с релефен знак е изработена от същия материал, от който са направени и останалите, намерени сред деструкциите и има същата дебелина. Единствената разлика е присъствието на релефен знак с очертанията на буквата „К“ (обр. 7 *4*). Явно знакът е бил изрязан в негатив върху калъпа, в който е формована керемидата. Най-голяма колекция от керемиди с подобни релефни знаци, и то от периода IX-X в., е известна от византийските градове на кримското крайбрежие. Там буквата „К“ (с различно изписване) е един от най-често срещаните символи (Якобсон 1979, 93-108, рис. 59, 61, 63-66; както и цитирана литература за находките от района). В днешните български земи керемиди с релефни знаци са известни от Велики Преслав (Станчев 1952, 317-318; Ангелова

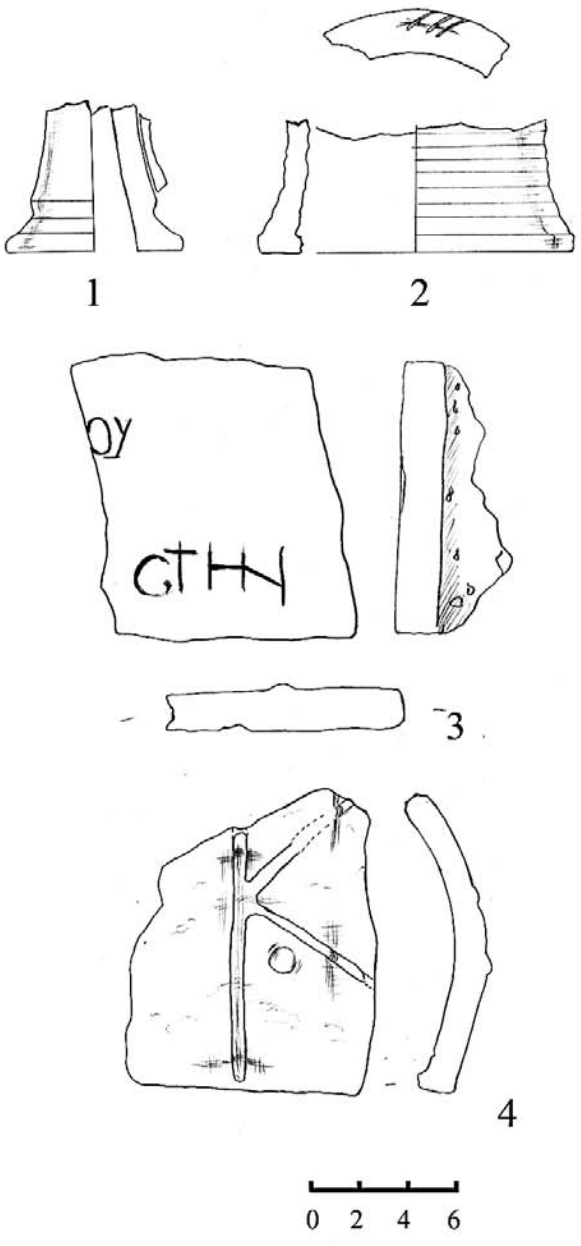

Обр. 7. Созопол. Находки от керамика: 1-2 - долни части от глинени свещници; 3 - фрагмент от тухла с врязан знак; 4 - фрагмент от керемида с релефен символ
Fig. 7. Sozopol. Ceramic finds: 1-2 Lower parts of clay candlesticks; 3 Fragment of a hollow brick with incised sign; 4 Fragment of a tile with a symbol sign in relief

1971, 10, 19, табл. IV) и Силистра, където също е регистрирана въпросната буква[9]. Обвързването на буквите с производството е несъмнено - с тях се бележат произведени серии или пък имат чисто числово значение.

Буквите върху фрагмента от тухла са врязни след изпичането. Те са част от надпис, запазен в два реда (?). На първия ред ясно се четат „OY“, разположени близко една до друга, на втория - „CTHH (-N ?)“, като последните две имат обща вертикална хаста (обр. 7 *3*). Степента на запазване не позволява да се правят категорични изводи за съдържанието. Важно за относителната датировка е, че обратната страна на тухлата с надписа е облепена с бял хросан, идентичен с този от зидарията на еднокорабната църква.

Керамиката, намерена при разкопките на църквата е сравнително малко, но са представени няколко групи: съдове за пренасяне и съхраняване на течности и продукти и амфори (обр. 8); луксозни трапезни белоглинени глазирани съдове (кани, чаши, купи - обр. 6 *5-11*) обикновена битова (кухненска), представена от гърнета и кани (обр. 9) и два фрагмента от глинени свещници (светилници) (обр. 7 *1-2*). За два фрагмента от белоглинени блюда вече стана дума по-горе (обр. 6 *1, 3*), както и за дъното с украса в техника „сграфито“ (обр. 6 *2*).

Сред съдовете за пренасяне и съхраняване на течности и продукти ясно се отделят големи дебелостенни гърнета. За съжаление те са силно фрагментирани и не може да се каже нищо за цялостната им форма и обем. Прави впечатление декорацията по външната им повърхност - различни комбинации от прави и вълнисти врязани линии, нанесени с гребенчат инструмент (обр. 8 *9-11*). Не съвсем ясна е формата и на други големи съдове, но със значително потънки стени и с богата врязана украса. Запазени са фрагменти предимно от най-широката им част - раменете, намиращи се в горната част. Вероятно това са амфоровидни плоскодънни съдове с две срещуположни плоски дръжки (обр. 8, *7-8*)[10]. Датировката на подобни съдове от вътрешността на Тракия (тип AC-II и III по Борисов 2002, 125-126, обр. 100-103) е в границите на XI-XII в., което не противоречи на останалите находки (Борисов 2002, 124-130).

Фрагментите от амфори са най-много, но основната част са безлични части от стени и дръжки (включително и елинистически). Освен споменатата, зазидана в куполната конструкция амфора (обр. 4), малка част от фрагментите под-

[9] Сведенията са на доц. С. Ангелова, за което ѝ благодарим.

[10] Съдове от аналогична глина, дебелина на стените и украса върху външната повърхност са намерени в затворени комплекси при спасителни разкопки в Стария град на Несебър (на ул. „Крайбрежна“, проведени през 2006 и 2007 - за резултатите вж.: Божкова, Прешленов, Даскалов, Кияшкина 2007, 247-250, както и доклад на проучвателите на Националната конференция в Смолян през 2007 г.). Някои са изцяло реставрирани - имат височина около 70 см, а обемът им е над 10-12 л. Подобни съдове са известни и от вътрешността на Тракия - например Дядово, Новозагорско (Borisov 1990, fig. 224).

лежи на сравнителен анализ. Сред тях са устия и гърла с дръжки (обр. 8 *1-6*). Те могат да се отнесат към един и същ тип: I по Н. Гюнсенин (Günsenin 1989, 267-276) или 54 по класификацията на Д. Хейс (Hayes 1992, 73-75, fig. 24.1-9, Pl. 12i). Подобни съдове са известни и от корабокрушението в Серче Лиманъ (Doorninck 1989, 253-256, fig. 4), където са датирани в първата половина на XI в. Подобна е датировката на находки от Истанбул (X-XII в.) и други градове на бившата Византийска империя (IX-XI в.).

Луксозната трапезна керамика, освен споменатите по-горе важни в хронологическо отношение фрагменти, е представена от белоглинени кани с различно оформяне на гърлото и дръжката (обр. 6 *5-6, 8-9*), малък по размери съд с пръстеновидно столче - вероятно купичка (обр. 6 *7*) и съдове с една (или с две) дръжки (обр. 6 *10-11*). Съдейки по фрагментите може да се предположи, че последните са от различни типове чаши. Глазурите са сравнително еднообразни - светли с различни оттенъци на жълто и кремаво, като само при два фрагмента има зелени пръски (обр. 6 *10-11*). Всички те се отнасят към четвъртата група на белоглинените глазирани изделия от българските земи, имат сравнително многобройни аналогии (особено по Черноморието и на юг от Стара планина) и като цяло групата се датира в XI-XII в. (Манолова 2000, 5).

Особено важно в случая е, че датирането на амфорите и луксозната импортна керамика не влиза в противоречие с представените по-горе съображения за датиране на строителството и времето на използване на храмовете.

Обикновената битова керамика е представена от сравнително ограничен асортимент от форми - гърнета и кани (обр. 9). Не се констатира и голямо разнообразие в типовете. Гърнетата могат да бъдат отнесени към два основни типа, според оформянето на шиите и устиетата (обр. 9 *1-6*). При оформянето на устията на каните също не се забелязва особено разнообразие (обр. 9 *7-8, 10*). И при двата вида съдове украсата е еднообразна - врязани паралелни линии (нанесени с гребен) в най-широката част на съдовете и коси излъскани ивици, покриващи останалата част до дъното (обр. 9 *2, 4-5, 7-9*). Като цяло представените типове имат сравнително дълъг период на използване.

Другите керамични изделия са фрагменти от глинени свещници или светилници. И в двата случая това са долни конични части с различни диаметри (обр. 7 *1-2*).

В края на прегледа на керамичния комплекс от разкопките на двата храма може да се направи извод, че преобладават форми за съхраняване и пренасяне на продукти и течности и луксозни съдове, предназначени за трапезата. За разлика от проучването на селищни обекти, където доминира обиковената домашна керамика, тук луксозните изделия са съществена част от комплекса. Тъй като в хода на разкопките не са открити жилищни или други структури, свидетелстващи за обект със селищен характер, може да се заключи, че керамичните съдове са донесени на това място от хора, посещавали храмовете, за да участват в религиозни служби. Луксозният им вид и импортен произход показват, че миряните, посещавали това място, са били с изискан вкус и със сравнително високи финансови възможности.

В заключение могат да се направят някои изводи за функциите на разкритите храмове. За съжаление масовото строителство в близост е унищожило непосредствената среда на обекта. Предполагаемата връзка на кръстокуполния храм с манастирски комплекс е невъзможна при липсата на данни за другите структурни елементи. Отсъствието на данни за селищни обекти в близост, обитавани синхронно на храмовете не позволява интерпретирането им като енорийски. От друга страна, кръстокуполната църква е достатъчно представителна, за да бъде построена и използвана единствено като гробищна, а и възникването на некропола е свързано преди всичко с преустройствата и пристрояването на еднокорабната църква в по-късно време.

Възможно обяснение за построяването на разглеждания храмов комплекс в околностите на Созопол, както и за интерпретация му, би могло да се извлече от археологическата ситуация в рамките на града и от известните данни за организацията на духовния живот. За съжаление, все още няма публикувани резултати от тези проучвания, за да може да се състави обща картина за характера на обитаването през периода IX-X в. Ако се съди по твърде общите резюмета (засега - единствен източник на информация), според проучвателите крепостните съоръжения и храмове функционират през целия период VI-XIV (дори до XVII в.), но до публикуването на ситуациите и материалите тези декларации остават само работни хипотези. Засега не е ясно колко и какви християнски храмове са функционирали в града. Единствените данни за организацията на религиозния живот могат да се извлекат от писмените извори и сфрагистиката. През периода VII-VIII в. епископи на Созопол присъстват на важни църковни събития в столицата, например: Петър (680 г.) и Евтимий (787 г.) (Панайо-

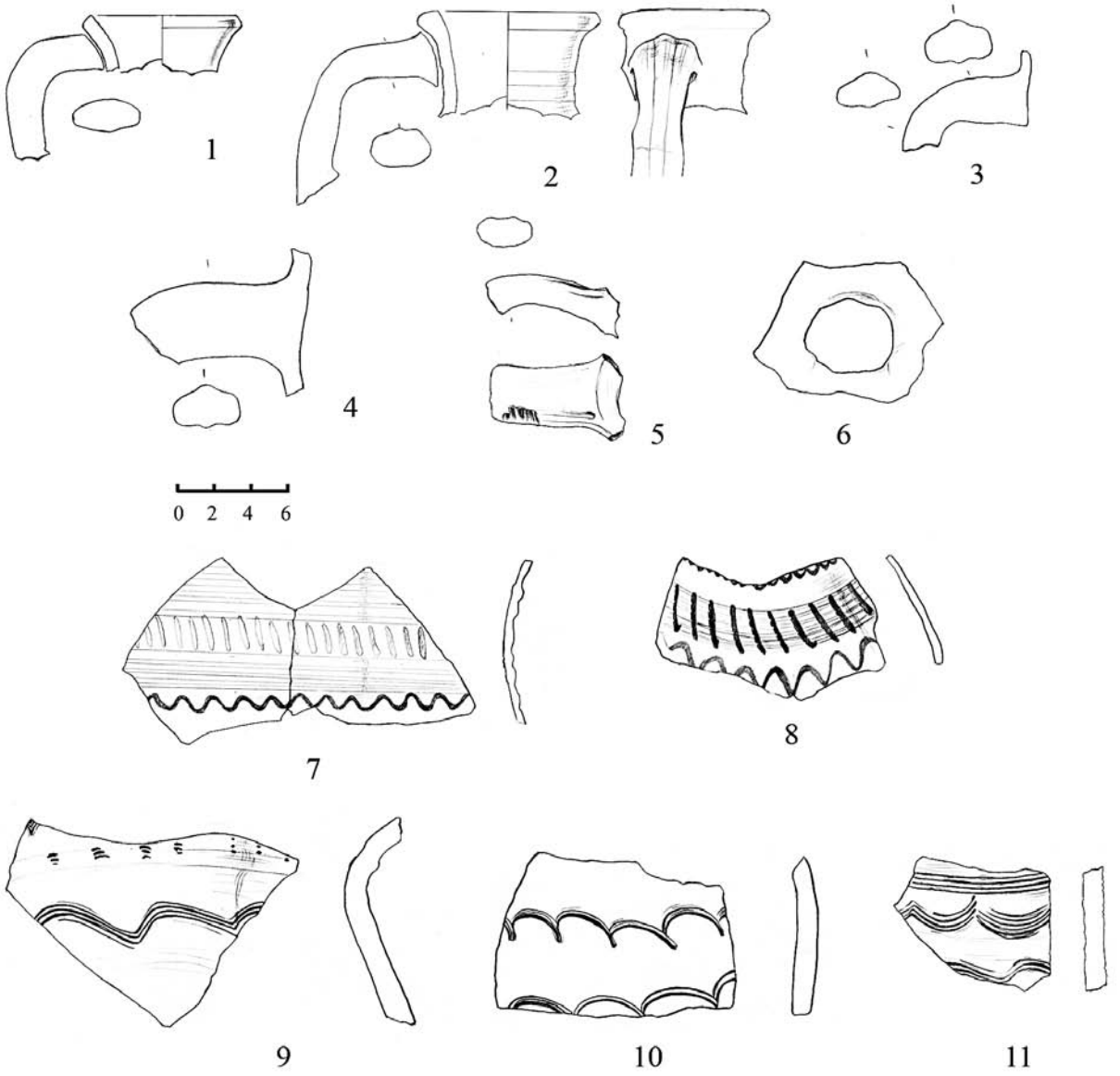

Обр. 8. Созопол. Образци керамика за пренасяне и съхраняване на течности и продукти: 1-6 - фрагменти от амфори; 7-8 - стени от амфоровидни съдове; 9-11 - стени от големи гърнета
Fig. 8. Sozopol. Ceramic items for carrying and storage of liquids and other commodities: 1-6 Amphora sherds; 7-8 Wall sherds from amphora-like vessels; 9-11 Wall sherds from large pots

това, Дражева 2003, 218-219). В началото на IX в. Созопол се споменава в два епиграфски паметника във връзка с действията на българските владетели на юг от Стара планина (Димитров 1981, 392-393; Панайотова, Дражева 2003, 219), но те не съдържат сведения за организацията на живота в града и дали християните имат свой духовен водач. През втората половина на IX в. Созопол отново е споменат като епископия, чийто титуляр участва в съборите, при това се съобщава и името му - Игнатий (Димитров 1981, 393). Отскоро стана известно и името на епископ от X в. - Герман, както и имената на други титуляри на катедрата от XI в.: Теодор, Йоан, Стефан и Матея (Йорданов 2007, 156). Тези единствени засега данни (но затова пък - достатъчно сигурни!) показват присъствието на религиозен глава, подчинен на константинополския патриарх. Отново сфрагистичните материали свидетелстват за създаването на административна единица - „клисурия“. През 40-те години на IX в. тук пребивава войскова част, а през втората половина на X в. се разполага и флотско подразделение (Йорданов 2007, 154-155). Тези факти са достатъчни за да се твърди, че през X и XI в. в града има светска, военна и духовна власт, чийто представители несъмнено са част от социалния елит.

В заключение може да се изкаже хипотезата, че въпросните храмове са били издигнати в

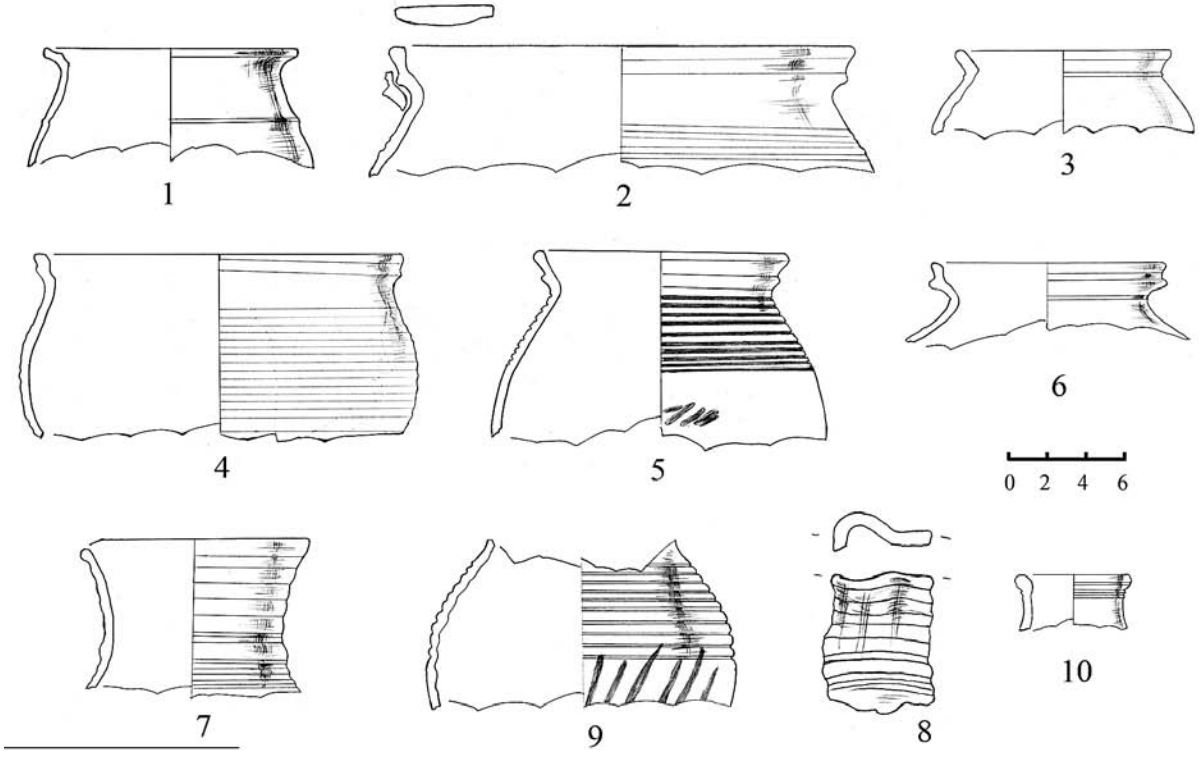

Обр. 9. Созопол. Образци обикновена битова керамика: 1-6 - гърнета; 7-10 - кани
Fig. 9. Sozopol. Household pottery items: 1-6 Pots; 7-10 Jugs

средата-втората половина на X в. и подържани в течение на близо 200 години от представители на знатна созополска фамилия (може би свързана с административния и (или) духовен елит на града). В по-късно време в тях са погребвани отделни нейни членове. За несъмнени връзки със столицата подсказват моделът на кръстокуполната църква и нейната вътрешна декорация, както и луксозните керамични находки.

Трябва да се отбележи, че двата най-близки топонима са свързани с християнската религия: намиращият се на изток от църквата нос носи името „Стефан“ (Св. Стефан), а този северно от него - „Христос“ (обр. 1; Трифонов 2006, 84, 100, обр. XXI). Дали и близко разположеният храм (несъмнено една от забележителните постройки в средновековния Созопол и неговите околности) не е имал за патрон някой от двамата? Известно основание за подобно предположение може да се търси и в една особеност в разполагането на храмовете - дългата им ос е с 28° отклонение от изток към юг, съответстващо на настъпването на деня - съответно изгрева, през месеците ноември-декември, което до голяма степен съвпада с дните за честване на Рождеството на Сина Божий и Св. Стефан - един от най-почитаните християнски светии. Ако посвещаването на храма и залагането на неговите основи наистина е станало в тези месеци, то може да се допусне, че той е имал за патрон някой от двамата.

Проучването и обнародването на християнските храмове, разположени на юг от Созопол, е принос към християнската топография на днешното българско Южно Черноморие през средновековието. Наличието на кръстокуполен храм в този район може би ще допринесе за изясняване появата и разпространението на архитектурния тип в днешните български земи. Присъствието му поставя и ред други въпроси, свързани с живота през периода IX-XII в., на които вероятно ще отговорят бъдещи археологически проучвания в района.

Цитирана литература:

Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Некрополът в рамките на Двореца. - В: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. 1. Преславската патриаршия през X в. София, 1991, 71-115.

Ангелова 1971: С. Ангелова. По въпроса за производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. - Археология, 1971, 3, 3-24.

Божкова, Прешленов, Даскалов, Кияшкина 2007: А. Божкова, Х. Прешленов, М. Даскалов, П. Кияшкина. Спасителни археологически разкопки на ул. „Крайбрежна“ в НААР „Старинен Несебър“ през 2006 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 247-250.
Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство в България през XI-XII в. (= Марица-Изток. Археологически проучвания. 6). Раднево, 2002.
Димитров 1981: Б. Димитров. Созопол. - В: В. Гюзелев, Б. Димитров (съставители). Български средновековни градове и крепости. Градове и крепости по Дунав и Черно море. 1. Варна, 1981, 388-407
Джамбов 2002: И. Джамбов. Средновековното селище над античния град при Хисар. Пловдив, 2002.
Дражева 2006: Ц. Дражева. Манастирска църква с костница от Созопол. - В: Приноси към българската археология, 3-4. София, 2006, 79-85.
Йорданов 2007: И. Йорданов. Тракия и Хемимонт (IV-XIV в.) според данните на византийската сфрагистика. - В: Д. Момчилов (отг. ред.). Тракия и Хемимонт (IV-XIV в.). 1. Варна, 153-157.
Мавродинов 1955: Н. Мавродинов. Византийската архитектура. София, 1955.
Мавродинова 1976: В. Мавродинова. Културата и изкуството през време на Първата българска държава. - В: История на българското изобразително изкуство. 1. София, 1976, 63-138.
Манолова 2000: М. Манолова. Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в. - Археология, 2000, 1-2, 1-14.
Манолова, Костова, Дражева 2007: М. Манолова, К. Костова, Ц. Дражева. Средновековна керамика от крепостта при с. Дебелт. - В: Д. Момчилов (отг. ред.) Тракия и Хемимонт (IV-XIV в.). 1. Варна, 164-176.
Овчаров 2001: Н. Овчаров. Ранният католикон от IX-X в. на манастира „Св. Йоан Подром“ в Кърджали и неговата монументална декорация. - Археология, 2001, 3-4, 25-36.
Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в Кърджали - център на епископията Ахридос през X-XIV в. (=Разкопки и проучвания, 27). София, 1992.
Панайотова, Дражева 2003: К. Панайотова, Ц. Дражева. Аполония Понтика - Созополис. - В: (Съст. и ред. Р. Иванов). Римски и ранновизантийски селища в България. 2. София, 2003, 215-234.
Панайотова и др. 2007: К. Панайотова, Д. Недев, М. Гюзелев. Спасителни проучвания на некропола на Аполония през 2006 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 364 - 368.
Рашеновъ 1932: А. Рашеновъ. Месемврийските църкви. София, 1932.
Станчев 1952: С. Станчев. Църквата до с. Виница. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 305-330.
Трифонов 2006: Т. Трифонов. Седемстотин наименования от Българското черноморие. Справочник. Варна, 2006.
Цанева, Стоянов 1981: М. Цанева, Т. Стоянов. Спасителни разкопки в Созопол, обект „Културен дом“. - Археологически открития и разкопки през 1980 г. XXVI Национална археологическа конференция в гр. Преслав. София, 1981, 69-70.
Якобсон 1979: А. Л. Якобсон. Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики. Ленинград, 1979.
Borisov 1990: B. Borisov. Djadovo. Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th centuries). Tokyo, 1990.
Čimbuleva 1980: J. Čimbuleva. Vases à glaçure en argile blanche de Nessèbre (IXe -XIIe siècles) - In: I. Venedicov (ed.). Nessèbre. 2. Sofia 1980, 214-228.
Doorninck 1989: F. H. Doorninck. The Cargo Amphoras of the 7th century Yassi Ada and the 11th century Serçe Limani Shipwreck: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars. - Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplementum, 18, Paris 1989, 247-257.
Günsenin 1989: N. Günsenin. Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs. - Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplementum, 18, Paris, 1989, 267-276.
Hayes 1992: J. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul. 2. Princeton University press, 1992.
Zekos 2001: N. Zekos. Mount Papikion - Archaeological Guide. Komotini, 2001.

Christian Temples and a tenth to twelfth century cemetery near Sozopol (Summary)

Metodi Daskalov, Katya Trendafilova

The Christian temples considered here are situated on a high rock terrace at approximately 21-22 meters above sea level, in the southeastern part of the Boudzhaka peninsula, Kavatsite-Sulinaria locality, near Sozopol (fig. 1). The data obtained from the archeological excavations suggests that there was a complex of two successively built temples, which adjoin along their long sides, with a total area of a little over 200 square meters (fig. 2).

The earlier temple, in its preserved state, measures 13 m (west-east) and 10.5 m (north-south). Its long axis diverges by approximately 28 degrees to the south. The foundations

are between 0.40-0.45 m deep, dug into sandy, pliable ground. Outside, and in some places inside, the walls have a clearly pronounced plinth. Limestone, freestone, and granite blocks have been used in the walls, along with rubble stone, cemented together with hard large-grained white mortar. In order to adjust the masonry horizontally and vertically whole pieces or fragments of bricks and tiles have been used. Both faces of the wall have been formed meticulously.

In regards to its plan the temple belongs to the cross-domed three-apse basilicas with freestanding pillars and narthex (fig. 3). The narthex is partially destroyed; its western wall is completely gone. The eastern side of an entrance has been cleared from the south; there is no indication of the existence of such entrance from the north. The transition from the narthex to the naos was done through a tripartite entrance. Between the entrances, on the western face of the wall, two niches were found with marble bottoms, probably spolia. One of the niches may have been dedicated to the patron saint of the temple, and the other to a saint worshiped by the parishioners. The naos is almost perfectly square in shape. The space in it is divided by four massive pillars built of stone that supported the vault. A square with a side of 3.4 m has been shaped in the middle, underneath the vault (fig. 2). Beside the tripartite entrance, the naos could also be accessed from the north. It could only be guessed at if there was a similar entrance from the south as well since the masonry had been disturbed even in the substructions, most probably by later reuse of the building material.

The altar section is tripartite and is adjoined directly to the naos: an altar, a prothesis, and a diaconicon are clearly distinguishable. The apses have a semi-circular shape both on the inside and the outside. Additional masonry work, resembling steps and probably related to the liturgics, has been adjoined to the inner side of both the central and southern apse. A low step separates the altar space of the central apse from the naos.

On the outside, the façade of the northern and probably also of the southern wall of the temple is divided by three lisens constructively connected to the walls forming blind niches. The outer façade shows at some places (especially by the apses) signs of the meticulous application of pink plaster. On the inside, some sections have been preserved (on the walls and pillars) coated with fine white plaster. From the altar originate some fragments from a second layer of white lime coating with plant admixtures, colored in reddish brown, bluish green and black. Another certain element of the interior decoration is that the walls were covered in white plaster, and the vault and the arches in pink plaster. The glaze white-clay frieze tile found beneath the floor of the subsequently built single-naos basilica, suggests that the temple must have had such decoration as well (fig. 5 *4*).

Based on the commonly accepted dating of this architectural type, the erection of the cross-domed temple near Sozopol could be referred to the tenth century AD. The adduced parallels suggest that this type was distributed over a considerable geographic region, encompassing the Balkans, the islands, and Asia Minor. Regarding the dating of the temple, more specific evidence has come to light in the course of the excavations: a typical for the tenth century amphora built into the dome (fig. 4) and an anonymous follis class A1 minted between 970 and 976 AD, during the reign of Emperor John I Tzimisces. This suggests that the church was built in the tenth century. At a later stage of its operation, the cross-domed temple has undergone a complete overhaul and a single-naos basilica has been adjoined to its southern side (fig. 2). The temple's ceramic decoration was then removed and its functions changed as a cemetery started developing around it. Judging from its plan the adjoining building was a single-naos basilica without a narthex. Its western and northern walls have been severely damaged and at some places even removed to beneath floor-level. The construction is mostly of hewn stone, it lacks finished blocks of stone and the mortar is much more crum-

bly. The basilica was accessed through two entrances: from the west and from the south. It has a well-defined, deep, semi-circular apse around 3 m in width and 1.3 m in depth. The floor is flagged with slabs and bricks. In the middle, along the southern and northern walls, complete and fragmented bricks have been used.

In the course of the excavations, it was determined that there are graves built of stone under the flagstones (fig. 5 *3-5*). Three such graves were excavated (Nos. 2, 3, and 5); two more are situated partially beneath the western wall of the temple. It was determined that in all three cases the western wall has been shaped as a semi-circular niche, in which was laid out the head of the deceased. The discovery of these graves gives us reason to believe that the additionally built temple was designed and constructed to be a crypt. The more so as in the cross-domed basilica were discovered more graves in front of the northern and southern entrances, where there were more broken flagstones (graves Nos. 1 and 4; fig. 5 *1-2*). The grave of a less than one-year-old child was excavated in the northern section of the narthex. Scattered bones were also found at the outer southwestern corner of the crypt. All this indicates that a cemetery had started developing around the complex, even though it now is irrevocably and regrettably destroyed. There are many grave installations: ordinary pits, graves roofed with tiles to form eaves of a kind, stone-built graves (fig. 5). All of these types appear in other cemeteries that are generally dated between eleventh and thirteenth century. The graves contain one individual each. These have been laid out on their backs with extended legs and folded arms. No grave goods have been found in any of the graves.

The construction of the crypt, the reconstructions in the cross-domed temple, and the graves could all be placed between eleventh and twelfth century. Their operation does not appear to go beyond the twelfth century. This dating is based on the discovered pottery sherds, decorated in sgraffito technique and related to the Fine Style Sgraffito ware, which also are the latest finds on the site (fig. 6 *2*). A terminus post quem for the emergence and use of the cemetery provides a sherd from a white-clay plate with incised decoration, yellow slip and clear glaze, from grave No. 1 (fig. 5 *3*). Along with many other sherds, the abovementioned vessel dates to the second half of the ninth or tenth century AD (fig. 5 *1*).

The finds are few: ancient stelai with inscriptions, the coin already mentioned earlier, a copper thurible chain, a piece of curved tile bearing an almost completely preserved letter (fig. 7 *4*), a brick with incised letters (fig. 7 *3*), an iron stonecutter's chisel, and sherds of household (fig. 9) and luxury pottery. On the basis of many existing parallels, the dating of the amphorae (fig. 8 *1-6*) and the luxury imported pottery (fig. 6) does not contradict the arguments for the dating of the construction and use of the temples.

In conclusion, it could be said that in all likelihood the temples were constructed and maintained for a period of around two hundred years by the members of a noble Sozopol family (which might have had ties with the administration and/or clergy elite of the town) during the middle and/or second half of the tenth century. Later on the buildings were used to bury some of the members of that family. The plan of the cross-domed basilica and its interior decoration along with the finds of luxury pottery unmistakably suggest the existence of ties with the capital city.

Антропоморфни изображения върху неолитни керамични съдове от тел Казанлък

Десислава Андреева

Селищна могила Казанлък се е намирала в югозападната част на града, на брега на р. Абаята, приток на Тунджа. Тя е една от малкото цялостно проучени селищни могили в Тракия. Основният културен пласт е от епохата на неолита, с три основни етапа - ранен, среден и късен. Разграничени са 17 строителни хоризонта, без стратиграфско прекъсване между тях. През халколита и ранната бронзова епоха могилата продължава да функционира като култово средище и свещено място в Долината[1].

По време на проучването на могилата са открити 9 фрагмента от неолитни съдове, върху външната повърхност на които личат изцяло или частично запазени фигурални изображения. Технологичните характеристики на фрагментите ми дават основание да считам, че принадлежат на 9 различни съда. Осем от фигурите са моделирани в релеф и само една е рисувана с бяла боя върху червеноангобирана повърхност. Всички те представят антропоморфно тяло във вертикално положение.

Шест фрагмента са от раннонеолитни съдове, които принадлежат на *култура Карановo I (II етап)*, а един фрагмент е от среднонеолитен съд на култура *Протокарановo III (вариант Карановo I-III)*. Два от фрагментите са открити в култовия ров, съществувал върху могилата през третата фаза на ранната бронзова епоха в Тракия Св. Кирилово, т. е. те са от разрушен неолитен контекст.

Някои от фрагментите позволяват да се реконструира формата на съдовете, върху които са моделирани изображенията. Два от фрагментите са устийни и принадлежат на дълбоки купи с дъговидни стени и голям устиен диаметър. Други два фрагмента са от дълбоки гърневидни купи с полусферично тяло и обособена ниска цилиндрична шия.

Ранен неолит - култура Карановo I (II етап)

Изображение 1. Установено е върху устиен фрагмент от гърневиден съд със сферично тяло и цилиндрична шия, с червеноангобирана външна повърхност и светлокафява добре загладена вътрешна повърхност (обр. 1 *3*). По външната страна на фрагмента е нанесена украса с бяла боя. От орнаменталната композиция личат части от спираломеандровидни мотиви, между които е разположена рисувана с бяла боя антропоморфна фигура - схематична и обърната с главата надолу. Главата е елипсовидна, без обозначено лице, шията е издължена, а тялото е показано без анатомични детайли. Ръцете са вдигнати встрани; едната ръка е извита в лакътя надолу; част от другата ръка липсва, но вероятно е била извита нагоре. Краката са прави и разтворени настрани.

Изображение 2. Намира се върху фрагмент от съд, чиято форма не може да бъде сигурно реконструирана (обр. 1 *4*). Външната и вътрешната повърхност е кафява и грубо загладена. Релефът не е изцяло запазен - сега представя само горната част на антропоморфна фигура, изобразена съвсем схематично чрез релефна лента. Липсват анатомични особености на тялото. Двете ръце са вдигнати встрани, свити в лактите и насочени надолу. Главата липсва, но явно е била върху висока шия.

Изображение 3. Налично е върху фрагмент от съд, чиято форма не може да бъде сигурно реконструирана (обр. 1 *1*). Външната и вътрешната повърхност е кафява и загладена. Непосредствено под хоризонтална релефна лента с ямички личи част от схематично представена вдигната ръка на антропоморфна фигура. Ръката е представена чрез релефна лента. Завършва с два изпънати релефни „пръста“, по дължината на които е врязана плитка линия. Може да се предположи, че запазената част от релефа представя лява ръка с отворена нагоре длан - едното разклонение изобразява палеца, а дру-

[1] *Последните проучвания на документацията от разкопките показаха, че през ранната бронзова епоха върху селищната могила е съществувало рововo светилище (Николов 2009).*

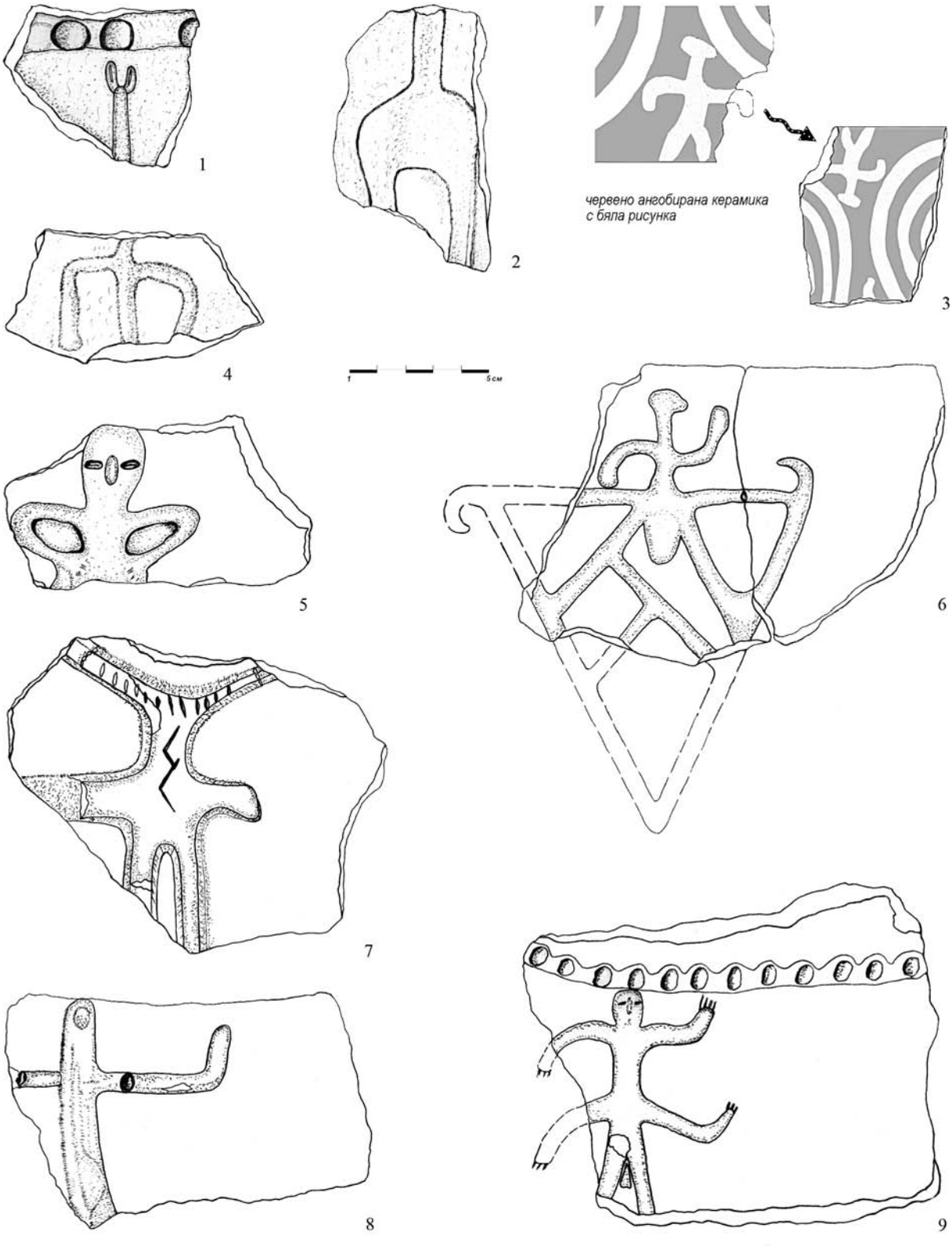

Обр. 1. Тел Казанлък. Антропоморфни изображения върху керамични съдове: 1- 4, 6, 7 - ранен неолит; 8 - среден неолит; 5, 9 - от разрушен неолитен контекст
Fig. 1. Tell Kazanlak. Anthropomorphs on pots: 1-4, 6, 7 Early Neolithic; 8 Middle Neolithic; 5, 9 From a destroyed Neolithic context

гото - обобщен образ на останалите пръсти, погледнати в профил.

Изображение 4. Констатирано е върху фрагмент от съд, чиято форма не може да бъде сигурно реконструирана (обр. 1 *2*). Грубо загладените повърхности имат светлокафяв цвят. Релефът представя схематично антропоморфно изображение. Горната част на тялото липсва, средната част е силно издължена, без детайли, а долната част е масивна - стеатопигичен ханш, който преминава в два прави, сравнително раздалечени един от друг успоредни крака.

Изображение 5. Установено е върху устиен фрагмент на дълбока керамична купа със сивокафява и добре загладена външна и вътрешна повърхност (обр. 1 *6*). Релефът е моделиран непосредствено под устието на съда. Представената сложна композиция е само частично запазена и не подлежи на пълно възстановяване. Основният елемент в нея е антропоморфна фигура, горна част от тялото на която заема най-високата част в композицията. Фигурата е схематична. Торсът е издължен, лентовиден, без анатомични детайли, преминава в дълга шия. Главата е представена в профил наляво. Лицето не е обозначено. Ръцете са разперени встрани - дясната ръка сочи надолу, а лявата е вдигната нагоре. Така горната част на тялото е получила усложнена кръстовидна форма. Долната част на тялото е оформена чрез два симетрични триъгълника, които вероятно изобразяват стеатопигичния ханш и горната част на широко разтворените прави крака на фигурата, между които е моделирана висяща вулва. Продълженията надолу на страничните линии на триъгълниците вероятно са затваряли ромбично поле, очертано отгоре от вътрешните страни на триъгълниците (т.е. на разтворените крака). В него са моделирани още две ленти, които го разделят на три части. Горната лента на триъгълниците е хоризонтална. От страничния ъгъл на двата триъгълника излиза по един израстък, десният от които е извит нагоре, а левият вероятно е бил насочен надолу, т.е. те следват посоката на извивката на ръцете, изобразени в горната част на фигурата.

Изображение 6. Върху фрагмент от съд, чиято форма не може да бъде сигурно реконструирана (обр. 1 *7*). Светлокафяв цвят отвън и тъмен сиво-кафяв отвътре, по двете повърхности личат белезникави петна от полипи; добре загладена външна и груба вътрешна повърхност. Тялото на релефната фигура е схематично. Липсват и анатомични белези. Главата не е изобразена. Тялото горе включва в две разклонения, които са частично запазени. Те са украсени с хоризонтална редица от успоредни вертикални насечки. Непосредствено под тях, по торса на фигурата е представена вертикална зигзаговидно начупена врязана линия. От двете страни на тялото, в зоната на кръста са моделирани два релефни израстъка (препаска?) с различна ширина, левият от които е по-широк и не е запазен изцяло. Краката са прави, раздалечени и слабо разтворени.

Среден неолит - култура Протокараново III (вариант Карановo I-III)

Изображение 7. Върху устиен фрагмент от дълбока керамична купа. Тъмнокафяв цвят със следи от опушване отвън и светлокафяв цвят отвътре; грубо загладени повърхности. Непосредствено под устието е представена релефна антропоморфна фигура (обр. 1 *8*). Изображението е схематично. Главата на фигурата не е разграничена от тялото, а лицето е обозначено чрез плитка вдлъбнатина. Тялото е представено чрез вертикална релефна лента, която надолу слабо се разширява. Анатомични детайли липсват. Ръцете са вдигнати встрани. Запазената (лява) ръка е свита в лакътя и насочена нагоре. Другата (дясната) ръка, част от която липсва, най-вероятно също е била свита в лакътя и насочена нагоре (?). В основата си двете ръце са украсени с по една вдлъбнатина.

Фрагменти от неолитни съдове, открити в рововото светилище

Изображение 8. Върху фрагмент от съд, чиято форма не може да бъде сигурно реконструирана (обр. 1 *5*). Червено-кафяв цвят с тъмни петна от опушване отвън и кафяв цвят отвътре; загладени повърхности. Релефът не е изцяло запазен. Сега включва само горната част на антропоморфна фигура. Главата е голяма, слабо удължена и заоблена, носът е изпъкнал, а очите са представени чрез врязване. Шията е къса. Ръцете са вдигнати встрани и извити надолу така, че китките лежат на кръста - заедно с торса очертават Ф. Пръстите на ръцете са загатнати чрез плитки врязвания.

Изображение 9. Личи върху фрагмент от дълбок гърневиден съд със слабо конична шия, червено-кафяв цвят отвън и отвътре, с грубо загладени повърхности (обр. 1 *9*). Антропоморфното изображение е сравнително добре запазено; липсват долната част на краката и част от дясната ръка. Разположено е непосредствено под хоризонтална релефна лента с ямички, която е обгръщала основата на шията на съда.

Главата на изображението е слабо удължена и заоблена, без шия преминава в тялото. Торсът е лентовиден и издължен. Лявата ръка е изнесена встрани, слабо свита в лакътя и вдигната нагоре, а пръстите ú са показани чрез четири плитки успоредни врязвания с различна дължина. Дясната ръка също е изнесена встрани и е дъговидно извита надолу, китката липсва. Краката са прави и слабо разтворени, не са изцяло запазени. Между тях, чрез допълнително апликиране на глина, е маркирана вулвата. Ниско под лявата ръка, на нивото на талията е представена още една ръка, която се спуска слабо надолу и от лакътя се извива нагоре; завършва с три пръста. Под дясната ръка, симетрично на описаната ръка, личи следа от отлепен релеф, която вероятно е останала от моделираната четвърта ръка на фигурата. Тъй като релефът на тази ръка не е запазен, може само да се предположи, че е дублирал приблизително формата и извивката на лявата ръка на фигурата[2].

Иконографията на всички фигури от тел Казанлък представя схематизирани до символ женски антропоморфни образи. Главата на запазените екземпляри е по-реалистична, съответно слабо удължена, с врязани очи и релефен нос или пък е схематична - лицето и детайлите му не са изобразени, само в един случай то е маркирано като плитка вдлъбнатина. Тялото е издължено, лентовидно, без анатомични детайли в горната част. Ръцете са изобразени във всички случаи. Като правило те са винаги вдигнати встрани от тялото и сгънати в лактите: сочат нагоре, или едната ръка е нагоре, а другата надолу. Особен интерес предизвикват поставените на талията втора двойка ръце при една фигура и „препаската“ на същото място на друга. Повечето изображения нямат характерното за иконографията през този период стеатопигично разширяване в зоната на ханша и широко отворените крака, сгънати под прав ъгъл в коленете. Само в един случай долната част от тялото на фигурата е заоблена и краката са слабо раздалечени един от друг, но са прави. Екземплярите със запазена долна част на тялото винаги имат прави и слабо разтворени крака, като между тях в някои случаи чрез релефна издатина е маркирана вулвата. Образите са статични, което е характерно за иконографията на този тип изображения през неолита.

Антропоморфни изображения върху керамични съдове се откриват често в неолитни селища, проучвани на територията на Югоизточна Европа. Най-често начинът на представяне на тези фигури е чрез релефно моделиране на изображението върху стената на съда. Сравнително по-рядко се откриват изображения, рисувани с боя. По изключение се срещат и врязани изображения.

Рисувани антропоморфни фигури върху раннонеолитни съдове от българските земи са известни досега от две селища, проучени на територията на Западна България - Гълъбник, Пернишко и Слатина-София. И трите изображения са сравнително добре запазени и са нарисувани с тъмни бои - кафява и виненочервена, върху ангобирани съдове (Чохаджиев 1990, 7-9; Николов и др. 1991, 17; Николов 2004, 11). Фрагментите от съдовете, върху които са нарисувани фигурите, не позволяват сигурно реконструиране на формата им. Рисуваното върху червеноангобиран съд антропоморфно изображение от Казанлъшката селищна могила е единственото засега, рисувано с бяла боя, открито на територията на раннонеолитната култура Караново I. Иконографията и начинът на представяне на фигурата от Казанлък я отличава значително от откритите досега рисувани с тъмни бои антропоморфни изображения.

Релефни антропоморфни изображения по керамични съдове от ранния неолит са открити в Азмашка селищна могила и селищна могила Окръжна болница - Стара Загора (Калчев 2005, 20, 38-39; Калчев 2008, 23, 35). Фрагменти от неолитни съдове с релефни антропоморфни изображения са открити в раннонеолитните пластове на Карановската селищна могила и Кърджали (Николов 2006, 64, 66; Пейков 1999, обр. 35). В Западна България фрагменти от раннонеолитни съдове с моделирани фигури са установени в селищата Слатина-София, Добринище, Чавдар и Ваксево (Николов и др. 1991, 17; Николов, Радева 1992, 10; Николов 2004, 11; Georgiev 1981, Abb. 61; Чохаджиев 2001, 233).

Антропоморфните релефни и рисувани фигури върху неолитни съдове се тълкуват като женски персонаж, представящ богинята Майка.

[2] *Стратиграфски данни на фрагментите: изображение 1: XV хоризонт, дълб. 4,35 м, кв. J9; изображение 2: XIV хоризонт, дълб. 3,95 м, кв. O13; изображение 3: XI хоризонт, дълб. 3,20 м, кв. L; изображение 4: XV хоризонт, дълб. 4,35 м, кв. N10; изображение 5: култов ров, дълб. 5,60 м, кв. K5; изображение 6: XIII хоризонт, дълб. 3,50 м, кв. N12; изображение 7: XII хоризонт, дълб. 3,35 м, кв. J12; изображение 8: X хоризонт, дълб. 3,00 м, кв. P12; изображение 9: култов ров, дълб. 5,90 м, кв. J4.*

Цитирана литература:

Калчев 2005: П. Калчев. Неолитни жилища Стара Загора (каталог на експозицията). Стара Загора, 2005.
Калчев 2008: П. Калчев. Районът на Стара Загора е бил силно ядро на първата европейска цивилизация. - В: В. Николов (ред.). Стара Загора - 8 000 години. Раждането на Европа. Стара Загора, 2008, 13-42.
Николов и др. 1991: В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). - Археология, 1991, 3, 13-26.
Николов, Радева 1992: В. Николов, М. Радева. Сондажни проучвания на раннонеолитното селище в Добринище, Разложко. - Археология, 1992, 1, 1-14.
Николов 2004: В. Николов. Раннонеолитно селище Слатина в София: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част II). - Археология, 2004, 1-2, 5-14.
Николов 2006: В. Николов. Култура и изкуство на праисторическа Тракия. Пловдив, 2006.
Николов 2008: В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. - Археология, 2009, 1, 23-33.
Пейков 1999: А. Пейков. Фрагменти от безписмена Тракия. Пловдив, 1999, 65-85.
Чохаджиев 1990: М. Чохаджиев. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие и контакти. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 2, 1990, 5-22.
Чохаджиев 2001: С. Чохаджиев. Ваксево - праисторически селища. Велико Търново, 2001.
Georgiev 1981: G. I. Georgiev. Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia. - Известия на Археологическия институт (=Cultures préhistoriques en Bulgarie), 36, 1981, 63-109.

Anthropomorphic figures on Neolithic pots from Tell Kazanlak
(Summary)

Dessislava Andreeva

Tell Kazanlak has been completely excavated. The main cultural layer dates to the Neolithic. In the course of the excavations, nine sherds from Neolithic pots have been found, on the outer surface of which appear partially or fully preserved images. Eight of them are plastic figures and only one is white painted on red slipped surface. Six sherds are from early Neolithic pots belonging to the Karanovo I (phase II) culture, and one sherd is from a middle Neolithic pot belonging to the Proto-Karanovo III (Karanovo I-III variant) culture. Two sherds have been revealed in a destroyed Neolithic context.

All Tell Kazanlak figures represent female anthropomorphs reduced to symbols. The heads of the preserved pieces could be rendered either realistically (slightly elongated, with incised eyes and a plastic nose) or schematically (the face and its details are not represented, with one exception where it is indicated by a shallow depression). The body is elongated, band-like, lacking any anatomical details in its upper part. The hands of the figures are depicted in all the cases. As a rule, they are lifted and bent at the elbows: either both hands pointing upward or one is pointing upward, while the other is pointing downward. Especially noteworthy is a second pair of hands placed at the waist of one of the figures as well as the 'cincture' visible at the same spot on another figure. The majority of the images do not possess neither the characteristic for the iconography of that period steatopygic widening of the hips nor the spread wide apart legs, bent at a right angle at the knees. Only in one instance the lower part of the figure's body is rounded and the legs are slightly apart, though still straight. The pieces with preserved lower part of the body have their legs straight and slightly apart, the vulva between them being marked by a plastic pellet. The images are static, which is characteristic of the iconography of this Neolithic image type. The figure painted on a red slipped pot is the only one so far discovered in the area of the early Neolithic Karanovo I culture that has been white painted.

Пещ за керемиди от римския викус край Горско Абланово, Търговищко

Биляна Иванова

Първите сведения за съществуването на старо селище в землището на Горско Абланово дължим на К. Шкорпил, който съобщава за намерени прости каменни градежи без хоросан на левия бряг на Черни Лом, североизточно от селото (Шкорпил 1914, 76). Редица археологически находки с датировка II-III в., открити в селското землище, засилват вниманието на изследвачите към римския викус. В края на 60-те години на XX в. Д. Овчаров провежда първите теренни проучвания в района на Горско Абланово, даващи по-подробна информация за обекта (Овчаров 1972, 44-55). На базата на извършените археологически сондажи и теренни обхождания през 2007-2008 г. вече може да се твърди, че селищните останки заемат огромна територия - малко над 2000 дка, обитавана през периода от началото на II до последната четвърт на IV в. (Торбатов 2008, 62). В хода на проведената кампания през 2008 г., при геофизическо проучване се регистрира специфична аномалия в Сектор II на обекта, където през предходния археологически сезон се попадна на останки от сграден комплекс. Това продиктува залагането на сондаж. На дълбочина 0,35-0,40 м от заварения терен, в централната част и в североизточния ъгъл на сондажа се разкри масивно петно от горяла отухлена пръст на бучки. След отнемането на няколко механични пласта, на дълбочина 0,55 м се очерта южната половина на пещ. За нейното цялостно проучване сондажът беше разширен в северна и източна посока[1] (обр. 1).

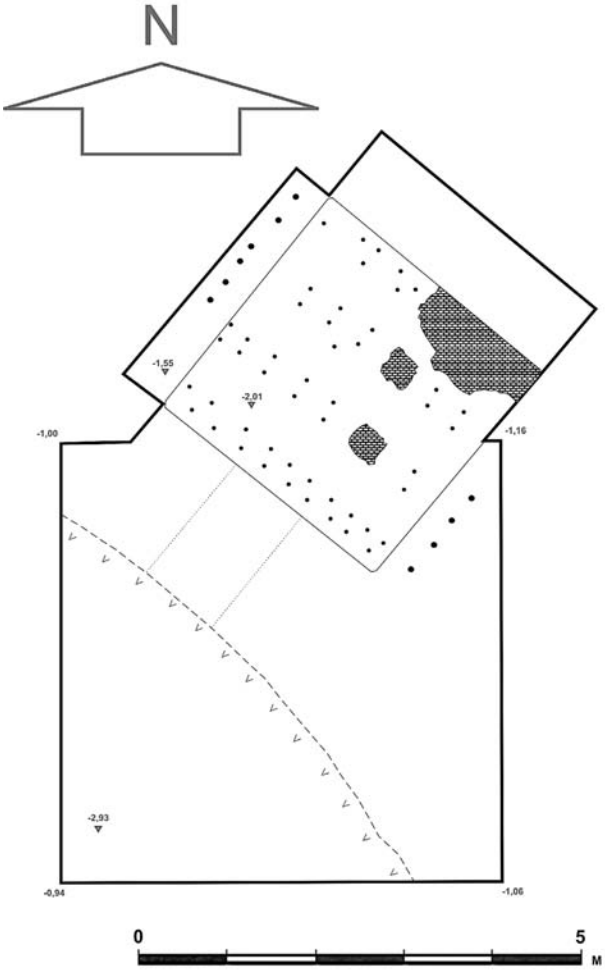

Обр. 1. Горско Абланово. Ситуационен план на пещта
Fig. 1. Gorsko Ablanovo. Sketch of the kiln

Пещта е ситуирана в м. Ялията, върху слабо издигнат терен с лек наклон от запад към изток. Тя отстои на около 25 м от югоизточния зид на споменатия по-горе сграден комплекс и попада в обширен двор, допълнително пристроен към него. Съоръжението е двукамерно, с изцяло вкопана долна и частично вкопана горна камера (обр. 2). В хоризонтален план то представлява неправилен четириъгълник с леко заоблени ъгли, орентирани по световните посоки, и с размери на стените: югозападна - 3,05 м, северозападна - 3,04 м, югоизточна - 2,98 м и североизточна - 3,10 м.

За изграждане на пещта първоначално в терена е била изкопана яма с максимална дълбочина 2 м, в която е бил оформен централния канал на горивната камера и три двойки преградни стени между страничните му разклонения (обр. 3). Префурниумът, чийто вход се намира от югозападната страна, представлява засводен тунел с подковообразно сечение, с височина 0,80 м, дължина 1,62 м и широчина от 0,83 до 0,95 м (обр. 4). При разкриването му се разчисти дебел пласт вар върху дъното. Подовото ниво в началната си част е с лек наклон надолу, след което преминава в хоризонтална равнина. Централният канал се явява естествено продължение на префурниума. Между тях, непосредствено след първата двойка подпорни стени, е оформен праг с височина от 0,23 до 0,28 м. Вътрешността на долната камера, обма-

[1] *Изказвам благодарност на ръководителя на разкопките ст.н.с. II ст. д-р Сергей Торбатов за предоставената ми възможност да обнародвам резултатите от това проучване.*

Обр. 2. Горско Абланово. Общ изглед на пещта
Fig. 2. Gorsko Ablanovo. General view of the kiln

зана с глина, се е опалила в процеса на горене до отухляване, а на места и до остъкляване. Вследствие на това остъкляване нямаме сигурни данни за технологията на изграждане на вътрешното пространство на горивната камера. Не е ясно дали оформянето на трите двойки преградни стени между страничните разклонения на централния канал е осъществено чрез отнемане на земна маса и допълнително обмазване, или става дума за изграждането им от кирпичи или тухли, засвидетелствано при пещите от Диногеция (Ştefan 1957, 2), Нове (Вълов 1966, 47), Златен рог, Видинско (Атанасова 1984, 49), Сармизегетуза (Floca 1941-1944, 434), Гуслар, Тервелско (Торбатов 1990, 181), Пауталия (Кацарова 2003, 106). По оста на централния канал, на линията на втората двойка преградни зидове, е изграден допълнителен подпорен стълб. Подобна ситуация не е регистрирана в познатите досега пещи от този вид. Стълбът е оформен от кирпичи с размери 0,27 х 0,42 м, което предполага употребата на строителен материал от този вид и в другите елементи на носещата конструкция.

Дълбочината на централния канал варира от 0,10 до 0,55 м. Страничните му разклонения са

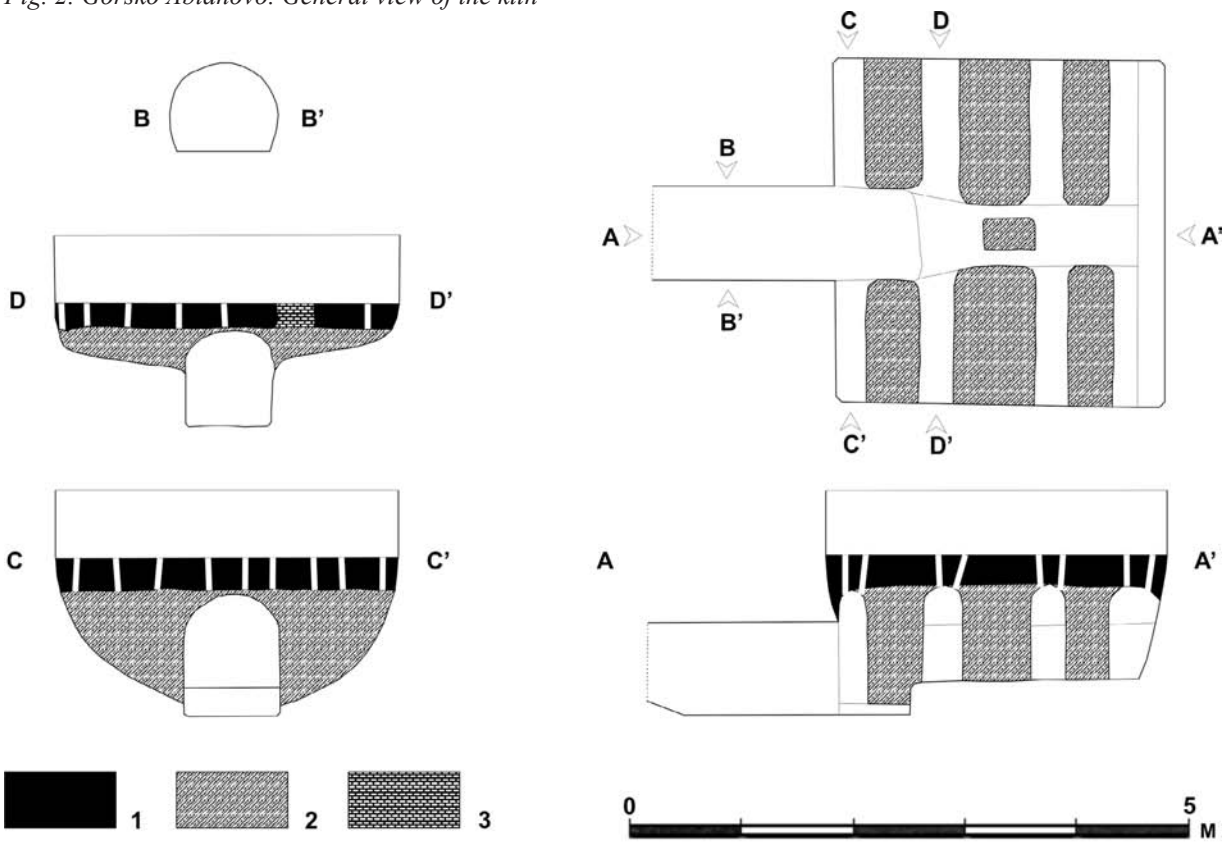

Обр. 3. Горско Абланово. Хоризонтален план на долната камера на пещта и вертикални разрези. Легенда: 1. Скара; 2. Елементи на носещата конструкция на скарата; 3. Деструкции
Fig. 3. Gorsko Ablanovo. Horizontal plan of the lower chamber and vertical cross-sections. Key: 1 Grill; 2 Elements of the support construction of the grill; 3 Ruins

широки 0,25-0,30 м. Преградните стени между тях са с различна широчина: първата двойка - 0,40 м, втората - 0,65-0,75 м, а третата - 0,35 м. Всички междини имат сводово покритие. Височината на долната камера по протежение на централния канал е от 0,85 до 1,02 м.

Скарата е изградена от пластове глина, аналогично на пещ I от Олтина (Irimia 1968, 383), като в градежа й са включени фрагменти строителна керамика. За текущи поправки са използвани цели имбрици, подлепени към долната ú повърхност. Скарата е сравнително добре запазена, с изключение на две срутвания, всяко от тях между четири съседни отвора. В югоизточния й ъгъл има следи от иманярска интервенция (обр. 5). Двете регистрирани обрушавания датират от финалния етап на експлоатация на съоръжението, тъй като непосредствено под тях в долната камера са открити пет неизпечени керемиди от типа *imbrex*, поставени в пакет една върху друга (Торбатов, Русев 2009). Керемидите са изработени от глина с бледожълт цвят. Те са дъговидно извити и се стесняват в единия край. Дължината им е 0,48 м, широчината им в краищата е съответно 0,13 и 0,16 м, а максималната височина - 0,06 см. Дебелината на керемидите варира от 0,017 до 0,02 м. Горната им повърхност е украсена с по пет надлъжни (върху билото) и две напречни (в широкия край) успоредни пръстни бразди, рядко срещана практика при изделията от този вид (Дамянов 1978, 152).

За циркулация на топлия въздух в скарата са били пробити отвори с диаметър от 0,05 до 0,08 м, обикновено разширяващи се конично нагоре. Те отстоят на 0,22-0,27 м един от друг, както е и при пещта от Улметум (Panaitescu 1981, 305). Разположени са в пространствата между подпорните зидове, в четири пояса от по два реда във всеки.

Горната камера на пещта е запазена частично, на максимална височина 0,62 м [2]. Стените ù са допълнително обмазани с глина. Надземната част на съоръжението вероятно е представлявала цилиндричен свод от дебело обмазана с глина дървена конструкция[3]. За това съдим от факта,

[2] В източния ъгъл на пещта бяха установени разрушения, вероятно от иманярска интервенция.

[3] Съществуването на покритие от този вид се допуска за пещта от Нептун: вж.: Icономи 1968, 263

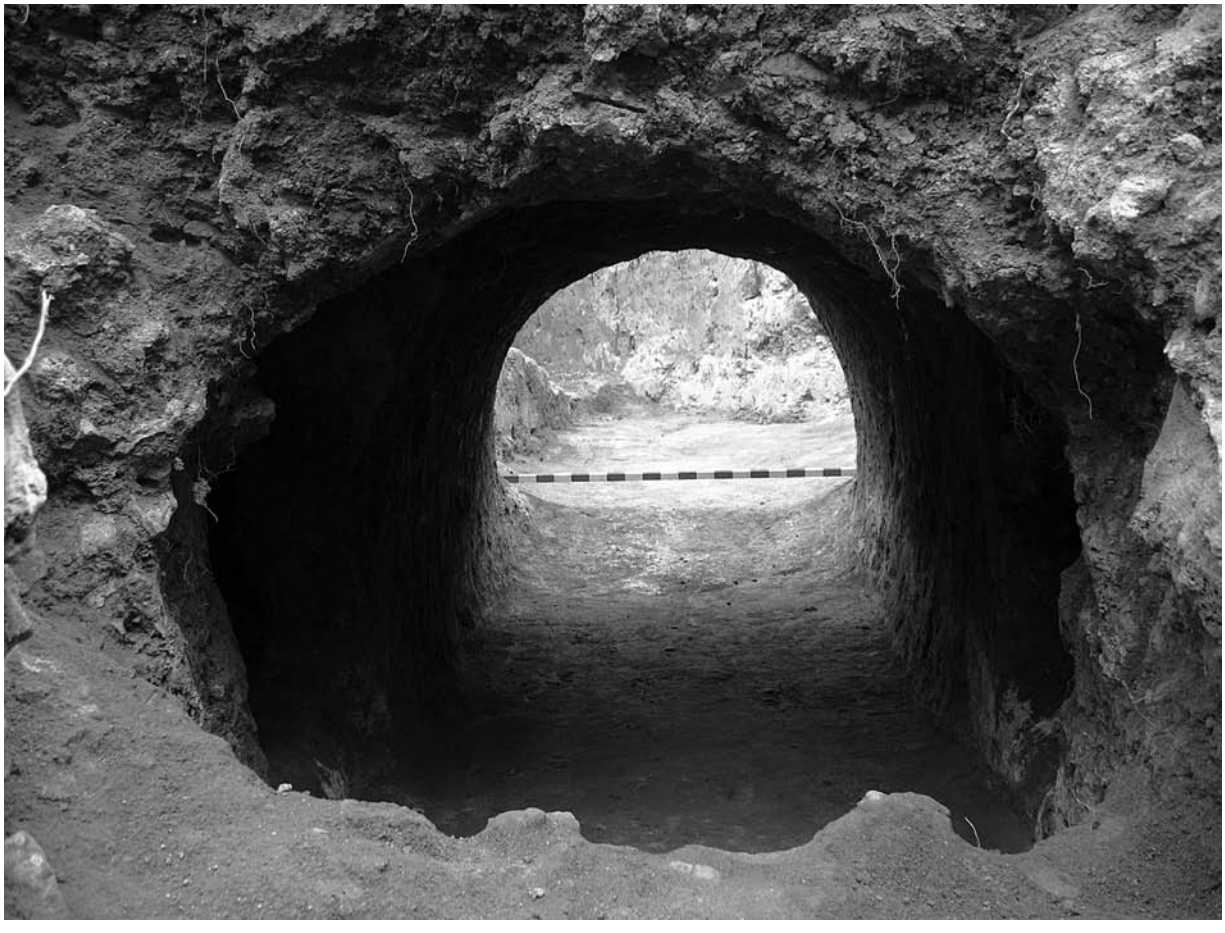

Обр. 4. Горско Абланово. Префурниум на пещта
Fig. 4. Gorsko Ablanovo. Praefurnium of the kiln

Обр. 5. Горско Абланово. Скара и горна камера на пещта
Fig. 5. Gorsko Ablanovo. Grill and upper chamber of the kiln

че на нивото на тогавашния терен, по протежение на северозападната и югоизточната ѝ стени, на разстояние от 0,20 до 0,41 м един от друг са разчистени дупки с диаметър от 0,06 до 0,09 м, в които са били закрепени прътите, оформящи сводовото (?) покритие. Намерените в запълнителя на горната камера кирпичи (със запазени размери 23,5 х 15,3 х 6,9 см 19 х 12,1 х 7,8 см 17,8 х 10,4 х 8,1 см) очевидно са били използвани в градежа на другите две стени. Зареждането и прибирането на готовата продукция е ставало посредством вход, разположен в североизточната стена. Пред отвора на префурниума е съществувала площадка във вид на яма с големи размери. Вследствие досегашното проучване на североизточната ѝ четвърт, става ясно, че горната камера е била с радиус около 4 м и с приблизително полусферична форма. Такива работни площадки са известни при пещ I от Олтина (Irimia 1968, 395) и при Телица (Baumann 1991, 106). В някои случаи те са обслужвала две съоръжения, както при пещите от вила №2 край Монтана (Александров 1980, 52), Павликени (Sultov 1985, 22) и тези от околностите на Крамолин (Милчев, Койчева, Димитров 2003, 431).

Времето на използване на съоръжението съвпада с това на оформянето на намиращия се в съседство сграден комплекс. Откритите в пещта и сред останките на частично проучените помещения идентични керемиди от типа *imbrex* свидетелстват за производство, насочено към задоволяване на конкретни потребности на строителството. Това се потвърждава и от факта, че след рухването на скарата нейният префурниум е бил използван краткотрайно за производство на вар (Торбатов, Русев 2009).

Имайки предвид характера на този вид дейност, следва да се допусне едновременно функциониране и на други пещи, с цел осигуряване непрекъснато постъпление на готов материал в необходимото количество. Производствени комплекси за строителна керамика са засвидетелствани в Томи (Rădulescu 1965, 22-23), Нове (Митова-Джонова 1966, 38-39), край Олтина (Irimia 1968, 404-405), Сливен (Бацова-Костова 1969, 9), вилата край Чаталка (Николов 1984, 39), вили № 2 и 3 край Монтана (Александров 1980, 52; Александров 1984, 27), късноримската вила край Телица (Baumann 1991, 107), викуса край Камен (Църов 1997, 125-126), кре-

постта Градът до Крамолин (Милчев, Койчева, Димитров 2003, 430-431).

Намерената недоизпечена, фрагментирана и бракувана продукция показва, че проученото край Горско Абланово съоръжение е било използвано за изпичане на керемиди[4]. То принадлежи към типа пещи с централен канал и странични разклонения между подпорите, поддържащи скарата, който е широко разпространен в европейските провинции на Римската империя през периода II-IV в. (Sultov 1985, 41-42). Според типологията на А. Ръдулеску, това е пещ от тип 1, който е с най-ранна датировка от разглежданите от него за територията на Добруджа (Rădulescu 1969, 337). Въз основа на хоризонталния си план, съоръжението принадлежи към т. нар. вариант А по класификацията на Й. Хенинг, за който се приема произход от западните провинции на Римската империя (Британия, Галия, по Рейн) и е широко разпространен по Среден Дунав (Henning 1977, 190). На базата на четириъгълния план на скарата, Б. Султов обособява пещите от този вид в тип IIIc (Sultov 1985, 42). Близки паралели на пещта от Горско Абланово са съоръженията от Сармизегетуза (Floca 1941-1944, 434), Диногеция (Ştefan 1957, 1-8), вила №2 край Монтана (Александров 1980, 52), Златен рог, Видинско (Атанасова 1984, 49), Павликени, Бутово и Бяла Черква (Sultov 1985, 22), Гуслар, Тервелско (Торбатов 1990, 181), Пауталия (Кацарова 2003, 106).

Керамичният материал и останалите дребни находки от двете камери на пещта не позволяват точно датиране на съоръжението. Възможност за една по-прецизна датировка дават откритите в хода на проучването монети. В долната камера е намерен денарий на Каракала, отсечен в периода 201-206 г. (RIC IV/1, 230 №120). По всяка вероятност монетата е била изгубена при зареждане на пещта или при изваждане на готовата продукция. При това положение може да се приеме, че моментът на отсичането ú се явява сигурен *terminus post quem* за времето на функциониране на пещта, което следва да се отнесе към управлението на император Септимий Север, но не по-рано от първото десетилетие на III в. В запълнителя на горната камера е открита монета на Септимий Север от първи номинал на римското провинциално бронзово монетосечене, отсечена в Хадрианопол[5]. Колективна находка от две провинциални бронзови монети от трети номинал (на Юлия Домна и Север Александър), произхождаща от запълнителя на префурниума, се явява относителен terminus post quem за края на използване на прилежащия терен, когато обслужващата площадка е била превърната в сметище (Торбатов, Русев 2009). От нея произхожда голямо количество фрагментирана битова керамика, отухлена пръст, пепел, въглени, животински кости, бронзов пръстен-ключ и една обезличена провинциална бронзова монета от четвърти номинал от първата половина на III в.

[4] *Пещи със същото предназначение са засвидетелствани във вилата при Павликени и край Бяла Черква, вж.: Sultov 1985, 42.*

[5] *Типът не е засвидетелстван в корпуса на монетосеченето на Хадрианопол (Юрукова 1987).*

Цитирана литература:

Александров 1980: Г. Александров. Антична вила № 2 край Монтана. - Известия на музеите в Северозападна България, 4, 1980, 9-64.

Александров 1984: Г. Александров. Антична вила № 3 край Михайловград. - Известия на музеите в Северозападна България, 9, 1984, 9-45.

Атанасова 1984: Й. Атанасова. Пещи за строителна керамика от римската епоха във Видинско. - Известия на музеите в Северозападна България, 9, 1984, 48-58.

Бацова-Костова 1969: Е. Бацова-Костова. Антични пещи за строителна керамика в Сливен. - Музеи и паметници на културата, 1969, 4, 7-9.

Вълов 1966: В. Вълов. Пещ за строителна керамика от Нове. - Археология, 1966, 1, 46-51.

Дамянов 1978: С. Дамянов. Строителната керамика от късноантичния град при с. Войвода, Шуменски окръг. - Известия на Националния исторически музей, 2, 1978, 139-169.

Кацарова 2003: В. Кацарова. Пещ за строителна керамика от Пауталия (наблюдения върху топографията на късноантичния град). - Известия на Исторически музей Кюстендил, 9, 2003, 105-112.

Милчев, Койчева, Димитров 2003: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Производствен център за строителна керамика в Долна Мизия. - Studia archaeologica, Supplementum I (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). Sofia, 2003, 430-450.

Митова-Джонова 1966: Д. Митова-Джонова. Пещи за керамика и керемиди от Нове. - Археология, 1966, 1, 38-45.

Николов 1984: Д. Николов. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. - В: Разкопки и проучвания, 11, 1984, 5-73.

Овчаров 1972: Д. Овчаров. Трако-римско селище и светилище на Аполон при с. Горско Абланово, Търговищко. - Археология, 1972, 2, 46-55.

Торбатов 1990: С. Торбатов. Пещи за строителна керамика от римската епоха край село Гуслар, Тер-

велско. - Добруджа, 7, 1990, 180-192.
Торбатов 2008: С. Торбатов. Римски викус край Горско Абланово - проучвания и перспективи. - Попово в миналото, 5, 2008, 55-66.
Торбатов, Русев 2009: С. Торбатов, Н. Русев. Сондажни проучвания на римски викус край Горско Абланово. - В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009 (под печат).
Църов 1997: И. Църов. Един римски викус край село Камен. - Известия на Исторически музей - Велико Търново, 12, 1997, 124-133.
Шкорпил 1914: К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом (Материали за археологическа карта на България, 1). София, 1914.
Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II-III в. Хадрианопол. София, 1987.
Baumann 1991: V. Baumann. Un nou cuptor de ars material tegular, descoperit în ferma romană tîrzie de la Teliţa, punctul „La pod“, (judeţul Tulcea). - Peuce, 10, 1991, 1, 105-107; 2, 103-110.
Floca 1941-1944: O. Floca. Der römische Ziegelofen von Sarmizegetusa. - Dacia, 9-10, 1941-1944, 431-440.
Henning 1977: J. Henning. Entwicklugstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrhundert u. Z. - Zeitschrift für Archäologie, 11, 1977, 181-206.
Iconomu 1968: G. Iconomu. Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun. - Pontice, 1, 1968, 235-268.
Irimia 1968: M. Irimia. Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanţa). Pontice, 1, 1968, 379-408.
Panaitescu 1981: A. Panaitescu. Cuptor de ars materiale de construcţii descoperit la Ulmetum. - Pontica, 14, 1981, 303-308.
Rădulescu 1965: A. Rădulescu. Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis. Constanţa, 1965.
Rădulescu 1969: A. Rădulescu. Ateliere meşteşugăreşti pentru ars materiale de construcţie din lut. - Pontica, 2, 1969, 333-353.
RIC IV/1: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, 4/1. Pertinax to Geta. London, 1936.
Ştefan 1957: G. Ştefan. Un cuptor roman de ars ţigle, descoperit la Garvăn. - Studii şi cercetări de istorie veche, 1957, 1-4, 339-346.
Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd - IV-th Century) (Terra antiqua balcanica, 1). Sofia, 1985.

Tile kiln from the Roman vicus at Gorsko Ablanovo, near Targovishte
(Summary)

Bilyana Ivanova

This is a report on a tile kiln discovered and excavated in 2008, in the area of Gorsko Ablanovo, near Targovishte. The installation has two chambers and horizontally it forms an irregular square with slightly rounded corners. For the construction of the kiln, a pit with a maximum depth of 2 m was dug in the ground and there the central channel of the combustible chamber was formed along with three double barrier walls between its side branches. The praefurnium, the entrance to which is located on the southwestern side, is a vaulted tunnel with a horseshoe cross-section. It is 0.8 m in height, 1.62 m in length, and from 0.83 to 0.95 in width. The central channel seems to be a natural continuation of the praefurnium. Along its axis, on the line of the second pair of barrier walls, an additional support column has been constructed, formed from adobe and measuring 0.27 x 0.42 m. This suggests the use of this kind of building material in the other elements of the bearing construction as well. The grill is built from layers of clay and fragments of construction ceramics are included in its construction.

In order to ensure the circulation of hot air, openings have been made in the grill, which for the most part widen as a cone towards the top. The upper chamber of the kiln is partially preserved, at a maximum height of 0.62 m. The part of the installation which is above ground probably looked like a cylindrical vault of a thickly plastered wooden structure. This could be deduced from the fact that along the northwestern and southwestern walls there were revealed holes in which the posts forming the cover of the vault (?) were attached. The measures of the walls of the upper chamber vary from 2.98 to 3.10 m. The time during which the installation was operational should be dated to the reign of the Roman emperor Septimius Severus, though no earlier than the first decade of the third century AD. The kiln belongs to a type which is widespread all over the European provinces of the Roman Empire between the second and the fourth centuries AD.

Двойно печатче с гръцки надпис от околността на Плиска

Павел Георгиев

Предмет на настоящото съобщение е отлично запазен малък, двустранен печат с гръцки надпис, намерен с металотърсач в землището на Войвода, Новопазарска община (обр. 1 *1, 2*)[1]. Изработен е от висококачествен бронз с благородна патина[2]. Подпечатващите половини са с капковидна форма, а външната им повърхност е набраздена с дълбоки вертикални жлебове. Окачени са шарнирно на кобиличка с късо рамо и висок ствол, завършващ с ухо за провесване[3]. В затворено положение половинките прилепват една към друга с плоската си част и образуват двучерупчеста раковина (обр. 1 *1*). В нейната сърцевина остава „скрит“ надпис, чиито букви са отлети вдълбани и в негатив (обр. 2).

Надписът е разположен в два надлъжни реда, затворени и отделени с единична линия. Буквите са гръцки и съставят текст от две еднакви думи (обр. 3 *1, 2*). При притискане към мека материя оставят релефен отпечатък. Печатчето е било използвано като малък булотирион за восъчни отпечатъци (за тях, вж. Die Welt 2004, 346, 745-749). То може да се определи още като ἐγγλυμμα за восъчни отпечатъци (κήρινον ἐκμαγεῖον) (срв. Дуйчев 1949, 64). Било е носено окачено, най-вероятно на шията на своя притежател.

Находката принадлежи към добре позната категория вещи във византийския свят, в това число и в българските предели. Преди близо 30 години В. Залеска публикува подобен предмет от колекцията на Ермитажа в Санкт Петербург (Залеская 1980, 48-51). Вероятният му произход е византийската столица, но авторката, осланяйки се на публикациите на Т. Тотев за подобни, макар и не толкова изискани вещи от Велики Преслав (Тотев 1968, 173-180; Totev 1969, 133-153), го определи, както и сходните нему, за „български амулети преславски тип“. Уникалното за находката от Ермитажа е съчетанието на надпис и фронтален човешки образ върху подпечатващите плоскости. В. Залеская разчете надписа като ἀσφαλοῦ(ς) μητρῆ[ς] κλέι(ς), превеждайки го като заклинателна формула от византийски амулет, позната от литературни източници „ключ към защитена вътрешност“.

През последните години търсачеството на „антики“ у нас придоби изключителен размах и извади наяве огромен брой метални вещи, включително и „двойни печатчета“. Настоящото съобщение няма за цел да прави преглед на публикуваните досега находки. Достатъчно е да спомена излязлата наскоро поредна публикация (Дончева 2008, 401-411, табл. XXXIV и цит. там литература). Не мога все пак да отмина бронзовото печатче от Йегуновци, Тетовско (Македония). По форма то е аналогично на спо-

Обр. 1. Войвода, Новопазарско. Бронзово двойно печатче (булотирион за восъчни отпечатъци) от Войвода: 1. В затворено положение; 2. С полуразтворени половини.

Fig. 1. Voyvoda, near Novi Pazar. Bronze double stamp seal (bulloterion for wax stamps): 1 Closed; 2 With its two halves partly open (photo Ivan Ivanov)

[1] Информация от откривателя Росен Попов от Жилино, Новопазарско. Находката беше откупена от НАИМ-София и заведена под № 6213.

[2] От почистване се нуждаеха само подпечатващите плоскости. То беше извършено от Мария Тасева в лабораторията на НАИМ-София, за което ѝ благодаря.

[3] Размери на предмета: височина - 47 мм, дължина на подпечатващите половини - 29 мм, широчина до 12 мм.

Обр. 2. Войвода, Новопазарско. Матриците на печатчето-булотирион за восъчни отпечатъци.
Fig. 2. Voyvoda, near Novi Pazar. The formers of the stamp seal/bulloterion for wax stamps (photo Ivan Ivanov)

менатото от Ермитажа, но, подобно на „българските“ находки, носи изображения на птици (Рашев 2007, 96, обр. 1,5).

Това, с което публикуваният паметник допринася за разширяване на познанията относно културата на подпечатващото собствеността си средновековно общество, е неговата форма и надпис.

Черупчестите печати са позната форма на лични печати още от античността и находката може да се разглежда като средновековен паметник със средиземноморски произход (Античные 1984, 228, табл. CXXXIV,12). Тя възпроизвежда формата на морска раковина, но в условна, капковидна (бадемовидна) форма. Сред стотината подобни находки у нас тя е рядко срещана. С форма на раковина е царският печат за восъчни отпечатъци на Мичо Асен (Мушмов 1933, 341 и сл.; Йорданов 2001, 113, табл. X, № 158). Неговата легенда поставя все още редица въпроси, но за нашия случай той е показателен и подсказва, че притежателят на находката от Войвода е лице, произхождащо от, или свързано с византийската столица. Предпочитанието към раковината, носеща в своята вътрешност образ, текст, или двете едновременно, е основано на принципа на „съкровенната вътрешност“. Съгласно него, образите и надписите имат a priori култово-магическа стойност, съдържаща се не само в булотириона, но и в отпечатъците, които той оставя. В това се изчерпва и значението на представения тук паметник като амулет. По същество, той е предмет на ежедневието, чрез който са подпечатвани документи, писма, движима или недвижима собственост (срв. с легендата от моливдовул на Никифор Лахана: ἐπισφράγισμα καὶ γραφῶν καὶ πρακτέων у Мушмов 1925, 159, № 245). Восъчните отпечатъци са имали облик на „пломби“, с които се удостоверявала неприкосновеността на запечатаното (за характера им вж. Георгиев 2007, 73-74).

Надписът е грижливо оформен. Въпреки малката площ на надписното поле: около 3 кв. см за всяка от двете плоскости, там са оформени по 11 или 12 букви. Близостта на вертикалните хасти или пък желанието за стилизация е довела до известна хипертрофия на някои от буквите. Така например, разположените една до друга четири вертикални хасти във втория ред са без свързваща хоризонтална чертичка и могат да се четат като двойно ρi или eta. Деформирана и нееднаква е големината и графиката на kappa съответно на първия и втори ред. Рамката, особено в тясната част на надписното поле, е оказала влияние за това. Някои от буквите, като разположените във вътрешността sigma или kappa, имат своеобразно начертание, което можем да проследим и в паметници от X-XI в.

Най-сериозни проблеми предизвиква идентификацията на първата и отчасти на последната буква. За крайната, все пак, може да се допусне, че е sigma, обърната наляво, вероятно с цел да „затвори“ текста. Началният знак обаче не може да бъде отъждествен с никоя от класическите гръцки букви. От пръв поглед той прилича на голямо кирилско „Я“, но това, разбира се, трябва да се изключи. Излизането на „петлицата“ извън рамката на надписното поле показва, че тя е със значение на начална сигла. Начертанието под нея прилича на lambda, но опитът да бъде прочетена със следващите букви в реда отхвърля тази възможност. При това положение приемам, че става въпрос за „омикрон“, включен във вилката на обърната наляво kappa, според начертанието ύ в архаичната гръцка азбука.

Това допускане се оказва продуктивно. „Лигатурното“ изписване на началната сигла, нейната особена графика и височина, която надхвърля рамката на надписното поле, показват, че тя има роля на „инициал“, може би от име на притежателя на печатчето.

Следващите букви от първия ред са: ΟΣΙΚΟ. Свързването им с „инициала“ не дава убедителен резултат, така че представят вероятно отделна дума. Според мен, те трябва да се попълнят

1 **2**

Обр. 3. Войвода, Новопазарско. Отпечатъци от двете еднообразни матрици.
Fig. 3. Voyvoda, near Novi Pazar. Impressions from the two identical formers (photo Ivan Ivanov)

и прочетат като ὀσ(τρε)ικόν (от ὀστράκιον (τό), което означава „черупчесто животно, мида“). Вероятно става въпрос за прилагателното „черупчест“, с което се визира раковинообразната форма на печатчето.

Върху втория ред се чете съчетанието: ΚΟΠΗΣ (ΚΟΠΠΣ). Извеждането му от κόπος (ὁ) или от глагола κοπόω не дава смислово издържан резултат. Бихме могли да го свържем със съществителното κοπεύς „длето (на гравьор)“, но характерът на находката и особено на инициала в текста ме карат да свържа съчетанието с названието на изчезналата гръцка буква koppa (латинското Q). Тя лежи в основата на думата κοππατίας, ου (ὁ), която е характерен термин, използван най-вече за жигосан (с буквата koppa) кон (срв. Войнов, Милев 1943, 445), но може би и за други одушевени или неодушевени предмети (същества). Печатчето е оставяло отпечатъци върху затоплен восък, така че по принцип, е имало сходна на жигосването функция. Освен това, началната сигла на надписа съдържа петлицата от koppa (ϙ). По своите особености тя съчетава архаичните начертания на kappa и koppa и това подсказва, че е в ролята си на знак-сигла (signum, signaculum).

В тази връзка е важно е да се отбележи, че върху масивните, обикновено железни, уреди за сигниране чрез „жигосване“ фигурира подобна на него буква, в която изследователите са склонни да виждат негативно изображение

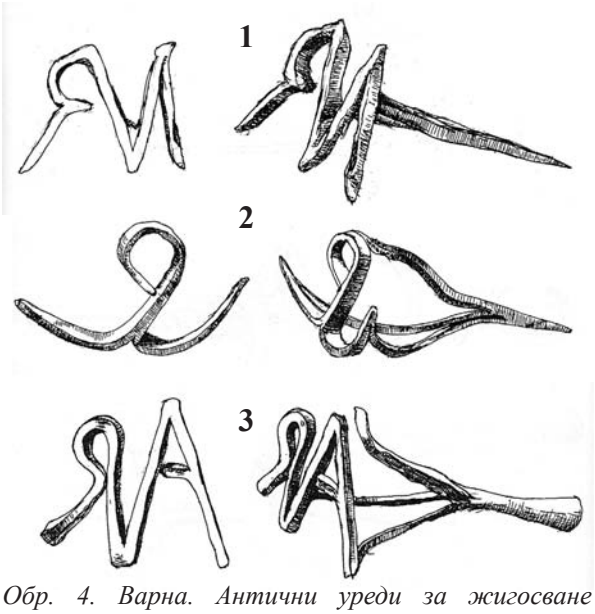

Обр. 4. Варна. Антични уреди за жигосване (signaculae) от фонда на Музея във Варна: 1-3. С латински букви; 2. С гръцки букви (по Ал. Минчев)
Fig. 4. Varna. Ancient branding devices (signaculae) from the Varna Museum collection: 1 With Roman letters; 2 With Greek letters (after A. Минчев)

на латинската буква R (Герасимов 1959, 339 и сл., обр. 1; Минчев 2001, 81 и сл., обр. 5, 7, 8, 11, 20). Интересни паралели за „инициала“ в надписа върху печатчето от Войвода предлагат три уреда за жигосване от фонда на Археологическия музей във Варна. В два от тях (обр. 4 *1, 3*) А. Минчев разчита латинските букви RA, а в другия (обр. 4 *2*) вижда монограм от гръцките курсивни букви ΡΩ (Минчев 2001,84, 92, обр. 11, 24).

Допускам, че вплитането в горния край на началната буква от разглеждания надпис на „omikron“ е целяло наподобяване и сближаване с koppa (ϙ). Това ще да е наложило и употребата на κοππατίας като съществително име (в смисъл на „жигосан“ (отпечатък). Маркираните с двете букви от архаичната гръцка азбука: koppa или sampi, обикновено коне, са били наричани κοππατίαι, κοππαφόροι, σαμφόραι, σαμφόροι. Самото маркиране с нагорещено желязо е било наричано ἐγκαύματα, (Dictionnaire 1892, 800), така че може да бъде сближено с отпечатването върху затоплен восък. При някои от маркировките от този тип в античността се запазва характерното за koppa кръгче, в което понякога се вписва и кръстче (Dictionnaire 1892, 800, n. 168; срв. у Герасимов 1959, обр. 1).

При това положение вторият ред от двете страни на печатчето може да се възстанови като κοππ(ατία)ς или κοπ(πατ)η(=ί)ας. Първият от тези варианти изглежда по-правдоподобен. Така, надписът е визирал от една страна формата на печатчето-булотирион, а от друга прототипа на отпечатъците, получени чрез жигосване. През античността уредите за този тип подпечатване са определяни като *signaculae*. Терминът има множество значения (Dictionnaire 1918, 1330) и във Византия се употребява например за монетообразни signaculae, използвани като „знаци-печати“ в търговската и дипломатическа дейност (Георгиев 1988, 21 и сл.).

Текстът върху печатчето от Войвода изглежда съдържа разширен смисъл на античното понятие за „жигосване“. Може да се предположи, че във византийския гръцки език (може би под влияние на лексикона Свидас) е продължавало да живее характерното за древността понятие за „жигосване“ на стока и то е било прилагано и при употреба на двучерупчестите печатчета от средновизантийско време.

След тези разяснения, легендата върху находката от Войвода може да бъде прочетена така: Κ(άππα) - Κόππα ὀσ(τρε)ικὸ(ς) κοππ(ατία)ς. Буквалният и точен превод на формулата е труден. Смислово той може да бъде предаден така:

„Каппа (инициал на собственика?) - черупчесто жигосване (=подпечатване) с коппа“. Естествено, това тълкуване на легендата търпи вариации и вероятно ще бъде уточнявано или коригирано. Няма съмнение обаче, че легендата е обвързана с формата на предмета и следователно има значение, което е близо до разчетеното от В. Залеска върху печатчето от Ермитажа (вж. по-горе). При разглеждания тук екземпляр в ролята на думата „ключ“ (kléis) е друг terminus technicus, зает от древната практика за подпечатване, а именно „жигосването“ koppatias. Аналог на представата за „добре защитена вътрешност“ от печатчето от Ермитажа в нашия случай е думата ostreikon, която изразява формата на уреда за подпечатване като раковина, която носи в сърцевината си „съкровенния“ инициал (от собствено име?) и текст.

В края на съобщението следва да кажа нещо и за датата и възможния притежател на публикуваната находка, макар да липсват категорични указания в това отношение. Районът, в който е намерено печатчето е с останки от селища, които са живели активно през X и първата половина на XI в. Към това време общо взето следва да се датира находката. Разбира се, не можем да изключваме датировка и малко преди или след посочените хронологически граници. Прецизната изработка на предмета и спецификата на надписа (особено архаичният характер на началния буквен знак), сочат неговата византийска, столична, изработка. Принадлежността му към многобройните аналогични предмети с местен произход е малко вероятна. Предвид на това, склонен съм да допускам, че е донесен от представител на византийската администрация от времето на устройването на завоюваните от Йоан Цимисхий или Василий II североизточни български земи като имперска провинция. Местонахождението на предмета указва, че е попаднал при Войвода най-вероятно по възлово важния по това време път от Плиск оба (Плиска) към Дръстър (Рашев 1988, 117 и сл.; Георгиев 2009, под печат).

Публикуван наскоро печат за восъчни отпечатъци, от друг тип и с надпис ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΡΩΝ (Николов 2007, 321 и сл.), дава интересна насока за разкриване на притежателя на печатчето от Войвода, и, което е по-важно, за допълнително обосноваване на предложената интерпретация на неговия надпис. Находката, за която става въпрос, е намерена в землището на Водно, Силистренско и вероятно е принадлежала на важно лице от категорията на „страторите“ (Георгиев 2009а, под печат). Още през античността, но и във Византия, страторите са лица, натоварени с окачествяване на коне за нуждите на армията и държавата (Dictionnaire 1918, 1330). На основата на тази находка, както и на част от сродните ú с имитативен „надпис“ (по-скоро псевдо-надпис), съм склонен да заключа, че по време на установяване на византийското управление в края на X и особено през XI в. в дн. североизточна България е действала колегия от стратори, занимаващи се основно с окачествяване на коне, които, по всяка вероятност, са „жигосвали“ и те са получавали традиционното си наименование koppatias. Изглежда примамливо тогава, да приемем, че публикуваното тук печатче е било притежание на някой от страторите (протостратор?) от византийската администрация. Разбира се, на подобна възможност трябва да се гледа със задължителните за подобни случаи резерви.

Цитирана литература:

Античные 1984: Античные государства Северного Причерноморья. Отв. ред. Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. Москва, 1984.

Войнов, Милев 1943: М. Войнов, А. Милев. Старогръцко-български речник. София, 1943.

Георгиев 1988: П. Георгиев. Дипломатически и търговски знаци-печати във Византия и славянските страни. - Годишник на Софийски университет, Научен център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, 82 (2), 1988, 21-32.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Пластинка с изображение на грифон и надпис. За т. нар. единични печатчета. - Археология, 2007, 1-4, 67-78.

Георгиев 2009: П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба-Плиска. Бележки върху пътни комуникации и по-важни центрове. - В: Сборник в чест на проф. Л. Дончева-Петкова, 2009, под печат.

Георгиев 2009а: П. Георгиев. За „страторската“ колегия в североизточните български земи през X-XI в. - Античная древность и средние века, 39, 2009 (В чест на проф. В. П. Степаненко), под печат.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Антични уреди от желязо за сигниране. - Известия на Археологическия институт, 22, 1959, 339-341.

Дончева 2008: С. Дончева. Новооткрити печати със зооморфни изображения - за тяхното производство и предназначение. - В: Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов. Шумен, 2008, 401-411.

Дуйчев 1949: И. Дуйчев. Указания за въстанието на Асеневци в речта на Георги Торник. - В: Проучвания върху българското средновековие. Сборник на

БАН, 41. София, 1949, 52-76.
Залеская 1980: В. Н. Залеская. Български амулет преславски тип от Държавния Ермитаж. - Археология, 1980, 1, 48-51.
Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.
Минчев 2001: А. Минчев. Антични железни уреди за сигниране от България: класификация и интерпретация. - Известия на народния музей във Варна, 36-37 (51-52), 2001-2002, 64-104.
Мушмов 1925: Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. София, 1925.
Мушмов 1933: Н. Мушмов. Бронзов печат на цар Михаил Шишман (1323-1330). - Известия на Българския археологически институт, 7, 1932-1933, 341-346.
Николов 2007: Н. Николов. Новооткрит печат с кръстен знак и надпис ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΡΩΝ. - Проблеми на прабългарската история и култура, 4, 2, 2007, 321-324.
Тотев 1968: Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. - В: Преслав, 1. София, 1968, 173-180.
Рашев 1988: Р. Рашев. Средновековният път Плиска - Дръстър и крепостта Динея. - В: Дуросторум - Дръстър - Силистра. Силистра, 1988, 117-132.
Рашев 2008: Р. Рашев. Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония от края на VII до средата на IX в. - Археология, 2007, 90-101.
Dictionnaire 1892: C. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire d`Antiquités grécques et romaines, 2. Paris, 1892.
Dictionnaire 1918: C. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire d`Antiquités grecques et romaines, 4. Paris, 1918.
Die Welt 2004: Die Welt von Byzanz. Europas Ostliches Erbe. München, 2004.
Totev 1969: T. Totev. Sur une groupe d`objets découverts à Preslav à répresentations et marques. - Byzantinobulgarica, 3, 1969, 133-153.

Double small stamp seal with a Greek inscription from the vicinity of Pliska (Summary)

Pavel Georgiev

This paper reports on a completely preserved small bronze stamp seal in the shape of a sea-shell consisting of two 'valves', attached with hinges to a rocker and to a stem, which has an opening for hanging, most likely around the neck of its owner (figs. 1 and 2).

Both stamping surfaces bear uniform text, consisting of two words each (fig. 3). The negative inscription should have made a positive impression on a soft material, most probably warmed wax. A stamped wax seal was affixed to a document or an object. The seal had two flat and uniformly shaped faces (fig. 3 1-2).

The twelve letters are insufficient for the full interpretation of the legend, which needs to be supplemented in accordance with its meaning. For the objective reconstruction of the two words of the text, the author considers the peculiar shell-like shape of the object, its function of a miniature bulloterion, as well as the uncharacteristic way in which the first letter is drawn. He understands it as an initial and deciphers it as a combination of a sort of the archaic shapes of the letters Kappa (κάππα) and Koppa (Κόππα). The meaning of the several letters that follow, ΟΣΙΚΟ, is construed in accordance with the 'valve' shape of the stamp seal as ὀσ(τρε)ικὸ(ς). The word on the second line is reconstructed as κοππ(ατία)ς. In this way a reading is concluded that takes into account the shell-like shape of the bulloterion, as well as the prototype of the waxen impressions, the 'branding' with Koppa-Kappa signaculum.

According to the author, the object has Byzantine origin and could be related to the Mediterranean tradition of making stamping devices in the shape of sea-shells. Most likely, it should be dated to the end of the tenth or the beginning of the eleventh century, while its presence along the route from the old Bulgarian capital, Pliska, toward Drastar on the Danube could be related to the events and processes accompanying the establishment of Byzantine government and culture on Bulgarian territory. Around that time, according to data from other seal types from northeast Bulgaria, a college of officials called stratores, i.e. people who appraised horses for the needs of the army and the administration, operated in the region. Accordingly, it seems plausible to the author that a seal the legend on which includes the term 'branding' might have belonged to an official (either an imperial strator or prostrator) from the above-mentioned college.

По въпроса за мавзолея в софийския квартал Лозенец

Стефан Бояджиев

С нетрадиционнния си за християнските мавзолеи план, разкритият в кв. Лозенец - София мавзолей привлича интереса на изследователите още след първото обнародване на останките, разкрити от К. Шалганов и М. Иванов (Шалганов, Иванов 2002, 96-97). Аз също проявих интерес към този паметник и обнародвах становището си (Bojadjiev 2006, 129-140). Тъй като то е коренно различно от това на посочените автори, то не се възприе от тях и М. Иванов се нае да защити личното си виждане, което отчасти е по-различно от това на К. Шалганов. В стремежа си да придаде по-висока научна стойност на критиката на текста ми, посветен на мавзолея в Лозенец, Марио Иванов използва римската поговорка *Elephantum ex musca* и то подчертана с удивителен знак (Иванов 2008, 149). Доколко обаче съдържанието на тази поговорка постига поставената ú цел, проличава от изложените тук данни.

Още в началото на „оборването“ на тезата ми Иванов съобщава, че *„...настоящата дискусия засяга единствено въпросите на хронологията, периодизацията и функциите на късноантичната сграда в кв. Лозенец, София“*. (Иванов 2008, 153). С това той ограничава обхвата на критиката си при изследване на архитекурните паметници, защото нито развитието им във времето, нито предназначението им могат да се проследяват без изясняване на конструктивните им особености и архитектурен образ. Освен това, за да пригоди „дискусията“ в удобен нему вид, той изключва данните, доказващи обитаването на околна средата през II-III в. сл. Хр., които обаче допринасят за правилното решение на основната тема, а именно - историческите условия за възникването - първо на хероон и след това за преустрояването му в мавзолей. Това са тракийски надгробни могили в кв. Стрелбище, където са били погребани тракийски вождове на впоследствие поримченото местно население, трудило се в големите тухларници, произвеждащи милиони тухли за строежите на римска Сердика. М. Иванов загатва, че се съмнява в съществуването на могилите и си позволява да определя, че *„подобни сгради като тази в Лозенец не са проектирани да бъдат под земен насип дори във вида, предложен от арх. Бояджиев“* (Иванов 2008, 153). С този текст той оставая да се подразбира, че според мен Лозенският мавзолей е бил под земен насип. Твърдението му обаче се опровергава от предложената от мен графична възстановка (Bojadjiev 2006, 132, обр. 3), където надземната част на първоначалния хероон е ясно изявявена над земната повърхност.

Строителни данни, подкрепящи тезата за съществуването на хероона

Започвам с избора на терена, на който е разположена сградата. Ако приемем тезата на М. Иванов, че мавзолеят е замислен и изграден като единна постройка, ще се окаже, че късноантичният архитект е допуснал грешка, като е подредил отделните ù помещения по надлъжната ù ос, попадаща в доста стръмния наклон на терена. При това решение, ако крайното източно квадратно помещение е на кота ± 0, то трите помещения в западния й край ще спаднат близо 1,60 м по-ниско. Тогава, за да се изравни подът им, ще е необходим пълнеж от тонове пръст, която при слягането си ще образува нежелателни хлътнини в подовата настилка.

М. Иванов не приема посочените от мен преустройства (Иванов 2008, 154). Те обаче съществуват и са причинени от множеството събаряния на сградата, вследствие варварските нашествия. Въпросът е: дали писмените сведения, отнасящи се до щетите, претърпени от сердикийската крепост и сградите в откритото софийско поле през III и IV в. са му известни, или той не долавя следите от строителните промени, настъпили след разушенията? Известно е, че разрушения вън от градските крепостни стени са причинявани не само от масови нашествия, но и от грабителски шайки, предимно от готски произход.

Че изграждането на отделните части на мавзолея е извършено по посочения начин се доказва от следните данни. Първата особеност в плана на мавзолея ясно изпъква в устройството

на разделящата двете източни съседни помещения стена. Тази стена не е единна, както е показана на приложения в статията на М. Иванов чертеж, а е съставена от две последователно изградени зидарии (обр. 1 А, Б). При по-внимателно наблюдение проличава, че от западната страна, с лице към залата за поклонение, чиито къси страни са всъщност конхи, а не апсиди, както неправилно ги нарича той, преминава успоредно със западната стена на хероона, по-късно изградената тухлена стена, дебела в горната си открита част само 0,50 м (обр. 1 Б). Тя е долепена до съборената стена – „ а“ към която е напластена грубата зидария, частично запълваща преустроената крипта, в която са подредени трите саркофага. Обяснението на М. Иванов относно запълването показва непознаване на строителните правила. Ето какво пише той: *„Трите саркофага, открити вътре са захванати (вероятно за да не се разместват, защото наклоненният терен би могъл да се свлича (бел. моя) до ниво около 15 см под ръба на коритата във варопясъчен разтвор с ломени камъни.“* (Иванов 2008, 151). Известно е обаче, че в криптите, саркофазите не се вграждат в блокаж, поради гладките им външни лица, често украсени с барелефи и с вдълбани текстове в табула ансата, за да са видими от покланящите се пред паметта на покойниците (Mazzoleni 2006, 108, fig. 9, 10; Cumont 1942). Оставянето на саркофазите, видими в криптата, е известно и на М. Иванов (Иванов 2007, 262-273), но недолавянето на предназначението на блокажа го подвежда да ги „захване“ с блокаж. Вероятно той прави това, защото стените на въпросните саркофази са гладки, без текст и украса.

Преди да бъдат спуснати саркофазите, останките от насилствено съборения свод, покриващ криптата на хероона и стените му, са били извадени и подът му надлежно почистен. Като се опитва да опровергае тълкуването ми, М. Иванов изопачава моя текст. Според него съм написал, *че „останките от първоначалния „хероон“ са били унищожени дотолкова, че дори са извадени основите“*, след което заключава, че това ми становище *„е абсурдно и не се нуждае от коментар“* (Иванов 2008, 154). В действителност, във френския текст на статията ми ясно е казано, че хероонът е бил ограбен, съборен и изоставен. Подобно изопачаване се повтаря и когато Иванов „завишава“ обема на малкия мавзолей, а във френския ми текст той е „занижен“ (Иванов 2008, 154).

По-долу ще представя доводите си относно съображението, напожило частичнотото запълване на криптата. Ще отбележа само, че късният пълнеж, добил вид в горната част на лице на западната стена, в северозападния ъгъл на преустроения хероон образува конструктивно свързана зидария. Така се е получила зидарската връзка между двете стени - северната и западната (обр. 1 Б). Тя подвежда К. Шалганов и М. Иванов да приемат, че криптата с етажа й и залата за поклонници са изградени едновременно, според единно замислен проект (Шалганов, Иванов, 2006, 314-324). Двете изградени с ломени камъни стени обаче, действително свързани с конструктивна връзка, не се свързват с вторично изградената с тухли източна стена на залата за поклонници. Последната е прилепена към грубия пълнеж след частично насилствено събаряне на хероона и изравняване на неравномерното съборените му стени на около 0,70 м под цокъла му (обр. 1 Б).

Изграждане на временно помещение (Малкия мавзолей) за култа към мъчениците над криптата на разрушения хероон

Тук ще припомня накратко историческите събития и някои новоразкрити данни, подтвърждаващи тезата ми. Известно е, че след пораженията вследствие маркоманските войни, откритият град Сердика бил разрушен. Тогава император Марк Аврелий (161-180 г.) предоставя средства на Азелий Емилиян - куратор на Сердика, за да изгради тухлена крепостна стена (Бояджиев 1959, 42). Още с определянето на плана на крепостната стена и кубатурата ù, Азелий поръчва вероятно на притежателя на тухларници в подножието на Лозенец да произведе милиони тухли. Получил добра отплата, собственикът на тухларниците още приживе си изградил хероон. Както показват преизползваните каменни блокове, извадени от криптата, стените на квадратния в план хероон били от квадри. Съставен е от крипта, чиито основи са кзградени в опус инцертум. Тухлени сводове покриват криптата и етажа (обр. 1 А). Преди изграждането на свода по средата на криптата бил спуснат празен саркофаг. Според традиционната практика в криптата се слизало по дървена стълба, като една от подовите плочи била повдигана (Бояджиев 1995, 12, обр. 4,5). По всяка вероятност хероонът е просъществувал в този вид до унищожителните нападения на готите през 267 г., когато заедно с разрушена Сердика и градските ù стени, той също бил унищожен. Стените на криптата оцелели на около 0,85 м под цокъла, където били петите на свода.

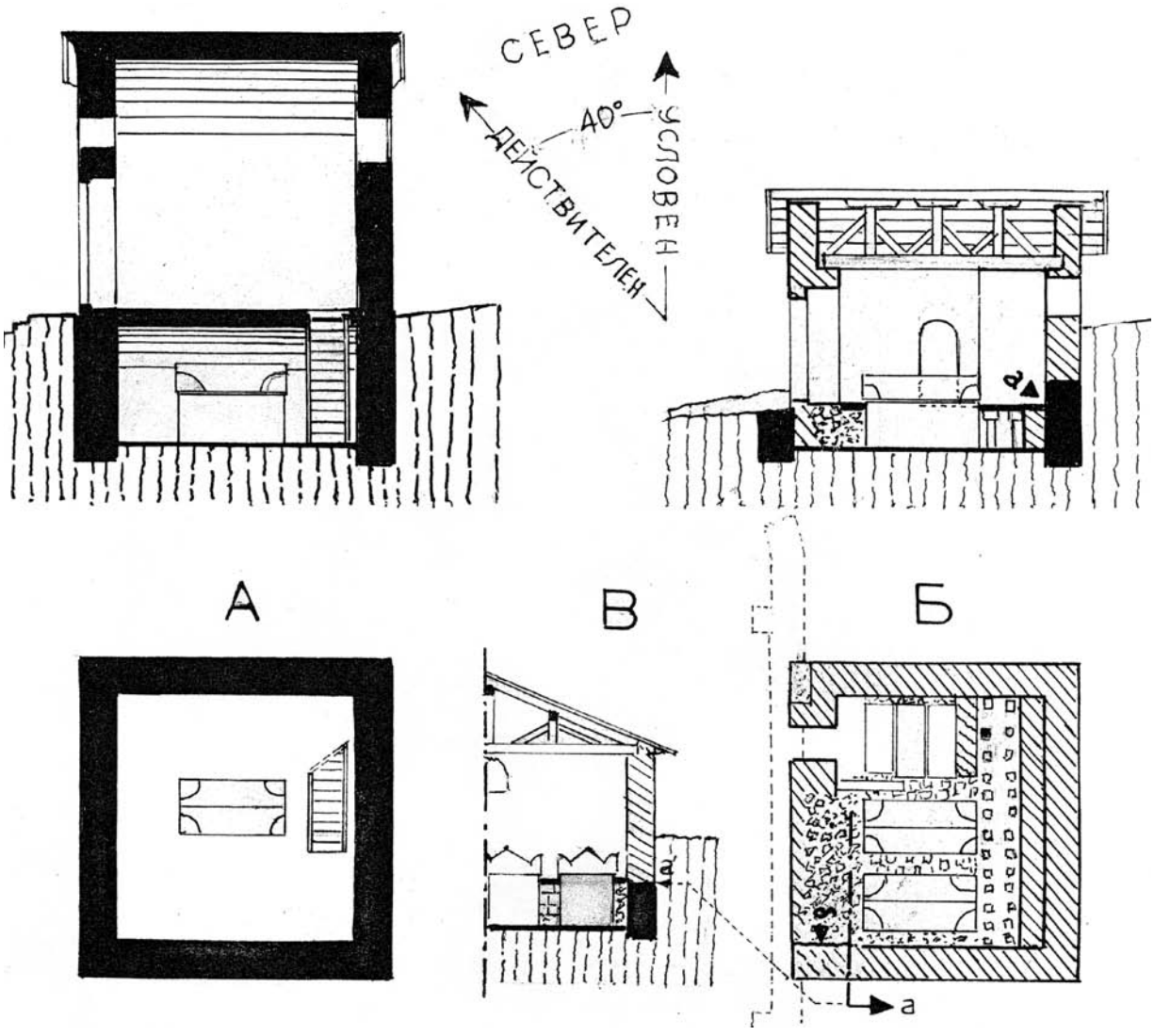

Обр. 1. Сердика. А План и разрез на хероона по оста изток-запад. Б План и разрез на временния мавзолей върху останките на криптата на хероона. В Разрез през западния край на южната стена на хероона и лягащата върху нея южна стена на мавзолея

Fig. 1. Serdica. A - Plan and cross-section of the heroon along the east-west axis; B – Plan and cross-section of the temporary mausoleum built over the remains of the heroon's crypt; C – Section through the western end of the heroon's south wall and the standing above it south wall of the mausoleum

Най-вероятно към края на втората половина на III в. местната християнска община се е погрижила да пригоди останките от криптата на хероона в мавзолей. След спускането на трите саркофага над останките на четирите стени на криптата била издигната зидария в *opus mixtum*. Така било затворено ново вкопано пространство, пригодено вече за други цели. По тактически съображениия, за да не се предизвиква римската езическа власт, височината на стените на Малкия мавзолей не надминавала 2,10 м. В него се проникало през тясна вратичка, изместена в северния край на западната стена (обр. 1 Б). Тя въвеждала в малко продълговато преддверие, разположено върху трите плочи, покриващи коритото на саркофага, който не е имал капак, тъй като липсват дупки за железни скоби, прихващащи капака за коритото. Вероятно в източния край на преддверието имало друга вратичка, през която се влизало в останалата свободна част на новото приземно помещение. Явно блокажът от зидария от груби камъни е служел да понася новия под, а не както смята М. Иванов с него „да бъдат захванати саркофазите“ (Иванов 2008, 151). Площта източно от саркофазите не е била запълнена с блокаж. За да не се пълни излишно с блокаж върху пода ù били разположени колонки от каменни блокове с почти квадратно

сечение, преизползвани от съборените стени на хероона. Една от колонките е частично запазена. Върху по-широката горна плоча на колонките стъпвали ъглите на подовите плочи, също произхождащи от градежа на хероона. За по-голяма устойчивост на плочестия под крайните източни подови плочи лягали върху горната повърхност на ниска стеничка, допълнително прилена до вътрешното лице на оцелялата източната стена на криптата. М. Иванов, който не е забелязал гладкото ú вътрешно лице, я определена като блокаж. В западния край плочите се подпирали до съответните лица на саркофазите. Следователно, саркофазите не са „захващани“, а са подпирали плочестия под. Че действително подът на новото помещение е бил устроен по този начин показват двете плочи, които при падането си са застанали почти отвесно, подпрени до северната стена на криптата. Тесните пространства от двете страни на средния сакофаг били запълнени с грижливо подредени блокове с кубична форма с катет средно 0,30 м, примесени с валутъци с щогоде гладки очертания. Само тясната ивица западно от саркофазите била запълнена поплътно с блокаж. Както вече отбелязах западното лице на източната стена на хероона и блокажът в надземната си част бил оформен като нормална външна стена, към която впоследствие е долепена тухлената стена на залата за поклонение. Следи от блокаж личат и между южния саркофаг и отстоящата на 0,20 м от него южна стена на квадратното помещение (обр. 1 В, „а“; Б разрез „а-б“). Същественото при точката „а“ е, че тя бележи равнището, над което смесената зидария на малкия мавзолей ляга върху останките на основата на хероновата крипта. През периода на първото преустройство покривът бил дървен, двускатен, като билото следвало посоката изток - запад. Вероятно по един прозорец на северната, източната и южната стена пропускали дневната светлина (обр. 1 Б).

Предположението на М. Иванов, че върху първата каменна плоча до вратичката е имало каменна маса, на която се поставяли даровете, е съмнително, защото върху плочата не личат дупки за железни щифтове (Иванов 2008, 155). Ако действително е имало масичка, то тя би преграждала достъпа до помещението, оставяйки поклонниците на прага на вратичката. Възможно е при поставянето на плочата, след проучването на материалите в саркофажното корито, тя да е поставена обратно, с лице надолу.

Семейна гробница, или мавзолей на мъченици?

Съобразявайки се с броя на положените в саркофазите скелети, а именно мъж и жена във всеки саркофаг, като само в южния има и два детски скелета, разкопвачите (Шалганов, Иванов 2006, 317) приемат, че гробницата е семейна, без да уточняват какви биха могли да са родствените връзки между покойниците. Възможно е скелетът в средния саркофаг, който според изследванията на Й. Йорданов е на най-възрастния погребан покойник, да е бил pater familiae на двамата му синове, чиито скелети лежат съответно в страничните саркофази. Изчисленията на осреднените възрасти на „бащата“ (62 г.), на по-големия син (52 г.) и на по-малкия (37 г.) показват, че бащата е заченал децата си, когато е бил съответно на 62-52 = 10 г. и 62-47 = 15 г. Независимо, че през античността бракосъчетания са се извършвали в почти детска възраст (Lexikon der Antike 1971, 142), то подобно предположение звучи абсурдно. Почти нормалната възраст на бащата (около 25 г.) би се оказала, ако децата му са били дъщери. Но това са само предположения. Очевидно е, че посочените скелети не принадлежат на едно семейство, което си е изградило гробница. Гробницата, изградена според М. Иванов в края на IV в. от доста богат многочислен християнски род, би трябвало да отговаря на имуществените му възможности, т.е. да е по-просторна, за да побере достойно поставените в саркофазите ù членове.

Твърде интересни са данните, разкрити от проучването на екипа на Й. Йорданов. След като анализира детайлно състоянието на представения му костен материал, екипът стига до важни изводи. Ето как изследването на скелет „Г I“ приключва: „Ръбовете дават основание да се допусне преднамерено механично разрушение (*посичане*) приживе, или непосредствено след смъртта“ (Йорданов, Димитрова, Русева 2002, 276). Подчертаната тук от мен дума силно ме впечатли и попитах Й. Йорданов с какво е извършено посичането, а той отвърна - с меч! Отсечени са главите и на мъжа, и на жената. Според съответния погребален ритуал те са били положени в южния саркофаг. По всяка вероятност главите им са били долепени до вратоветете на телата. По същия начин са били подредени и телата на останалите мъченици, включително и на децата, приели христовата вяра.

През късната античност крадците, като не могли да повдигнат тежките, закопчани със железни скоби капаци на саркофазите, пробива-

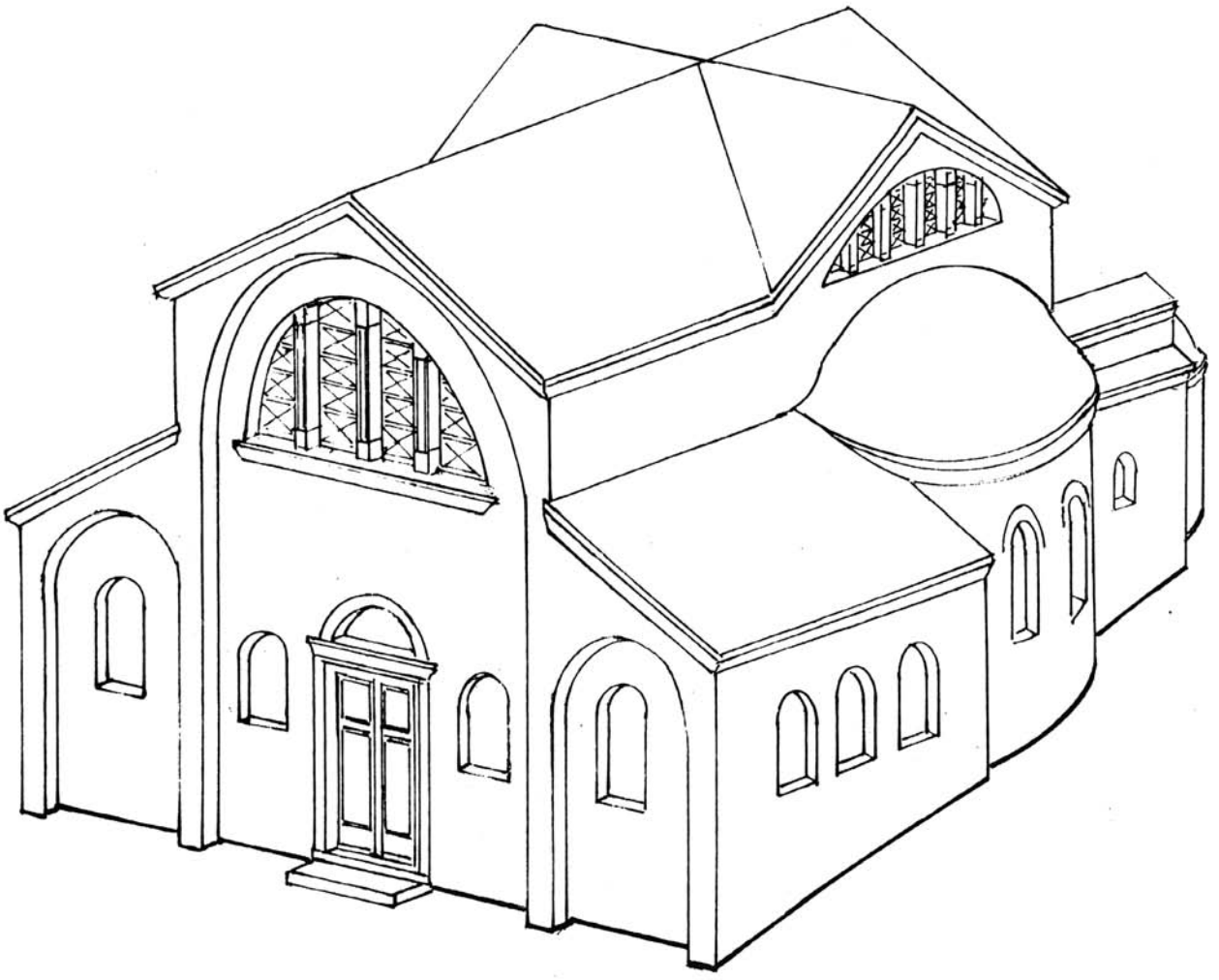

Обр. 2. Сердика. Аксонометрична възстановка на превърнатия мавзолей в църква за евхаристична литургия.

Fig. 2. Serdica. Axonometric reconstruction of the mausoleum transformed into a church for Eucharistic liturgy

ли тесни дупки, най-вече по линията, на която капаците лягат върху сандъците. През тях те провирали ръце и ограбвали, вследствие на което разположението на костния материал било нъпълно разбъркано. По време на методичните разкопки капаците също не били вдигани, защото подреждането на скелетите и останалото от даровете е било вече достатъчно разбъркано. Така изследването на състоятието на шийните прешлени на останалите скелети останало непълноценно. Решаващо е описаното вече посичане, доказващо безспорно, че скелетите в саркофазите са на мъченици. Следователно отпадат всички „доводи“, че мавзолеят е бил семейна гробница.

Култът към мъчениците и ритуалът при провеждането му

Смисълът на изложения по-долу ритуал е да изясни връзката между естеството на ритуала и архитектурната среда, в която той се е изпълнявал. М. Иванов отрича възможността в саркофазите да са положени мъченици, защото смята, че всички мъченици били бедни и не са могли да бъдат погребвани в саркофази заедно със скъпи дарове, като мрежестата ваза (Иванов 2008, 154). Явно той не отчита факта, че не един богат римски гражданин е бил посечен, заради отказа си да принесе дарове на езическите божества. Покръстеният богат банкер Calixtus първоначално служи в Рим като дякон, а през 217-222 г. е вече епископ (Kratheimer, 1979, 25) Тук ще припомня още няколко случая от „Житията на светците“: като например св. Кодрат Никомидийски, посечен по времето на Деций (249-251); св. Ирина, укрила се от езическите преследвачи в пещера, където издъхнала; Арсений Великий прекарал 55 г. в единочество и починал на 100 г. и др. За богатствата на някои от първите християни е известно също, че по време на гоненията и скоро след това те предоставяли домовете си за тайни християнски

еклезии (религиозни събрания). Вдъхновени от силната христовата вяра, привърженицитe й създават мощни сдружения (конгрегации), ръководени от просветени йереи, често произхождащи от богати семейства. Сдруженията се явявали в помощ на бедните роднини на мъчениците, като не само им давали подслон (*domus ecclesia*) и храна (*agapae*), но построявали на мъчениците-жертви мавзолеи. През първата половина на III в. за тези цели е била пригодена прочутата сграда в Dura-Europos (Калат ес Съливие) (Krautheimer 1979, 25-29).

Конгрегациите създавали и условия за развитието на култа към мъчениците. Планът на градите, в които той се провеждал, бил съобразен с извършвания ритуал. Състоял от просторно помещение, в което се събирали поклонницитите. Събранието се ръководело от епископ, който заедно с част от клирицитe стоял отделен от поклонниците върху платформа (*tribunal, solium*), като само една ниска дървена преграда ги разделяла. Дървени били масата (*mensa*), на която стояло причастието и втората маса, на която поставяли даровете преди да бъдат осветени, както и тронът на епископа. В процеса на култовия ритуал поклонниците, разделени по пол, сядяли на дървени пейки в срещуположните конхи на просторното помещение, където били разположени подходящи маси. Така те участвали в съществената част на култа, състоящ се в погребалното угощение - *refrigeria* (Krautheimer, 1979, 26).

Развоят на култа към мъчениците през този ранен период, протекъл от 200 г. до 260 г., преминал през жестоки гонения на християните. Едва император Галиен (253-268 г.) преустановил гоненията и дори върнал на конгрегациите конфискуваните им имоти. През краткия период на спокойствие пострадалите от разрушенията култови сгради били поправени. Това било извършено и с останките на скромно преустроения мавзолей в Лозенец.

Вероятно скоро след големите гонения, проведени от император Диоклетиан (284-305 г.), подът на преустроения хероон бил повдигнат, като част от покриващите го каменни плочи били настлани върху нов нисък пласт от блокаж. Под този пласт останали съборените стенички на премахнатото входно преддверие и вратичката му. Така обединената площ на малкия първичен мавзолей била превърната в „платформата“, върху която били разположени двете дървени маси, пригодени за изпълнение на евхаристийната служба *„supra corpus martyrii“*. Източно от масата с причастието бил и тронът на епископа. Същевременно, в западната стена на малкия, първично пригодения мавзолей, били прорязани светите двери, а вляво от тях иерейската врата. През тях се е осъществявала връзката с издигната едновременно зала за поклонение. За преодоляване на разликата в равнищата на подовете на двете помещения била изградена продълговата площадка - *solea*, предшествана от четири стъпала. Така полученото пространсвено решение следвало повсеместната християнска строителна практика в Римската империя. При изпълнение на ритуала към култа на мъчениците поклонниците се събирали по средата на залата, а при погребалното угощение сядали по отделно - мъже и жени около масите в конхите. Епископът оставал на трона си в трибунала, ведно с някои дякони. Други дякони били сред поклонниците, за да ги направляват в изпълнението на ритуала.

За да се усили пространственото въздействие на средната част на залата за поклонение, балдахиновият ù покрив бил повдигнат. За целта в близост до конхите се издавали срещуположно по две двойки контрафорси, на които стъпвали петите на масивни арки. Те понасяли надлъжните стени на завишеното подкуполно пространство (обр. 2).

Така тържествено устроеният мавзолей просъществувал до самото начало на V в., докогато култът към мъчениците бил в разцвета си. От този период датират многобройните монети, оставяни от поклонниците. Впоследствие, отделни поминални ритуали се изпълнявали в деня, в който роднините на даден мъченик били още живи. Така, постепенно култът към мъчениците престанал да се спазва. Тогава западно от залата за поклонниците била прибавена нова триделна пристройка и мавзолеят бил превърнат в редовна енорийска църква, вече с притвор, в която се черкували собствениците на тухларниците и работниците им.

Прибавянето на притвор като трети пореден строеж не се приема от М. Иванов, защото така строителните периоди ставали прекалено много! Той издига тезата за същността на „конструктивна фуга“, но приложима само при връзката на двете разглеждани тела. Две са „неоспоримите“ му доказателства. Първото е основано на плановото сходство между „всички приведени архитектурни паралели на мавзолея в Лозенец“ (Иванов 2008, 156). И тъй като в тях помещението, предхождащо залата с конхите е конструктивно свързано с нея, то неминуемо така би следвало да бъдат свързани и помещенията на мавзолея в Лозенец! Това несъстоятелно опреде-

ляне на начин на строеж се опровергава от вида на плановете на приведените паметници. Нямам преки наблюдения върху останките на сградата в кв. Ст. Караджа, но в приложения от М. Иванов чертеж личат подробности, които поставят под съмнение пълното ù сходство с мавзолея в Лозенец. Fстоятелството, което днес затруднява възстановката на сградата в кв. Ст. Караджа, са разрушените ù стени под равнището на праговете на вратите. Очевидно входът й е бил по оста север-юг. Той вероятно не е бил от север, защото по-тясното крайно помещение от север е разделено на четири малки пространства, възпрепятстващи преминаването през него. По-вероятно изглежда да е бил разположен от юг, защото от тази стена се издават анти. Присъствието им подсказва, че те са носели тържествена арка, прилепена в горната част на източната стена. Тя е подчертавала входа, през който се е проникало в напречно преддверие. Обстоятелството, че всички стени на сградата в кв. Ст. Караджа са с различна дебелина и, което е по-важно, тези, оставащи на север от главното помещение с прилепените конхи, са най-дебели. Този факт поставя въпроса - дали това е направено заради конструктивни съображения с оглед по-дебелите стени да подържат балдахинов свод, или помещението е пристроено? По-вероятно изглежда първото предположение.

Съвсем различен е планът на втория, посочен от М. Иванов паралел - мавзолеят към вилата при Садаба, Испания. Докато сградата в кв. Ст. Караджа има сравнително близък до мавзолея в Лозенец план, то не е ясно защо и сградата в Садаба е првлечена като паралел, който би следвало да определи плана на лозенския паметник. Тя се състои от продълговато тяло, от чиито надлъжни стени се издава по една широка конха. Продълговатото пространство е предшествано от напречен притвор. Така както са поставени двете кръгли колони в доста широкия отвор на външната стена на притвора, би следвало между колоните да няма врати. Но данни за това липсват и следователно притворът би следвало да се приема като едностранен открит портик. И този детайл свидетелства за непознаване на архитектурната същност на паметниците, които М. Иванов се опитва да тълкува.

Поредното недоразумение обаче, обясняващо „конструктивни фуги“, М. Иванов съзира в трудността да се изгради зидарска връзка, обединяваща западния край на залата за поклонници със страничните стени на крайното тройно западно помещение. За да избегне тази трудност той приема, че най-напред е изградена западната стена на залата за поклонници и издаващите се от нея на запад контрафорси, след което на „конструктивна фуга“ са изградени напречните стени на западното тройно помещение (Иванов 2008, 157). Подобно решение обаче е абсурдно и не се нуждае от коментар! Ако строителят наистина е предвиждал едновременното изграждане на тройното западно помещение със залата за поклонници, то той би привързал в единна зидария допирните ивици на двете въпросни помещения и то без да се издават външните контрафорси, които остават скрити зад вътрешните напречни стени на тройното помещение. Това опростено решение би се изпълнило без каквото и да е затруднение. Но и този пореден зидарски майсторлък остава непознат на Иванов, затова той си създава собствени теории от рода на „конструктивната фуга“.

Странно е и тълкуването на триделното западно предверие, изказано от К. Шалганов и М. Иванов, допускащи възможността от свличане на терена по наклона на запад. За да се предотврати събарянето на залата за поклонници те приемат, че се е наложило да се изгради предверието, чиито четири контрафорси би следвало да я задържат. Ако действително основата се свлича, то земният натиск не би действал само срещу четирите контрафорса, които впрочем не са в състояние да задържат свличането, а по цялата дължина на залата и би я съборил (Шалганов, Иванов 2006, 316).

Двамата автори предлагат и аксонометрична възстановка на мавзолея в Лозенец. Като не намират следи от стълбище към етаж, те представят един потиснат издължен като фургон обем, над който нелогично, като бойна кула стърчи олтарното пространство, и то погрешно увенчано с купол върху осмостенен барабан с прозорци. За усилване художественото въздействие на вратата, въвеждаща от запад в залата за поклонници, страниците ù са облечени в тежки каменни плочи, а отворът ù е увенчан с огромен фронтон. За това оформяне авторите са използвали струпаните на това място останки, вероятно от счупения саркофаг от хероона, които допълвали насипа на солеята, отстояща на около 0,75 м по-високо.

Предназначение на мрежестата ваза

Несъмнено мрежестата ваза *„vas diatretum“* би могла да предостави данни за датиране, но само за погребаните в саркофага без капак, защото явно тя е поставена доста след произвеждането ù. След като прави обстоен анализ

на изработката и украсата ù, М. Иванов ме критикува, че вземам отношение по въпрос, който не познавам. Действително, аз засягах основно факта, че главното лице, изобразено върху вазата, е езическото божество Дионисий, което означава, че в средата на IV в. възтържествувалото християнство трудно би допуснало създаване на нови произведения с езическа тематика под каквата и да е форма Логично е при присъствието на образа на Дионисий и гроздоберачите с този съд да се е пиело вино. Но доста издаващият се заоблен ръб на устието му (венчето) би затруднило прилепването на устните на пиещия до венчето. Освен това издаващите се кръгчета на мрежестата обвивка увеличават диаметъра на съда и без ръкохватка го правят труден за държане с една ръка. Това означава, че тези съдове не са пригодени да се използват като чаши, защото яйцевидната форва на външното лице на дъното им не позволява те да се поставят изправени на маса. Точно този им недостатък като съдове за пиене налага да им се търси друго предназначение. По-вероятно е мрежестата ваза, втикната в тънка металическа халка, която се задържала от венчето ù, да е била използвани като висяща маслена лампа, окачена на канделабър. Подобно решение е описано в литературата, но М. Иванов не го приема, без да обясни защо (Ivanov 2004, 157). До към средата на IV в. в европейските граници на Римската империя пъстрите петна, излъчени от светлината на пламъка в „кандилото“ и преминала през разноцветно стъкло на мрежестите вази е била привлекателна украса в богатите жилища на римските граждани. Години след тази дата изписването на езическите изображения били премахнати от християните, но няма данни за производство на мрежести вази с християнска украса. От гореизложеното проличава, че мрежестата ваза не предлага достоверната дата на строежа на Мавзолея в кв. Лозенец.

Посочените архитектурни данни доказват ясно, че мавзолеят в Лозенец се е състоял от три последователно изградени части. Като изключим хероонът, първата му съставна част е била скромният временен мавзолей на християнски мъченици, надстроен върху оцелелите основи на хероона. Впоследсвие до западната му стена се пристроява зала за поклонници за честване на култа към мъчениците. След това е пристроено триделно преддверие. Така мавзолеят е превърнат в евхаристиен храм с галерия над притвора. Това, че дървените стълби в едно от страничните помещения на притвора не са оставили следи не означава, че там не е имало галерия. Съществено в случая е значителната площ на залата за поклонниците, към чиято завишена средна част, покрита с балдахинов купол е редно да се разполага галерия - гинекейон за жените. Под въпрос остава дали олтарното пространство е било със или без полукръгла апсида? Отговорът на този въпрос предлага решението на двата съседни храма в Сердика, а именно - праволинейната източна стена на превърнатия в олтар судаторий на балнеума - днес църквата „Св. Георги“ в София (Бояджиев 2002, 152-161) и полукръглата апсида, пристроена също към балнеума, непосредствено източно от „Св. Георги“, така че и двете решения са възможни.

Заедно с тези два късноантични паметника, преустроени в християнски храмове и главно куполната базилика „Св. София“ (Bojadjiev 2003, 53-56), мавзолеят в Лозенец разкрива изключително важния процес на развитието на ранната християнска архиитектура на Сердика.

Цитирана литература:

Бояджиев 1959: С. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. - В: Сердика, 1, 1959, 3-4, 34-45.

Бояджиев 1995: С. Бояджиев. Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV-VI в. - Археология, 1995, 4, 8-18.

Бояджиев 2002: С. Бояджиев. Сердика Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробични сгради прз II-VI в. - В: Римски и ранновизантийски градове в България. 1. София, 2002, 125-181.

Иванов 2007: М. Иванов. Импортни саркофази от България II-III в. Производствени центрове, хронология и пътища на разпространение - В: Годишник на Археологическия институт с музей- БАН, 2007, 262-273.

Иванов 2008: М. Иванов. Elephantum ex musca! За хронологията, периодизацията и функцията на късноантичния мавзолей в кв. Лозенец, София. - Археология, 2008, 1-4, 149-160.

Йорданов, Димитрова, Русева 2002: Й. Йорданов, Б. Димитрова, В. Русева. Антропологични данни за погребаните в късноантичния мавзолей, кв. Лозенец, София. - В: Годишник на Археологическия институт с музей - БАН, 2002, 274-290.

Шалганов, Иванов 2002: К. Шалганов, М. Иванов. Късноантичен мавзолей в кв. Лозенец, София. - В: Археологически открития и разкопки през през 2001 г. София, 2002, 96-97.

Шалганов, Иванов 2006: К. Шалганов, М. Иванов. Новооткрит късноантичен мавзолей в кв. Лозенец,

София. - В: Spartacus II. 2075 години от въстането на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години Християнство. (Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 г., Сандански), Велико Търново, 2006, 314-324.
Bojadjiev 2003: S. Bojadjiev. Essai de classification typologique de l`architecture funéraire en Mœsie et en Thrace au 2e –6e siècle. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 3, 56 -63.
Boyadjiev 2006: S. Boyadjiev. L'Architecture du Mausolée de Lozenetz et sa corrélation avec ceux de la Mœsie et la Thrace. Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West. - Acta museimVarnensis, 4, 2006, 129-140.
Cumont 1942: F. Cumont. Recherches sur le symbolisme funéraire des romains. Paris, 1942.
Ivanov 2004: M. Ivanov. A vas diatretum from Serdica. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 1, 51-57.
Krautheimer 1979: R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture. Third edition, Princeton, 1979.
Lexikon der Antike 1971: Lexikon der Antike. Hrsg. von J. Irmscher. Leipzig, 1971.
Mazzoleni 2008: D. Mazzoleni. Les inscriptions des martyrs des origines chrétiennes au VII e siècle. - В: Раннохристиянски мъченици и реликви и тяхното почитане на Изток и Запад. Варна 2006, 101-128.

Once again about the Mausoleum in Lozenetz Residential Area, Sofia (Summary)

Stefan Boyadzhiev

The present text comes in response to Mario Ivanov's article, published in Arheologia (Sofia) 1-4, 2008. Here, the author expresses his disagreement with Ivanov's interpretation of the ancient building in Lozenetz residential area. He examines in detail a number of archaeological data in support of the thesis that the building in question was a heroon. He notes above all that the building has undergone repeated reconstruction as a result of the many destructive barbarian invasions in the third and fourth centuries AD.

In addition, arguments are presented, which enter in sharp polemic with M. Ivanov, concerning the reasons why the crypt was partially filled. The author is of the opinion that the crypt along with its entire floor and the worshippers' room were built at the same time. As is indicated by the reused stone blocks, taken out of the crypt, the walls of the square-plan heroon were also square-shaped. It consisted of a crypt the foundations of which were built in opus incertum. Brick vaults covered both the crypt and the entire floor. Prior to building the vault, an empty sarcophagus was lowered into the crypt. In accordance with the traditional practice, the crypt was entered by going down a wooden ladder after lifting up one of the floor slabs.

According to the author, the heroon continued to exist in this shape until the attacks of the Goths in AD 267, when the entire city of Serdica suffered gravely, its city walls were destroyed, as most likely was the heroon. By the end of the third century, the local Christian community adapted the remains of the heroon's crypt to a mausoleum. Three sarcophagi were lowered down into the remains of the four walls of the crypt and new masonry was erected. This is how the so called Small Mausoleum (with a height of no more than 2.1 m) was created. The author disputes M. Ivanov's suggestion that the sarcophagi found here had been fastened to the floor. Instead, he believes that they had been placed on low columns. He also has great reservations about the thesis that there was a stone table near the door for placing gifts, pointing out that no visible traces of pegs are left on the slab next to the door.

The author discusses the purpose of the building in detail, arguing against the people in charge of the excavations, M. Ivanov and K. Shalganov, who identified it as a family tomb. In his opinion the building served as a martyrs' mausoleum. He draws attention to data come to light thanks to Y. Yordanov's excavations, who believes that the majority of the dead had been slain and their skeletons were consequently laid out in the southern sarcophagus. In conclusion, the author defends his thesis that here we have a martyrs' burial of people who have died a violent death, slain by sword.

According to the author, the Lozenetz mausoleum consisted of three parts built in succession one after the other. The first part was a modest temporary mausoleum for the Christian martyrs, which was built over the remains of an earlier heroon. Later on comes the construction of the three-partite antechamber, which turned the mausoleum into a Eucharistic temple with a gallery above the narthex. In the building, considerable space was taken by the worshippers' room, though it is not yet clear whether the altar space had a semicircular apse or none. To a certain extent, the answer to the above questions could be found in the similar buildings from the city of Serdica, namely the St. George's church in Sofia and the semicircular apse built to the balneum and located directly to the east of St. George's.

Erika Gál. Fowling in Lowlands. Neolithic and Chalcolithic bird exploitation in south-east Romania and the Great Hungarian Plain (Archaeolingua, Series Minor, 24). Budapest, 2007. 149 pp. ISBN 978-963-8046-85-7.

Орнитоархеологията е сравнително ново направление в интердисциплинните изследвания, чието съществуване официално беше формулирано едва през 1990 г. Птиците винаги са играли важна роля в бита на хората - те не само служат за храна и осигуряват някои суровини, но имат съществено значение и в емоционалния, духовния и културния живот на човечеството.

Въпреки важните сведения, които съдържат, научните монографии по „археология на птиците“ са изключителна рядкост. Това преди всичко се дължи на твърде ограничения брой изследователи в тази област. Подобни изследвания изискват наличие на богати сравнителни колекции от скелети на птици (понякога не само съвременни, но и субфосилни), както и значителен опит в определянето на костните находки, често представени от отделни фрагменти. Необходимо е добро познаване на анатомията на птиците и специално на костната им морфология, с отчитане на индивидуалната и половата изменчивост, екологията и биологията на видовете и др.

Поради всичко това общият брой на орнитоархеолозите в света в момента е под 100 души. Те са малко и в Източна Европа. Ето защо монографията „Птиците в низините: експлоатация на птици през неолита и халколита в Югоизточна Румъния и Унгарската пуста“ на Ерика Гал (Археологически институт на Унгарската академия на науките, Будапеща) представлява сериозен принос към източноевропейската орнитоархеология.

Птичите ансамбли от включените в изследването 42 археологически обекта датират отпреди 8000-6000 години - 27 неолитни и 15 халколитни. Основната част от румънските ансамбли произхождат от обекти в южните части на Северна Добруджа. Резултатите от Румъния произлизат от интензивно разкопаваните след 1990 г. праисторически селища, а тези от Унгария - главно от проучвани по-рано обекти. Богатият материал е извлечен чрез прилагане на задължителното пресяване и промиване на изкопаната пръст. Рецензираното проучване представлява първи опит да се обобщи археологическата информация за птиците от неолитната и халколитната епоха в Румъния и Унгария и е от съществено значение за сравнителния анализ на изобилните синхронни орнитоархеологически материали от България.

В праисторическите селища в проучвания регион Ерика Гал установява общо 83 рецентни вида птици, разпределени както следва: в Румъния - 21 от неолита и 67 от халколита, и в Унгария - 82 от неолита и 13 от халколита. Тези данни са напълно съпоставими с известната информация от българските земи - 75 рецентни вида птици от неолита и 43 от халколита (З. Боев. Неогенски и кватернерни птици (*Aves*) от България. Дисертация за получаване на научната степен „доктор на науките“. София, 1999).

В двете страни са установени общо 19 вида световно застрашени или застрашени в регионален (национален) мащаб видове птици. Повечето от тях се съобщават и в двете страни за първи път в археологически контекст. Тези видове са: голям воден бик (*Botaurus stellaris*), ръждива чапла (*Ardea purpurea*), черен щъркел (*Ciconia nigra*), малка белочела гъска (*Anser erythropus*), белоока потапница (*Aythya nyroca*), белоопашат морски орел (*Haliaetus albicilla*), орел змияр (*Circaetus gallicus*), голям креслив орел (*Aquila clanga*), малък орел (*Hieraeetus pennatus*), голяма дропла (*Otis tarda*), евроазиатски бухал (*Bubo bubo*) и др.

Интересен факт е отсъствието на останки от домашна кокошка (*Gallus gallus domestica*), чието присъствие в българските земи през късната праистория беше категорично доказано през последните години, напр. в Ябълково (ранен неолит), Хотница (късен халколит), Дядово (РБЕ), Гълъбово (късен халколит и РБЕ). Въпреки че присъствие на домашна кокошка не е установено в раннонеолитното селище Слатина-София, тя очевидно е проникнала в Югоизточните Балкани през VI хил. пр. Хр.

В труда се обсъжда не само таксономичният състав на птиците, но също и тафономията, патологията, особеностите на природната палеообстановка, използването и консервационните аспекти. Това многообхватно проучване е ценно за европейската археология, защото предоставя изобилни данни за взаимоотношението на човека с животните (птиците) през късната югоизточноевропейска праистория.

Златозар Боев

HYPERMACHOS. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Christos Stavrakos, Alexandra-Kyriaki Wassiliou, Mesrob K. Krikorian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, 322 s.

Представеният юбилеен сборник със статии е посветен на 65-годишнината на един от международно утвърдените учени в областта на сфрагистиката Вернер Зайбт, чиито интереси в продължение на няколко десетилетия бяха насочени към византийската сигилография, просопография, администрация и Кавказкия регион. Заглавието „Hypermachos“ (защитник) е сполучлива метафора на неговата способност да отстоява позициите си, за да постигне оптимални резултати в научно-изследователската си и преподавателска работа.

Първата монография на проф. В. Зайбт беше посветена на Варда Склир и може би не е случайно, че първият материал в специализираното научно издание принадлежи на френския византинист Жан-Клод Шейне „Печатите на фамилията Склир от колекцията на Закос в Националната библиотека на Франция“ (1-14). Представени са 19 печата от колекцията на Г. Закос, предадени в Парижката национална библиотека, част от които не са издадени, а други са известни

от паралелни екземпляри. Те допълват просопографските данни за видна аристократична константинополска фамилия, играла огромна роля в живота на Византийската империя в продължение на повече от три века (IX-XII), един от членовете на която, Варда Склир, бил претендент за престола. В текста си „Маргинална бележка за британците и британците в атонски ръкопис на Михаил Глика“ (15-22), К. Константинидис анализира една схолия (маргинална бележка) за британците (британците) в ръкопис от манастира Ивирон, съдържащ хрониката на Михаил Глика. Авторът представя накратко съдържанието на маргиналната бележка, която не може да бъде датирана и установява, че тя се базира на по-стари текстове. При това той се опитва да й даде по-добро или различно четене. Латински печат от колекцията гръцки, латински и арабски печати, открити в Сардиния и отнасящи се за византийската епоха, е обект на изследването на С. Козентино „Ново сведение за Ойкос тон Маринес [домът на Марина]. Печат на Теофилакт (куратор)“ (23-28). Печатът е принадлежал на византийски чиновник, куратор (втората половина на VI и първата половина на VII в.), управител на една голяма собственост от императорския патримониум, дадена като апанаж на член на императорското семейство. Няколко века тази собственост продължила да носи името на нейния първи притежател, Марина, дъщерята на император Аркадий (359-408 г.), и да бъде управлявана от централна администрация, начело с куратор. Статията на В. Джобадзе „Енигматичният“ образ в църквата Otχta Eklesia“ (29-35) прави художествен анализ на част от стенописите на трикорабна базиликална църква в средновековното Грузинското княжество Тао, днес в Североизточна Турция, чиято декорация датира от втората половина на X век. Авторът се е опитал да идентифицира загадъчната женска фигура, представена в една от композициите, която като цяло няма паралел в християнското изкуство. Според него „енигматичното“ изображение е персонификация на небесния Сион, твърдение, което се потвърждава и от грузинския надпис в абсидния прозорец. А. Дрост-Абгарян се спира на свидетелство за интеркултурната комуникация през XII в. по Черноморския бряг в съобщението си „Едно свидетелство за интеркултурна комуникация от 12 век на Черноморското крайбрежие. За хипотетичен гръцки оригинал на Сказание за Борис и Глеб предвид арменската рецепция“ (37-49). Разгледани са версиите за съществуването на хипотетичен гръцки оригинал на „Сказание за Борис и Глеб“ като се взема под внимание неговата арменска рецепция през XII в.

Шестият материал в сборника е дело на В. Хаан „Щастлив е целият свят, че Юстин е император - литературно-нумизматични връзки от Корип“ (51-57). Той показва как пасаж от известен труд на живелия през VI в. латински поет Флавий Корип може да намери своята илюстрация в нумизматичния материал, представящ стереотипите на VI-тото столетие в идейната пропаганда на византийския император Юстин II (565-578 г.). Важната и актуална тема за комуникациите се третира в историко-географското изследване на Ф. Нилд „*Via Sebaste* [Виа Себасте] в Мала Азия“ (59-71). То е посветено на един от главните пътища в Мала Азия *Via Sebaste*, като са разгледани местата на основното му трасе, страничните разклонения, представени са снимки и карта. В проучването си „Как старогрузинските ръкописи са достигнали до Грац“ (73-88) В. Имнаишвили се спира подробно на един старогрузински ръкопис, каквито има разпръснати в различни части на света, намерен от него в университетската библиотека на Грац. Българската наука в областта на сигилографията е представена от И. Йорданов „Визатийски печати от крепостта Калето близо до сегашния Димитровград“ (89-103). Печатите произхождат от частни колекции, основно от тази на В. Пантелеев от Варна, и са открити при крепостта „Калето“, разположена на 3 км западно от днешния Димитровград. Те са датирани през XI-XII в., което показва, че представителите на византийската светска и духовна администрация по българските земи са били в непрекъснат контакт с правителството в Константинопол. Моливдовулите са използвани и като основен изворов материал за определяне на cursus honorum на Никифор Вотаниат преди встъпването му на трона през 1078 г. в публикацията на О. Карайоргу „Някои предсказа, че светоносното светило ще се пренесе от Лампи в императорския дворец“ (Аталиат XII 9-10, с. 175). По пътя към трона: кариерата на Никифор III Вотаниат преди 1078“ (105-132). При липсата на цялостно изследване на живота и кариерата на този император и предшественик на Комниновата династия, сфрагистичната база данни е ценен източник на информация за неговото място в йерархията на византийското общество преди идването му на власт в 1078 г.

Макар че според определението на Хипократ „медицината често утешава, понякога облекчава, но рядко изцерява“, в последните десетилетия доста изследвания бяха посветени на тази древна наука и развитието й във Византия. В статията на А. Карпозилос „Някои ексцерпти от Павел Егинитис в De Diagnosi [За Диагнозата] на Йоан Актуарий“ (133-138) се разглежда медицински трактат на Йоан Актуарий, който бил столичен придворен лекар по времето на Андроник II (1282-1328 г.). В своя труд той не само копира Гален и Павел Егенетес, но се базира на медицинското знание на своето време, както и на личната си медицинска практика и собствени наблюдения. Отново към сфрагистиката ни връща изследването на И. Колицида-Макри „Колекция от моливдовули на Димитър Дука“ (139-152), което се базира на частна сбирка от печати, които са важен извор за историческите изследвания на йерархичната структура на византийското общество. От 40 фрагмента тук са представени 25 с титлите и имената, или само с имената на техните притежатели, като датировката им варира от VII до XII в. Материалът е разделен на няколко категории, в които са включени висши военни и светски длъжностни лица, както и носителите на отделни титли, частни лица и др. Към далечния Изток препраща гръцкият византинист М. Кордосис с „Византийска (Fu-Lin) делегация от 643 в Китай. Кралят По-то-ли“ (153-158), който си е поставил за цел да изследва дипломатическите контакти между Византия и Китай. Сведенията за тях в изворите датират от VII-VIII в., когато политическите условия в Централна Азия благоприятствали изпращането на делегации и установяването на китайско-византийски дипломатически отношения. Началото на тези контакти поставя

едно византийско пратеничество през 643 г. до китайския император, в чието писмо-отговор Византия е наречена Fu-lin. Текстове от византийската литература, останали незабелязани досега, са привлекли интереса на С. Коджабаши в „Miscellanea Demetriana“ [Сборник (Miscellanea) за Св. Димитър] (159-171). Авторката е разгледала две произведения, които, макар и принадлежащи към различни жанрове, са обединени от общата тема за св. Димитър. При това едното от тях си служи с богатия речник на византийската химнографска и теологична литература. Легендата и реалността в случая с изгарянето на икуменическото училище в Константинопол и екзекутирането на неговия учител по време първия император-иконоборец Лъв III (717-741), е основна тема в изследването на Е. Кундура-Галаки „Легенда и реалност: случаят с oikoumenikos didaskalos [икуменикос дидаскалос] в раннопалеологовия период“ (173-186). Представени са различните интерпретации на това събитие, включително и от учените от раннопалеологовия период, които обогатяват повествованието с елементи от образователната система на своето време и изразяват отношението си към проуниатската политика на император Михаил VIII Палеолог (1259-1282).

М. Крикорян „Арменското царство на Багратидите“ (187-198) разглежда земите и владетелите от династията на Багратидите, които с голяма ловкост още в края на IX в. успяват да установят властта си в Армения, с главен град в средата на X в. Ани. Те управляват в продължение на около 160 г. (885/6-1045) и постигат успехи както в областта на икономиката, така и на културата.

Статията на И. Леонтиадис „Непубликувани византийски печати с фамилни имена“ (199-209) отразява засилилата се през последните години тенденция да се публикуват печати с фамилни имена, явяващи се ценен извор за просопографските изследвания. Тези 18 печата са били обект на изследване от автора по време на престоя му в Дъмбартън Оукс. Датирани са през XII-XIII в., като някои от притежателите им са представени с техните висши титли, най-вече с тази на севаста. Известният немски византинист Ралф-Йоханес Лилие участва в сборника с изследването си върху византийските императори: „Императорът според статистиката. Субверсивни мисли за мнимото могъщество на византийския император“ (211-233). Той се базира на византийската политическа теория и практика и с помощта на статистическите данни се опитва да отговори на въпросите: как и по какъв начин се извършва избора на византийски император и кога той бива зачитан като такъв; има ли разлика между узурпатора и законния наследник на престола; каква е била средната продължителност на управление на един император в различни периоди от византийската история; каква е ролята на регентите и съвладетелите в това управление и др. След сериозен и задълбочен анализ авторът показва, че теоретично византийският император можел да претендира за всемогъщество, но на практика това зависело от конкретния момент и щом василевсът се сблъсквал с неуспехи или дори провал, той трябвало да разчита само на себе си. По-различна носоченост има изследването на Жан-Пиер Мае „Рипсимия, захвърлена от смъртта към живота“ (235-241). То проследява етимологията на името Рипсимия, което носела римска девица от времето на Диоклетиан (284-305), която станала изгнаница от Рим в Ориента и била измъчвана от арменския цар Тиридат IV. Обявена за светица, тя преминала от царството на смъртта в царството на живите и се приема, че морфологията и семантиката на името ú, отразяващи траекторията на това преминаване от едно състояние в друго, е правилна, без да се знае дали това име е дадено при нейното раждане, кръщаване или по-късно.

И следващите две статии са посветени на сфрагистиката, заемала тъй важно място в научната кариера на В. Зайбт. Л. Максимович - Б. Кръсманович разглеждат печат, открит в околностите на село, разположено на 15 км от Ягодина, на брега на Морава в „Печат на протоспатарий и стратег Йоан“ (243-249. Според надписа върху него, той е бил притежание на протоспатарий и стратег Йоан. Датиран е между 1020 и 1050 г. и се свързва с изграждането на темната организация по тези земи, след падането на България под византийска власт в 1018 г. В статията „Печати на фамилията Спондил” (249-257) Д. Несбит представя в азбучен и хронологичен ред 13 печата на една от значителните фамилии, тази на Спондил. Нейните представители успяват да се доберат до различни светски бюрократични длъжности през XI-XII в., като най-интересен за българската история е печатът на Йоан Спондил, комеркиарий на Дристра (1030-1050). С българската история е свързано и историко-географското и етнографско проучване на Т. Пападопулу „Термините „Мизия“ и „Мизиец“ във византийските извори от средния и по-късния период“ (257-281). Авторката се е спряла доста обстойно на понятията „Мизия“ и „мизи“, използвани в различни жанрове на византийската литература. С първия се обозначавали две области: малоазийска и европейска, като втората от тях е обект на представеното изследване и се свързва със Северна България, Северна Тракия и областта Загора. Терминът „мизи“ също е представен като поливалентен, като с него са били назовавани както българите, така и печенезите и власите. Не са взети под внимание обаче някои изследвания на българските медиевисти, нито латинските извори от XIII-XIV в., в които името „Загора“ най-често фигурира.

Следващите две статии са свързани с Кавказкия регион, на който са посветени и голяма част от изследванията на юбиляра. А. Плонтке-Люних „Ломи - едно историческо знаме от Сванети“ (283-294) описва исторически символ от Сванети (грузински регион на Кавказ, с главен град Местия), произхождащ от църквата „Св. Георги“. Представлява знаме от XIII в., изобразяващо дракон, което било характерно за степните конни народи, но възприето по-късно и от Запада. То се явявало символ на силата и мощта на едно свободно общество и защитник на целия Кавказки регион. Йоханес Прайзер-Капелер „Hrovartak. Бележки към императорските „писма за назначение“ на благородници в Кавказкия регион през 7-9 в. в арменската традиция“ (295-314) проследява удостояването на представителите на арменската аристокрация с най-висшите византийски титли и как тази титулатура е отразена в арменските извори. Военните функции на арменския елит в ранновизантийския период са предадени с традиционните арменски термини, които били еквивалентни на тези в

ранговата таблица на империята от VII-IX в. Те били потвърждавани в столицата Константинопол, където удостояването с висши титли е свързано с раздаването на подаръци и определянето на годишна издръжка (рога). Филологическа насоченост има и последното изследване в сборника, което принадлежи на Е. Трап „Лексикални бележки към малко известни ръкописи от Метеора“ (315-322). Авторът представя ръкопис от Метеора, в който е открил интересни бележки и добавки, представени в поетична форма. Той прави лексикален разбор на текстовете и се спира главно на простонародните форми или на необичайните термини, използвани в гръцките ръкописи от края на XIV и през следващите векове.

От всичко казано дотук може да се заключи, че юбилейният сборник съдържа много интересни и нови материали и е с широк географски и тематичен диапазон. Всеки от тях е ценен принос в развитието на византийската дипломатика, дипломация, просопография, административна структура и историческа традиция, на които беше посветена научната кариера на Вернер Зайбт. Създадената от него база данни на византийските печати във Византоложкия институт във Виена е достъпна за всички изследователи на византийската просопография и администрация. Тази откритост на информацията е помогнала на множество византинисти в научната им кариера, което е сред основните критерии при оценяване на големите учени на нашето време.

Елена Койчева

Християнската култура в средновековна България (материали от Национална научна конференция, Шумен, 2-4 май 2007 г. по случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис-Михаил (ок. 835 - 907 г.). Ред. П. Георгиев. Велико Търново, 2008, 447 стр.

От няколко месеца вече е факт сборното издание на докладите от Националната научна конференция „Плиска и християнските центрове на Европа”, посветена на 1100 години от смъртта на княза-покръстител на българския народ св. Борис-Михаил (2-4 май 2007 г., Шумен), озаглавено „Християнската култура в средновековна Европа“. Книгата е издадена с финансова субсидия от Министерство на културата на Република България.

В сборника са отпечатани 42 статии на учени, работещи в няколко области на медиевистиката - история, археология, изкуствознание, фолклористика, богословие. Допълват ги кратък предговор от отговорния редактор Павел Георгиев и уводните думи към конференцията на научния ръководител проф. Тотьо Тотев. С това, разбира се, не се изчерпват темите, свързани с процеса на християнизиране на славяно-българите, нито въпросите, визиращи личността и политиката на първия официално документиран християнски владетел на България, макар справедливо да е потвърдено още в първата статия, че това е събитието от българската история, което най-често е било обект на внимание и коментар в различни аспекти и в средновековната книжнина, и в съвременната историопис. Затова историографският обзор на В. Тъпкова-Заимова засяга основно отношенията на Борис I с трима римски папи (Николай I, Адриан II и Йоан VIII) и двама константинополски патриарси (Игнатий и Фотий). В този преглед са отразени наблюденията за многопосочността в търсенията на изследователите и битуването на различни интерпретации и оценки за събития и личности, които при наличната изворова база едва ли ще бъдат преодолени и в бъдеще.

Няколко текста очертават развитието на християнската идея и институции на Балканите и общата религиозна ситуация в Европа по време на покръстването на българите. А. Данчева-Василева разглежда развитието на Сердика (Триадица, Средец) като епископски и митрополитски център от IV до XII в., както и мястото му в баланса на политиката на Борис-Михаил между Рим и Константинопол. Л. Симеонова разкрива сложната и противоречива същност на християнска Европа в дългата борба за политическо надмощие между двата духовни центъра. Акцент в изследването е съдбата на посмъртно изправения пред „Ужасяващия събор“ или „Събора с трупа“ папа Формоза, заемал преди това поста епископ на Порто и пратеник на папа Николай I с важна дипломатико-религиозна мисия в новохристиянизираната българска държава. Връзката на Борис-Михаил с римската църква като покръстител и просветител, изразена чрез изображенията на светия княз в Иполитовия сборник (Чуд. № 12) и в миниатюри на пергаментов ръкопис от Московския исторически музей, поместени с произведение на св. Иполит Римски, е проследена и в работата на Д. Чешмеджиев „Княз Борис-Михаил - „Римската“ връзка“. Тази линия е доразвита и в статията на Т. Кръстанов „Българските пратеници в Рим (866-870) и славянската литургия за българите”. Там е направен опит за идентификация на споменавани в различни извори българи, пътували с дипломатически мисии при Римската курия. Някои от тях са разпознати в едни от най-известните ни книжовници и черноризци с аристократичен произход, работили активно при папския престол и постигнали признаването на глаголицата от папа Адриан II и преведените с нея богослужебни книги. П. Павлов се спира на същността на последователно воденатa от предшествениците и от прекия наследник на Борис I политика по отношение на формиращото се и нестабилно ранно сръбско държавно обединение. Архимандрит П. Стефанов пък предлага „Нови сведения за българското влияние в Унгария през XI в.“, основани на Унгарския аноним, на съчинението на св. Герард Чанадски „Deliberatio“ (Тълкуване на библейската книга на Даниил) и съпоставка между архитектурния тип на църквата във Виница (Шуменско) и една от трите църкви в крепостта Чанад (област Темишоара, днес в Румъния).

Конференцията и последвалият я сборник отново показват, че е трудно, а и ненужно да се употребяват постулати в историческата наука. Поради непълнотите в изворовата база, а често и поради субективизма на авторите на писмени свидетелства и на съвременните изследователи, има място за различни мнения и интерпретации на установените и на несигурните факти. Р. Рашев в „Българските канове и християнството“ е защитил тезата на историческия практицизъм и скепти-

цизъм - че макар да има косвени сведения за приемане на християнството от ранните български ханове - Органа, Кубрат, Тервел, както и толерантната позиция на Омуртаг, вследствие проникването на новата вяра в собственото му семейство, актовете са имали по-скоро формално-политически и дипломатически характер, без да водят до реална промяна в светогледа на тези владетели. В този смисъл, разумно се изтъква, че до смъртта на хан Пресиян християнството е имало недостатъчен потенциал на масово равнище, за да изпълни ролята на обединяваща племенна и държавна религия. Това мнение противостои на изказаната от П. Георгиев в негови по-ранни трудове възможност част от българските ханове още от времето на Велика България да са били приобщени към християнските вярвания. Това си предположение той потвърждава и в съобщението си „Столиците на княз Борис-Михаил - хронология и типологическа характеристика“ в настоящия сборник, основано на наблюдения върху хронологията на изграждане и типологическата характеристика на столиците Плиска и Велики Преслав. Относно този спорен момент И. Йорданов застъпва доста по умерена теза, въпреки присъствието на кръстни знаци в нумизматичните паметници, останали от ханове на езическа България - той допуска наличието на християнски общини, чието съществуване е било възприемано толерантно. От своя страна П. Георгиев подлага на съмнение хипотезите за езическо култово строителство в укрепения център на предхристиянския Преслав, както и за мястото на патриаршеското седалище във втората българска столица. Липсата в коментара на християнската топография на Велики Преслав на новоразкритата „Владетелска базилика“ отдавам на наличието само на предварително съобщение за паметника и на все още ненапълно потвърдената абсолютна датировка.

Темата за езическата и християнската топография на столичните центрове е допълнена от разработките на А. Аладжов „Християнски влияния в градоустройството на първата българска столица“, на С. Иванов за „Църковните градежи в Плиска“ и на Г. Майсторски „Преславските предгрудия“.

Тематично свързаните проучвания на И. Йорданов („България при Борис I (852-889, †907). Приносът на сфрагистиката“) и на Ж. Жекова („Географски ареал на разпространение на печатите на княз Борис Михаил (864-889)“) предлагат специфичния поглед на сигилографията към събитията в средновековната българска държава и към обединяването на държавната територия.

Около личността на покръстителя и отношението към неговите дела са построени „Св. Княз Борис и митът за мнимото „избиване на 52 болярски рода“ на Г. Тодоров и „Кога е канонизиран княз Борис-Михаил“ на Х. Трендафилов. Г. Тодоров активно полемизира с наложилия се преди повече от столетие в резултат на изказано в ранните работи на К. Иречек мнение, последвано от налагането му в „Историята“ на В. Златарски, за „изтребление“ на цели болярски родове. Авторът счита, че това е плод на погрешно четене на гръцките и латинските текстове във връзка с бунта на български боляри срещу налагането на християнството.

Повторно вглеждане и преоценка на вече известни изворови материали предлага и А. Калоянов в „Посланието на архиепископ Георги до знатен духовен син”. Изследователят свързва посланието, публикувано по препис в Устюжката кръмчая (Рум. 230) от XIII в. и по разночетения от още един правен кодекс от средновековието (и двата съхранявани в руски библиотеки), с изпратения от Борис I като заложник във Византия бъдещ български цар Симеон.

Статиите на Г. Атанасов „Епископ Николай и формирането на Доростолската (Дръстърската) епархия през 870 г.“, на Ж. Аладжов „Княз Борис и земите на юг от Балкана“ и на В. Плетньов „Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XI-XIV в.“ проследяват регионални проблеми в контекста на държавната верска политика на княз Борис I, на неговите наследници и на царете от Второто българско царство на базата на писмени, археологически и сфрагистични паметници.

Темата за „Манастирите на покръстителя“ е разработена от Р. Костова и К. Попконстантинов на базата на дългогодишното им проучване върху проблематиката за монашеството и общежитийната практика в българската православна църква по време на Първото българско царство, и на кратката характеристика на четири големи манастира, имащи пряко отношение и свидетелства за съпричастност на княз Борис-Михаил в изграждането на основаните от св. Климент и св. Наум манастири на брега на Охридското езеро, манастира при Равна (Провадийско) с първия сигурно идентифициран скрипториум от IX-X в. в България и манастира в м. Караачтеке при Варна, чието археологическо проучване автори още продължават.

Нова научна хипотеза относно локализацията на първичното погребение на замонашения княз предлагат М. Ваклинова и И. Щерева. Съпоставяйки останките от малко помещение с хоросанов постамент за саркофаг южно от новоразкритата „Владетелска базилика“ до дворците във Велики Преслав, самото каменно корито (открито в близост десетилетия по-рано) с врязани букви, които могат да се свържат с Михаил (името в светото кръщение на княз Борис) и една от миниатюрите с ктиторски портрет на княз/цар Симеон в късен руски препис от български оригинал от X в. в Иполитовия сборник, те предполагат възможността покръстителят на българите да е бил положен в тази специална гробнична постройка към главния държавен храм.

Множество статии въвеждат в научно обръщение новооткрити архитектурни паметници и подемни археологически материали, или предлагат тяхна обобщена интерпретация. Такива са публикациите „Църква № 51 в югоизточния ъгъл на външния град на Плиска“ на Р. Василев, „Нов манастир с кръстокуполна църква в околностите на Велики Преслав“ на Т. Балабанов, посветен на неизвестна досега обител в подножието на връх Карабурун.

За някои типове кръстове-енколпиони с врязана и релефна украса Л. Дончева-Петкова разпознава българско производство в центровете при Новосел и Надарево и предлага по-прецизирана датировка за тяхната направа и употреба..

На новооткрити кръстове с различно предназначение са посветени още три работи. Б. Петрунова представя бронзов служебен кръст от гроб на духовно лице в крепостта Лютица до Ивайловград, Н. Марков - малък

златен нагръден кръст от типа *„croix tréflée“* от района на Монтана, а С. Бонев нагръдни метални кръстове, открити в средновековния некропол от XIII в. в южната част на Вътрешния град на Велики Преслав. Я. Димитров включва в научен оборот чрез свой „прочит“ нови рисунки-графити с кръстове и „Оранти“ от Плиска. Кръстовидните знаци са основен мотив сред представените от Г. Илиева християнски символи в статията й „Християнска символика върху археологически паметници от времето на княз Борис Първи“, която е част от по-обширна разработка.

Сред рядко срещаните находки са бронзовите матрици с различни форми и изображения, по които са изработвани декоративни елементи за книги, икони и др. С. Дончева и Н. Николов разглеждат новопостъпила във фонда на РИМ-Шумен матрица с допоясно изображение на св. Димитър. Този светец най-често присъства и върху солунските ампули с двустранни изображения. Т. Тотев обаче обръща внимание на втория светец, представен върху четири оловни ампули от Британския музей, музея в Шумен и от частна колекция в България. Въпреки отсъствието на надпис, досега този образ обикновено е бил идентифициран със св. Георги, но по иконографски белези авторът на статията в настоящия сборник разпознава в него изображения на св. Нестор - воин и на св. Луп, тясно свързани с житието на св. Димитър.

Подтик към преразглеждането на датировката на оловните медальони-псевдоквадрифолии с изображения на св. Георги и св. Теодор и отнасянето им към втората половина на XI в. на основание на гробна находка от некропола при Одърци (Добричко), е работата на К. Рау.

Макар и несвързана пряко с делото на покръстването, но изключително интересен уникат, е златната ажурна апликация с паун от Преслав, публикувана от Т. Михайлова. Тя представлява втора част от комплект, представящ вероятно „дървото на живота“ върху елементи от диадема или обкови за скъпи вещи. Първата апликация със същите размери и стилови особености, характерни за византийското ювелирство през X-XI в., но с изображение на лъв, е открита и публикувана в средата на 70-те години на XX в.

Вече са в научен оборот и екземпляри от два различни типа обици от благороден метал и с гранулирана украса - със сферично топче, закрепено за кръжило и от т.нар. пастирски тип със звездовидна висулка. Те са представени от Т. Тихов.

Изключителна рядкост за българските почвено-климатични условия е запазването на части от тъкани или други органични материи. По повод на публикация на С. Михайлов от 1949 г. за съдържанието на гроб в зидана камера в преддверието на т.нар. Болярска църква в обект № 31 в Плиска и идентифицирането на органичните останки като част от облеклото на погребания - „къс до бедрата кожух“, И. Чокоев прави преглед на материала, както и на известните малко на брой запазени останки от дрехи на погребани духовни лица във Византия и средновековна Русия. Той обосновава научно изказаното от проучвателя предположение за принадлежността на погребания към клира. Чрез сравнение с по-добре съхранени останки, твърде сполучливо И. Чокоев определя тези от Плиска като част от правоъгълен кожен аналав (част от богослужебното облекло). Допуска, че върху кожата е имало и някаква отпечатана украса според традицията на византийските ателиета за такава продукция.

Макар и малка, групата на статиите, основаващи се на изворова база, различна от археологическите паметници и преоценка на някои писмени, има сериозен принос за пълнотата на тематичния обхват на сборника. Целта на А. Джурова в „Към въпроса за графичната украса на ранните гръцки ръкописи от Охрид, Cod. Gr. 70 (Inv. 44)“ като предварителни бележки (както авторката сама ги е определила) е да предизвика интереса на филолози и други специалисти към паралелно изучаване на славянските и гръцките ръкописи от IX-X в. Тя продължава изучаването на Охридския ръкопис, започнато от други учени, като обръща особено внимание на типа писмо, на заставките тип „лента“, на инициалната украса и тяхната връзка с оформянето на текста, на различията в стиловете на различните писачи. Това мотивира и известна корекция в датировката на ръкописа. Всичко е пълно илюстрирано с графични табла и 4 цветни снимки.

П. Лекак в „Бележки върху иконографията на стенната живопис на църквата „Св. Четиридесет мъченици във Велико Търново“ (на френски език) изследва иконографията на Успение Богородично, сцени от годишния календар в нартекса и редки изображения на млекокърмителници (св. Ана и св. Елисавета). Според автора анализът им определя отнасянето на датата на тяхното създаване към XIV в, което подкрепя мнението на А. Грабар от първата четвърт на XX в., че някои от иконографските елементи насочват към датировка по-късна от XIII в.

„Ранните славянски химнографи“ на В. Панайотов има обобщителен характер за изследването му върху теорията на славянския акростих, макар самият автор да не счита резултатите за окончателни. Интересното е, че текстът акцентира на по-малко популярни автори и тяхното творчество (св. Кирил Философ, св. Методий, св. Сава, Сисиний, химнографката Ева, Боян, Леон (Лъв) и др.

В „Християнската обредност и светци в българския фолклор“ Е. Огнянова коментира навлизането на християнската обредност след покръстването в езическите обичаи, както и вплитането на паганските вярвания в новите християнски форми. Изследователката показва и как фолклорната традиция помага за приближаването на християнските светии към хората чрез въвличането им като преки участници в земното ежедневие и празници. И.Т.Иванов прави опит върху данни от Йоан Кантакузин за военните действия между Андроник III Палеолог и Михаил Шишман и разсъждения върху направени досега археологически проучвания да локализира родното място на св. Михаил-воин, град Потука, в околностите на Стара Загора.

В „Реверсивната естетическа концепция на православното изкуство“ Р. Тодорова разсъждава върху същността на православната икона, за разликата във възприемането на категориите красота и прекрасно в светското и в православното изкуство, върху смисъла на обратната перспектива в религиозната живопис, която според нея изнася центъра на възприятието извън субекта и го подчинява на „съборния ум на Църквата“ в противовес на класическата линейна

перспектива, която отразява егоцентричната автономност на човека.

Внимание заслужава и цялостното полиграфско оформление на тома - представлява добре изработено масивно книжно тяло. Твърдата корица е с отлично намерено тематично съдържание, баланс на цветовете, илюстрациите и текстовите полета. Кориците (изпълнени от Нейко Генчев) и титулната страница съвсем разумно са доминирани от образи и паметници, свързани с акта на покръстването. Книгата е обогатена и с цветно факсимиле от Споменната книга от 1907 г. на икона на св. княз Борис-Михаил. Иконописецът е И. Мърквичка, а иконата е била създадена за параклиса на княжеския дворец в София. Включено е и факсимиле от заглавната страница на Юбилейното издание по случай Хиляда години от смъртта на св. княз Борис (907-1907 г.).

Сборникът съдържа 82 страници с графични материали и снимки (разположени след всяка от статиите), като 6 от тях са пълноцветни, както и 7 по-малки черно-бели илюстрации в самите текстове. С малки изключения изобразителният материал е с високо качество. Биха могли да се поставят по-сериозни изисквания към коректорската работа по текстовете.

Създаването на предложения нов научно-тематичен сборник може да бъде оприличено на откриването и реконструирането на къс от разбита мраморна мозайка на пода или стените на богата средновековна катедрала или палата. Елементите са с различна големина, форма и цвят, но поставянето им на точното място ги превръща в живописна плетеница или одухотворен образ. Така и тук всяка статия запълва своето място в познанието ни за една преломна и важна за България епоха.

Снежана Горянова

Международен симпозиум Anatolian Metal V Ранен добив на суровини в Анатолия и съседните ѝ територии 13-15.11.2008, Бохум, Германия

От 13 до 15. XI. 2008 г. в Бохум, Германия се състоя петият международен симпозиум от поредицата Anatolian Metal. Научният форум се проведе в сградата на Немският музей за минно дело (Deutsches Bergbau-Museum), който беше и основен организатор. В израз на уважение събитието бе посветено на 90-ия рожден ден на проф. Роберт Медин, един от пионерите и първооснователите на археометрията като научно направление. Самият професор Медин беше почетен гост в Бохум. Сред участниците във форума бяха такива изтъкнати имена от областта на археометалургията като Герд Вайсгербер, Евгени Черних, Ханс Герт Бахман, Андреас Хауптман, Ернст Перницка, редица видни специалисти по проблемите на Анатолийската и Източносредиземноморската праистория като Джеймс Мули, Харалд Хауптман, Мехмет Йоздоган и др. Тематично и организационно симпозиумът бе разделен на три основни части: I. Културна и стопанска история; II. Търговия със суровини, културен и технологичен трансфер; III. Нови научни резултати за рударство и металургия.

Първият ден на форума премина с прояви, посветени на честването на проф. Р. Медин. Поздравителни адреси бяха прочетени от проф. Д. Мули, проф. Р. Слота и проф. Ю. Ялчън. С приветствия към проф. Медин и към всички участници в симпозиума се обърнаха и генералният консул на Република Турция д-р Хакан Акбулут и Михаел Таунзенд, представител на градския съвет, отговарящ по въпросите от областта на културата.

Същинската научна част бе открита с доклади по първия тематичен раздел (Културна и стопанска история). Проф. Мехмет Йоздоган (Истанбул), представи доклад за динамиката на културните промени в Анатолия през периодите на неолита и халколита. (The dynamics of cultural change in Anatolia). В него се акцентира особено на проблема за ранната металургия. Въпреки изказаните хипотези за посредническата роля на Анатолия от районите на най-ранни проявления на медната металургия (Предна Азия, Западен Иран, платото Загрос) в посока запад - към Източна и Централна Европа, то поне на този етап може да се каже, че подобни твърдения са дискусионни. Все още актуалните научни резултати свидетелстват за по-ранно развитие на медната металургия в Балканския регион, на териториите на днешни България, Сърбия и Румъния. Този факт показва, че причините за това развитие биха могли да се търсят не само в посредническата роля на анатолийските територии, но е напълно възможно да се мисли за отделни процеси на влияния от запад на изток, а не единствено от Анатолия към Европа. Впрочем, изключително интересни резултати в този аспект бяха представени на следващия ден в доклада на проф. Улф-Дитрих Шооп (Единбург), за което ще стане дума накратко по-долу.

Докладът на проф. Харалд Хауптман „Анатолия: Нова перспектива за неолитизацията в Близкия Изток“ (Anatolien: Neue Perspektive zur Neolithisierung im Vorderen Orient) показа ролята на проучванията на обекти като Гьобекли тепе, Чайоню и др. за постепенното еволюиране на съвременните представи как се е развивал и разпространявал процесът на неолитизация от Близкия Изток през Югоизточна Анатолия на запад. Отново бе разгледана ролята на Анатолия като посредник в разпространението на ранните земеделски култури.

Сред интересните презентации от първия ден на конференцията могат да се споменат и тези на Севил Гюлчур (Истанбул) относно ранните урбанизационни и централизационни процеси през късната халколитна епоха на територията на днешна Източна и Централна Анатолия (Die frühe Urbanisierung in Aanatolien) и на Марсела Франгипане (Рим) за влиянието на Урук върху земите на днешна Анатолия (The Uruk-phenomenon and its influence on Anatolia).

През втория ден от симпозиума започна представяне на докладите, свързани тематично с търговията със суровини и с разпространението на технологии и културни явления. Особено интересен, дори заради възможността културно-исторически явления от времето на късния палеолит, неолита и халколита до бронзовата епоха да бъдат видени от геоложка гледна точка, бе представеният от проф. Герд Вайсгербер текст (Rohstoffe der Alten Welt). Впечатляващо бе да се разбере как добивът на различни нови за даден период суровини в историята на човечеството, като охра, азурит, малахит, лапислазули и др., са водели не само до технологичен напредък, но и до очевидни промени във вкусовете и модата на времето. Явните предпочитания към червен, зелен, син и др. цветове, демонстрирани през различни периоди в бита на хората, имат своите първопричини, включително и в стремежа да се притежават, обработват или имитират модните и важни за съответния период нови суровини.

Важни и актуални за общата тема на симпозиума са и резултатите от току-що приключили теренни проучвания, представени от проф. Улф-Дитрих Шооп (Zur Chronologie in Zentralanatolien). Проучването на къснохалколитни обекти от Източна Анатолия прави възможно изграждането на модерна хронология, която е в състояние да ревизира съществуващите до този момент представи. Сред важните доказателства за развитието на ранната металургия в района особено внимание заслужава наскоро открита глинена форма за отливане на къснохалколитни златни апликации, напълно идентична с форми на златни апликации, познати от по-ранни етапи на халколита от източнобалканските ареали. Любопитното в случая е, че става въпрос за находка, датираща от средата на IV хил. пр. Хр. - време, доста по-късно от това на откриването на подобни апликации на Балканския

полуостров. В случая, при доказано местно анатолийско производство, за каквото свидетелства формата за отливане, може да се предположи, че този тип находки, а вероятно и някои познания, свързани с металургията на благородните метали, са проникнали в Мала Азия от запад.

Голям интерес предизвика докладът, изнесен от Лоренц Рамсдорф (Майнц) за различните метрологични стандарти, функционирали в Предна Азия и Източното Средиземноморие (Die Bedeutung der Gewichtsmetrologie für den bronzezeitlichen Handel im östlichen Mittelmeerraum). Съществуването на три различни системи от тежести, използвани едновременно в търговията в Близкия Изток, показва завидното разнообразие и далечината на търговските контакти. В големи центрове като Троя, Кипър, пристанищата на Предноазиатското крайбрежие, е засвидетелствано използването и на трите системи.

Когато се говори за метали и Анатолия, една от водещите теми безспорно е свързана с царството на хетите, изградило своята сила върху добива, производството и разпространението на метал. Докладът на Метин Алпарслан и Мелтем Доган-Алпарслан (Истанбул) разкрива интересна информация за различни метали, която може да бъде открита от езиковедска гледна точка в запазените до наши дни хетитски текстове (Symbol der ewigen Herrschaft: Metall als Grundlage des hethitischen Reiches). Важен научен резултат например е установяването, че съществуват многобройни термини за злато, като различията помежду им показват, че е правена разлика не само за качеството, но и за начина на добив, начин на обработка, произход и т.н., факт, свидетелстващ за съществуване на рударска и металургична индустрия, достигнала твърде високо технологично ниво.

Към двустранната връзка между металите и политическата и религиозна сила беше насочен и обзорния доклад на Свенд Хансен (Берлин), посветен на ранното развитие на металургията в Черноморската зона и културните и икономически последици, носени от този феномен (Metalle und Macht im Schwarzmeergebiet zwischen 4500 und 3500 v. Chr.).

Последният тематичен раздел на симпозиума запозна аудиторията с най-новите резултати в областта на монтанархеологията. Х. Йозбал и Ю. Ялчън (Истанбул/Бохум) представиха първите теренни резултати и перспективите по нов археометалургичен проект, поставил си за основна задача откриването и проучването на ранни рудници за добив на благородни и цветни метали (Neue Forschungsergebnisse zum frühen Bergbau in Anatolien). Те показаха редица, първично регистрирани паметници, при които основното проучване и верифицирането на предварителните датировки предстои през следващите 3 години.

След подробно представяне на актуалните научни резултати от района на Анатолия регионалният обзор беше насочен към съседните на Анатолия области.

Като основен акцент през втория ден на научния форум може да бъде разгледан докладът Злато в Грузия (Gold in Georgien), представен от Андреас Хауптман и Томас Щьолнер (Бохум). През последните 4 години по съвместен проект между Немския музей за минно дело и Грузинския археологически институт са осъществени проучвания на златодобивен рудник в района на Сакдреси, Южна Грузия. Понастоящем, в световната археология това е обектът, при който е доказан най-ранен добив на злато от коренно находище. Добивът е датиран в сравнително продължителен период през ранната бронзова епоха - от края на IV до втората половина на III хил. пр. Хр. Проучените подземни галерии достигат до 25 м дълбочина. В тях и в непосредствените околности на рудника са открити редица рударски сечива и керамичен материал от посочения по-горе период. Висока научна стойност има и фактът, че в непосредствена близост до рудника е открито селище, чиито първоначални разкопки също са предоставили теренни доказателства за преработка на златоносна руда. Интересни са първите работни хипотези какви са били посоките и пътищата на разпространение на златото от Южна Грузия. При това Северна Месопотамия и големите анатолийски центрове от този период изглеждат напълно възможни дестинации.

Михаел Пранге и Свенд Хансен (Бохум / Берлин) изложиха важни резултати за ранната медна металургия в района на Долния Дунав (Metallurgie in den südosteuropäischen Kupferzeit). Проектът на Немския археологически институт (DAI) за проучване на селищната могила при Пиетреле, намираща се на левия бряг на Дунав, в близост до Гюргево, функционира от 2004 г. Сред основните му цели е по-детайлното изследване на развитието на стопанския живот в региона през средата на V хил. пр. Хр. Възлагат се сериозни надежди получените резултати да изяснят в известна степен характера на социалните разделения, допринесли за възникването на феномен от периода на каменно-медната епоха, какъвто е Варна. Резултатите от интердисциплинарното проучване на откритите многобройни медни сечива, накити и др. предмети на бита, бяха представени от д-р М. Пранге. Оловноизотопните анализи показват, че голяма част от медта за артефактите от Пиетреле идват от югоизточните (района на Странджа, Бургаско) и централните (Бор, в днешна Сърбия) части на Балканите.

Със златодобив бе свързан и следващият доклад в програмата. Благодарение на извънредната покана, предоставена от домакините, българо-немският екип, работещ по археометалургичен проект, финансиран от фондация Александър фон Хумболт, получи възможност да представи най-новите изследвания, приключили непосредствено преди провеждането на симпозиума в Бохум. Проф. Албрехт Йокенхьофел и Христо Попов (Мюнстер / София) изнесоха съвместен доклад за тракийския златодобивен рудник при Ада Тепе, в района на Крумовград (Ada Tepe (Rhodopen, Bulgarien) - Altthrakischer Goldbergbau: Ergebnisse der Kampagne 2008). След анализ на резултатите от спасителните разкопки, проведени на светилището на билото на Ада тепе и на част от рудниците по западните склонове в периода 2001-2006 г., се пристъпи към детайлно проучване на отделните звена в рудодобива, извършван на Ада тепе и на основните звена в селищната система на микрорайона. През кампанията 2008 г. се откриха нови свидетелства за най-ранните етапи на златодобива и се регистрирани обекти, които могат да се свържат с населението, експлоатирало рудното находище.

Днес рудникът при Ада тепе предоставя най-

ранните дати от континентална Европа за добив на злато от коренно находище. Началото на експлоатацията му се датира около средата на II хил. пр. Хр., като тя е продължила поне до ранните фази на късната желязна епоха (V-IV в.пр. Хр.). Резултатите от Сакдреси и Ада тепе показват динамиката на промените, свързани с някои основни представи в съвременните монтанархеологически проучвания. Само до преди около 10 години се приемаше, че до I хил. пр. Хр. човечеството е добивало злато единствено чрез промиване на речни седименти и че добивът от коренни находища е започнал значително по-късно. Днес тази хипотеза е изтеглена назад във времето с най-малко две хилядолетия.

Провеждането на научния симпозиум в Бохум бе добър шанс за българо-немския изследователски екип да представи основната структура и цели на своя археометалургичен проект, чиято реализация трябва да завърши до 2010 г. и в който проучванията в района на Ада тепе представляват само един от акцентите.

Проф. Евгени Черних - един от пионерите в областта на археометалургията, добре познат и в България, представи обширен обзорен доклад за различните културни модели в номадските и в уседналите общества и за мястото на металургията в динамичните процеси, развиващи се от източните до западните части на Евразия (Metallurgy in the western Area of Eurasian Steppe belt: stockbreeding cultures of the Bronze Age). Основно място в изложението бе отделено на района Каргали, Южен Урал с регистрираните многобройни медни рудници от каменно-медната и бронзовата епохи.

На конференция по археометалургия не може да не се обърне внимание на един от основните въпроси, които през последните десетилетия остават неразгадани, а именно - за източниците на калай за праисторическия и античния свят. Нима Незафати (Техеран) представи своите терени резултати от територията на Иран (Early tin-copper ore from Iran). Многобройните рудни находища, особено в района на планината Загрос, голяма част от които остават все още неизследвани, дават надежди, че в близко бъдеще ще бъдат разкрити част от суровинните източници на бронзовата металургия на древния свят. Не по-малко интересна се оказа и презентацията на Андреас Хауптман и Томас Щьолнер(Бохум), която разкрива възможността част от древните калаени суровинни източници да са се намирали в Средна Азия, на територията на днешен Казахстан (Zinn aus Kasachstan: Steppenzinn für den Westen?).

Други съседни на Анатолия райони, на които се обърна основно внимание на симпозиума бяха тези на Армения (K. Meliksetian, S. Kraus, E. Pernicka / Metallurgy of prehistoric Armenia), Кипър и Леванта (M. Bartelheim, S. Behrendt, B. Kizilduman, U. Müller, E. Pernicka / The treasure from King`s Mountain, Kaleburnu/ Galinoporni, Cyprus: A Manifestation of International Bronze Age Trade in the Eastern Mediterranean) и отново Иран (B. Helwig / Kupfer- und Silberverarbeitung in Arisman, Iran).

Приносен характер има и докладът на Йомер Йозиджит и Юнсал Ялчин (Измир/Бохум) за ранна железарска работилница (XI в. пр. Хр.) от Фокая (Eine Eisenwerkstatt aus dem 11. Jh. V. Chr. in Phokaia). Хронологическите граници на комплекса го поставят близо до долната хронологическа граница за железната епоха в Егейския регион.

Правото да обобщи резултатите от тридневния международен симпозиум се предостави на един от доайените в областта на археометалургията - проф. Ханс-Герт Бахман. Неговите положителни оценки засягаха многобройните нови терени резултати, които дават възможност за съществено разширяване на познанията за древните рударство и металургия и дори за ревизиране на част от съществуващите към днешна дата научни постулати.

Оживените, конструктивни дискусии, преминали в добра атмосфера, също допринесоха за допълнително изясняване на някои от повдигнатите в докладите проблеми.

Христо Попов

Дарителство за исторически и археологически проучвания: от Освобождението до средата на XX век

Образът на дарителите е енигматичен и привличащ - обвити в тайнственост, често в анонимност, те проявяват изключителна активност през периода на българското Възраждане. И ако в началните години доминират опитите за спонсориране на учебни заведения и дарения на институции, извършени от духовни лица, като например игуменът и епитроп на Рилския манастир йеромонах Теодосий (Алексиев 2009, 5-7), енергичният митрополит Методи Кусев, основател на Солунската гимназия (Александров 2000, 43), то има и немалко светски лица като воденския настоятел Георги Гогов, спонсорирал дълги години местната църква и училище, дори оставил родствениците си без наследство (Петкова 1987, 67). В предосвобожденския период, паралелно с укрепването на българска интелигенция се заражда интерес към подпомагане на точно определени знания и развиване на конкретни научни дисциплини. Наред с даряването на имоти и средства за основаване на учебни заведения, през 60-70-те г. на XIX в. се проявява линия към профилиране на научната и издирвателска дейност.

Процесът става ясно изразен след основаването на Българското книжовно дружество през 1869 г., поело функцията да канализира развитието на основните клонове на научното познание. Съвсем основателно именно тази година е поставена като водораздел в проучването на М. Стаменова (Стаменова 2003, 33-35), посветено на развитието на археологическите институции в България. След създаването на Българското книжовно дружество се забелязва втори период в археологическите изследвания, когато те започват да придобиват планомерен характер и организация. Още в Устава на БКД е изтъкната нуждата от създаване на български народен музей и провеждане на систематични изследвания на миналото. Все повече български възрожденски дейци усещат острата необходимост от профилирано образование - пръв и донякъде интуитивно за нея пише видният просветител и книжовник Хр. Г. Данов на страниците на сп. Летоструй през 70-те

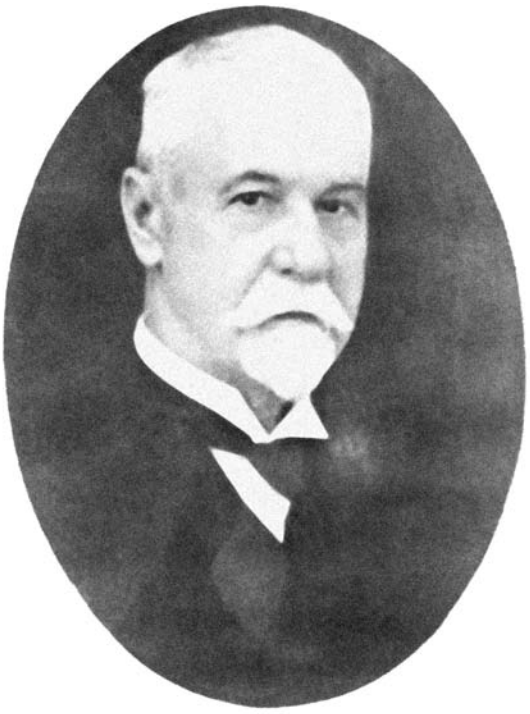

Обр. 1. Д-р Стефан Ватев
Fig. 1. D-r Stefan Vatev

г. на XIX в., а впоследствие Нешо Бончев разработва идеята за новите просветни хоризонти, като използва за своя трибуна Периодичното списание на Българското книжовно дружество (Веселинов 2006, 95). Така, скоро след създаването си, БАН се превръща в духовно средище, радващо се на огромно влияние сред българската интелигенция. Лесно е обяснимо, че множество дарения на заможни българи и на такива, живеещи зад граница, са предоставяни именно на тази институция.

Тук ще представя един смайващ с проницателността и с далечната перспектива на замисъла си дарителски акт, дело на група български търговци във Виена. Той е извършен през 1892 г., след разпадането на търговското им дружество „Напредък“. Дружеството е основано с цел финансово подпомагане на български ученици от Тракия, Македония, Румелия и България, готвещи се за учителска професия. След ликвидацията му на 26 април (8 май) 1892 г., то завещава капитала си на Българската академия на науките с желание, щом вложената сума нарасне до 75 000 златни лева, да бъде използвана за награждаване или издаване на книги. Извършено съобразно параграф 31 от Устава на Българското книжовно дружество от 1884 г., този капитал бил вписан под името фонд „Напредък“ (Книга за дарителите на БАН 1937, 9-16). Действително, твърде скоро той оправдал името си. Съгласно разпоредбите от наредбата на фонда, приходите му се използват за пръв път през 1901 г. за издаване труда на Кирил Христов „На кръстопът“. По желание на основателите на фонда през първата година премиите са присъждани на трудове от Историко-филологически клон, на следващата - от Философско-обществения и на третата поредна година - от Природо-математическия клон. С капитализираните лихви на фонда, остатъка от сумите и приходите от продажбата на фондовите издания се натрупват нови суми, които отново са използвани за премиране и издателска дейност. Публикували се сборници с научни материали върху българската история и култура, както и поредица оригинални и преводни съчинения, под названието „Българска библиотека“. Прилагайки принципа, залегнал в основата на Нобеловата награда, чиято първоначална сума не се харчи, а наградите се формират от натрупаните по нея лихви, предприемчивите български търговци от Виена правят безценен дар на съотечествениците си. В продължение на 35 години - от 1901 до 1936 г. със средства от фонд „Напредък“ Българската академия на науките награждава и издава множество книги и научни изследвания. През 1902 г. в първи брой на Българска библиотека е публикуван труда на Л. Милетич. „Старото българско население в Североизточна България“. През 1904 г. са издадени книгите на М. Балабанов. „Страници от политическото ни възраждане“ и на Г. И. Кацаров „Атинската държавна уредба от Аристотеля“.

Книгоиздаването със средства, дарени от фонда, не секва дори през най-смутните военни години - така например през 1913 г. е публикувано проучването на д-р Н. Михов „Библиографски източници за историята на Турция и България“, т. 1, през 1915 г. са присъдени 5 награди - на Б. Филов за „Софийската църква „Св. София“, на Н. Мушмов за „Антични монети и монетите на българските царе“, С. Чилингиров за „Песен за селяка“, Х. Борин за „Роден край“, Ал. Балабанов за труда му „Из Есхил“. Освен това със средства на фонда е публикуван основополагащия труд на Г. И. Кацаров „Извори за старата история на Тракия и Македония“. Отново историческо съчинение е номинирано и наградено през 1925 г. - монографията на И. Снегаров

Обр. 2. Рада Киркович
Fig. 2. Rada Kirkovich

„Охридската архиепископия“. През 1933 г. пък цялата годишна премия е присъдена за проучването на К. Миятев „Кръглата църква в Преслав“.

Едва ли е нужно по-подробно изброяване на мащабната издателска и премиална дейност на фонда, ръководен и удачно управляван от БАН и през следващия период. Същевременно, има и години, през които журито не одобрява предложените трудове и не излъчва автори за премиране - например през 1922 г., 1931 и 1934-1935, като предвидените суми биват капитализирани и използвани впоследствие. През последната година от съществуването на фонда - 1936 г., са издадени монографиите на Г. Фехер „Феликс Каниц - живот, пътувания и научно дело“, както и спомените на М. Анков, посветени на революционните брожения преди Освобождението „За размирните години 1872-1878 г“. Дори този кратък преглед дава представа за невероятния дарителски акт на неколцина български търговци, които чрез завещаните средства полагат основите на крупно издателско дело и дават път и светлина на едни от най-значимите исторически, литературни и научни произведения.

Тясно свързан със спонсориране на проучванията по история, етнография и археология в края на XIX и началото на XX век е видният интелектуалец и медик проф. д-р Стефан Ватев. Роден е през 1866 г. в Ловеч, където завършва първоначалното си образование (обр. 1). Продължил обучението си в град Пардубице, Чехия, по-късно той преподава в Габровската гимназия и работи като уредник на местния музей, на който подарява множество събирани от него по селата находки и материали. Известно време работи като учител и в София, като и тук в свободното си време събирал етнографски и археологически материали, записвал народни песни и обичаи. През 1888 г. Стефан Ватев отново заминава за Германия и следва в Лайпцигския медицински факултет. През 1893 г. се завръща в България и започва работа като ординатор в родния си град Ловеч. Тук той основал музей и издействал място за читалищен дом, наречен симптоматично „Наука“, чийто председател станал впоследствие. Той е сред основателите на Българското лекарско дружество в София, а през 1903 г. - на Археоложкото дружество и на Българския лекарски съюз. През 1925 г. учредява Съюз за закрила на децата, като клон на Международното дружество за закрила на децата, прави сериозни опити за масово просвещаване по въпросите на детското здравеопазване чрез пътуващи в страната здравни изложби. От 1921 г. е член и на Българското археологическо дружество. Интересите му обхващат етнография, археология, антропология, през 1932 г. пише солидна монография, посветена на основните антропологически типове в България (Ватев 1932, 88-106). През 1920 г. дарява на БАН 30 000 лева за фонд, с който да се награди научен труд, посветен на детството, 1000 тома книги на Софийски университет, дарява множество книги и на ловешкото читалище и на училищата в Петричкия край. Приносът му към археологията се изразява основно в събиране и популяризиране на материали, които лично издирвал и предавал на музеите в страната.

Интересен и твърде новаторски за времето си е и дарителският жест на една дама - Рада Киркович. Родена е на 24 март 1848 г. в Копривщица и е дъщеря на учителка в местното девическо училище (обр. 2). В продължение на 6 години Р. Киркович учи в Русия, в пансиона на графиня Левашова (Киркович 1927, 10-45), след което се завръща в страната и се заема с учителска професия. За професионалното й утвърждаване немалко спомогнал факта, че е племенница на Найден Геров. През 1866 г. става учителка в епархиалното пловдивско женско училище, през 1879-1885 г. учителства в Пирдоп, а по-късно заема поста директор на Пловдивската девическа гимназия. От 1886 г. преподава в Софийската девическа гимназия. Въпреки нелекият си жизнен път и факта, че рано остава вдовица, тя отдава огромната си енергия на духовното и интелектуално въздигане на съвременниците си. В спомените си твърде живописно разкрива облика на пловдивските жени през 60-70-те г. на XIX в., като критично отбелязва липсата им на интерес към обществени и духовни въпроси. Р. Киркович била твърде изненадана, че дори в такъв голям градски център като Пловдив основните им занимания, уви, били свързани с домакинска дейност, дори в местното пловдивско читалище членовете били предимно мъже - Иван Ев. Гешов, Георги Консулов, Григор Попов. Посветила целия си живот на просветна дейност, Рада Киркович прави сериозни постъпки да подпомогне издаването на историческа и археологическа литература. През 1928 г. тя завещава на БАН солидната сума от 50 хил. лева като фонд, с уговорката на всеки две години от нея да се дават награди за научен или литературен труд, написан от жена българка (Книга за дарителите на БАН 1937, 203-205). След няколко години внася още 50 хил. лева в акции и в пари. Симптоматичен е фактът, че още първата награда през 1931 г. е дадена на Вера Иванова за моно-

Обр. 3. Христо Г. Данов
Fig. 3. Hristo G. Danov

Обр. 4. Димитър Дечев
Fig. 4. Dimitar Dechev

графията й „Стари църкви и манастири“. През 1933 г. е номинирана писателката Фани Попова-Мутафова за разказите ú, а през 1935 г. - Евдокия Филова за трудовете й върху българския текстилен и метален орнамент.

Изтъкнат и безкористен дарител на историческите проучвания е и Кирил Берлинов. Роден е в Жеравна, през 1867 г. в семейство на майстор абаджия. Учил в местното училище, после в Шуменското класно училище, известно време той работи като секретар на Карнобатското околийско управление, а от 1895 г. става контрольор по БДЖ. След като е уволнен по политически причини той се заема с търговия и открива собствена търговска къща с филиали в Бургас и Пловдив. Разностранна и одухотворена личност К. Берлинов имал силни интереси към история, изкуство, членувал в дружествата на Червен кръст, Добрия Самарянин, Славянска беседа. През 1925 г. дарява на БАН 200 хил. лева за фонд (Книга за дарителите на БАН 1937, 183-187), от чийто лихви ежегодно да се присъжда награда за труд в областите наука, изкуство и литература. Първата награда през 1927 г. е дадена на Петър Мутафчиев за историческите му изследвания, през 1929 г. е награден Йордан Йовков, през 1932 г. поетът Николай Лилиев, през 1935 г. художникът Константин Щъркелов, или както се вижда едни от най-големите имена в посочените области, за щастие сред тях изпъква и името на виден историк.

Ще завърша първия етап на дарителските акции за исторически и археологически проучвания с фонда на една от най-емблематични възрожденски фигури - книжовникът и будител Хр. Г. Данов (обр. 3). Той е родом от Каменна Клисура, Карловско. Останал рано сирак, след като холера отнесла баща му, Хр. Г. Данов твърде млад да изкарва прехраната си сам (Семов, Бакалов, Дойнов 2002, 151-154). Учителствал в Пловдивското гръцко училище, после в Копривщица при Н. Геров, в Стрелча и в Перущица, от средата на 50-те години на XX век той се ориентирал към сферата, която ще му донесе най-много удовлетворение и успехи - печатарство и книгоиздаване. През 1858 г. Хр. Г. Данов основава в Пловдив първата българска книжарница, която не след дълго открива свои клонове в Русе и Велес. От 1860 г. той печати изданията си във Виена, като в 1874 г. открива тук частна печатница. В нея издава книги, речници и справочници. За близо 50 годишната си дейност е публикувал над 800 вида учебници и общо над 1000 заглавия. Невероятната енергия на будителя е предадена особено колоритно в спомените на негови съвременници: „Той винаги е в книжарницата си и в печатницата си, или пък на път за там, или от там“ (Бобчев 1905, 3-12). Забележителни с новаторския си характер са създадените от него „расписи“ (първообраз на съвременната библиография), поместваны ежегодно в Дановия календар „Летоструй“, който излиза редовно в продължение на 8 години (1869-1876 г.). В този календар се включват около 250-300 книги и други печатни произведения годишно, разпределени по отдели. Всяка година се добавят новоизлезлите книги. Описанието им включва следните данни: автор, заглавие, подзаглавие, местоиздаване, година, страници, формат и цена. Книгите са подредени систематично в 14 отдела, а в календара за 1875 г. за пръв път - азбучно по заглавие. След Освобождението той пренася печатницата си в Пловдив и нерядко сам разнася книгите си по села и паланки, превръщайки се по думите на М. Семов в същински „трубадур на духа и словото“.

През дългия си и осеян с арести и множество перипетии път Хр. Г. Данов неизменно вярвал в ползата от науката и знанията и често развивал възгледите си на страниците на пресата. Още през 70-те г. на XIX в. в програмна статия „Защо не напредваме нравствено и вещественo“ пледирал за нужда от придобиване на специализирани познания в различни дисциплини (Данов 1871, 155-157). С активната си позиция по редица въпроси от културен характер още до Освобождението той се превърнал в нещо като „министър на народната просвета“. Затова и завещанието на капитала му, натрупан с толкова труд, в полза на БАН, не буди удивление. Осъзнавайки необходимостта от подпомагане бъдещото книгоиздаване, тази негова основна страст, през 1908 г. той дарява на БАН 20 хил. лв. При това скромно отбелязва в дарителския документ: „мечта на младините ми и на целия ми живот беше да направя нещо за просветата на нашия народ и да дам много повече от това, което сега ви предлагам, но сполуките и несполуките в моята 52-годишна работа така се редяха, че не ми дават възможност да сторя повече“. С получените от фонда лихви той желае да се присъжда награда за награда на изследвания и трудове по „отечествена история, които засягат политическия, соци-

алния, икономически и културен живот на българския народ“. Първата награда от фонда през 1918 г. е дадена за сборник „Добруджа“, дело на Съюза на българските учени, писатели и художници. Още няколко премии акцентират на проблемите на българската история, нумизматика и археология. През 1924 г. премирана книгата на Н. Мушмов за „Монети и печати на българските царе“, през 1927 г. на Н. Станев - „България под иго, възраждане и освобождение“ (Книга за дарителите на БАН 1937, 31).

От направения преглед на дарителството след Освобождението и до 20-те г. на XX век проличава тенденцията множество интелигентни българи, завършили в чужбина, да насочват интереса и средствата си към подпомагане на историческите проучвания и към новата и набираща все по-голяма популярност след началото на века дисциплина археология. Характерно е, че сред дарителите се открояват заможни търговци, като виенските българи, така и представители на интелигенцията - учители, лекари и книгоиздатели. Все повече българи започвали да схващат археологията не само като модно занимание, и хоби, но да виждат смисъл от инвестиране в издаване на сериозни проучвания. Този факт ясно свидетелства за профилиране в интересите на значителна прослойка ерудирани и заможни българи.

Втората вълна дарители, работили целенасочено за възхода и субсидирането на археологическата наука от началото на века, имат по-ясен профил и самите те са археолози. Тук ще посветя няколко страници на смайващото със своята всеобхватност и добротворност дело на Димитър Дечев и на Гаврил. Кацаров. В отделни периоди те творят заедно и по странно стечение на обстоятелствата преплитат личните, научните и дарителските си акции.

Академик Димитър Дечев е роден през 1877 г. в Свищов, в учителско семейство (обр. 4). През 1895 г. завършва Софийската класическа гимназия, а на следващата година получава стипендия да следва класическа филология в Германия. До есента на 1899 г. учи в Лайпцигския университет и още 7 семестъра в Гьотингенския университет, който завършва през 1903 г. с докторат по класическа филология и философия. През същата година Д. Дечев се завръща в България и до 1914 г. учителства в различни столични гимназии. Същевременно, още през 1906 г. той е командирован на работа в Народния музей. През 1914 г. става лектор по латински език в Софийския университет, а от 1921 г. заедно с Ал. Балабанов оглавява новосъздадената специалност към Историко-филологическия факултет - „класическа филология“. През 20-30-те г. на XX в. често е командирован в Германия, участва в множество международни конгреси: 1931 г. в Прага - Конгрес на класическите филолози от славянските страни; Първи международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика в Амстердам; 1939 г. - Шести международен археологически конгрес в Берлин. От 1942 г. е редовен член на БАН. Още докато учителства в столичните гимназии Д. Дечев поставя изучаването на класическите езици на високо равнище. В университета той чете курсове по история на римската литература, сравнителна (историческа граматика) на латинския език, води упражнения по латински език. Изпъква като един от най-добрите тълкователи и познавачи на гръцките и латински епиграфски документи. Същевременно, лично събира материали за историята на Струма и то веднага след освобождението на тези земи през 1912 г. По негова идея е създаден Археологическия музей в Сандански.

Интересите му са твърде разностранни, има приноси не само в античната, но и в средновековната българска история. Превежда и коментира „Отговорите на папа Николай Първи по допитванията на българите“, с което популяризира този изключителен документ, дори внася свои поправки в текста. През 1915 г. заедно с Г. И. Кацаров той подбира, превежда и коментира извори за старата история и география на Тракия и Македония, а през 1949 г. публикува второ допълнено издание на този основен труд. Най-важни обаче си остават проучванията му, посветени на тракийската религия, топонимия и език. В редица статии Д. Дечев разглежда почти неизследваната до момента тракийска топонимия - анализира имена на реки и планини - Вардар, Рила, Верила, Хемус, прави опит да разчете тракийския надпис върху пръстена от Езерово. Връх в кариерата му е монографията „Die trakischen Sprachreste“, върху която работи 25 години. Издадена е през 1952 г. от БАН под името „Характеристика на тракийския език“ на български и немски език. Д. Дечев превежда множество антични автори, с което прави произведенията им достъпни за широката публика - Вергилий, Тацит, Ювенал, Плутарх, Цицерон „Речи против Катилина“, комедията на Плавт „Гърне“, трактата на Сенека „За краткостта на живота“ и други.

Наред със задълбочената си научна дейност, Д. Дечев отделял постоянни грижи и на подготовката на

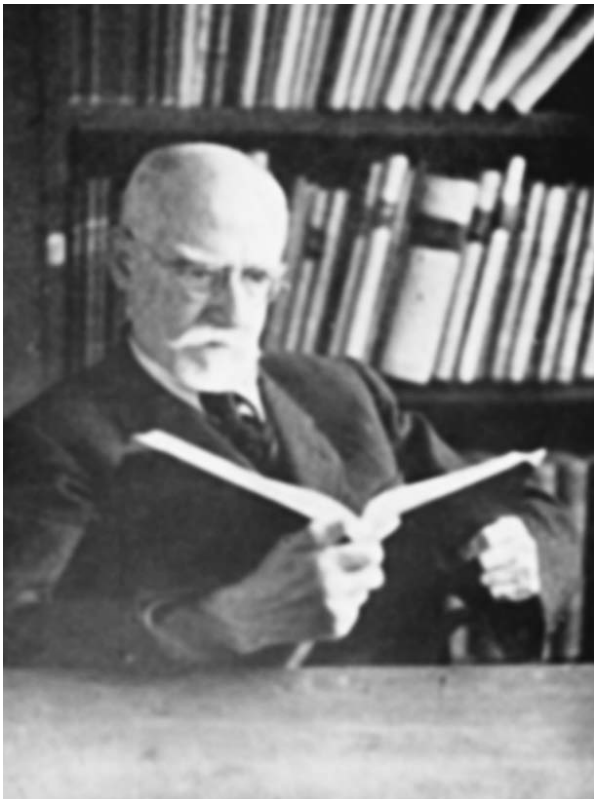

Обр. 5. Гаврил Кацаров
Fig. 5. Gavril Kazarov

ученици и млади специалисти. Дълги години превежда, съставя граматики и учебни пособия за средните училища и класическите гимназии в страната. Още през 1914 г. превежда за училищата труда на А. Валдек „Гръцка граматика" и преподава по него, често пише статии в периодични издания като „Училищен преглед", „Родна реч", „Известия на Българския археологически институт". През 1927 г. издава изключително подробен справочник „Латинска христоматия за горните класове на гимназиите", в която са включени основните произведения на Овидий, Вергилий, Хораций (Геров, 1958, V-XIII).

След смъртта му, в периода 1960-1964 г., по негово желание наследниците му даряват на Археологическия институт с музей 1039 тома книги. От тях 728 са книги, 94 тома периодика и 217 тома отпечатъци. Така богатата му лична библиотека става достояние на широк кръг читатели и специалисти, безценен дар за подготовката на млади археолози.

Особено място сред плеядата популяризатори и дарители на археологията заема Гаврил Кацаров, подарил цялата си библиотека на Археологическия институт с музей и спомагал за поставянето на археологическата наука и старата история на сериозни научни основи (обр. 5). Роден е в Копривщица на 17 октомври 1874 г. в семейство на свещеник, активен участник в Априлското въстание (Велков 1991, 7-11). Първоначално Гаврил Кацаров учил в родния си град, след това в класическия отдел на I мъжка гимназия в София, която завършил през 1893 г. с отличие. Вследствие показаните задълбочени знания и висок успех, през периода 1894-1899 г. той заминава да учи в Германия със стипендия, отпусната от Министерството на народното просвещение. Следва класическа филология в Университета в Лайпциг, един от най-влиятелните европейски учебни центрове по това време, разполагащ с изтъкнати преподаватели и който бил сериозна школа за знания и ерудиция. Тук през 1899 г. Г. Кацаров защитава дисертацията си на латински език, след което се завръща в отечеството и от 1 септември 1899 до 28 февруари 1900 г. преподава в същата софийска гимназия, която е завършил. Веднага е привлечен да чете лекции по „всеобща история" и в новосъздаденото висше училище, развило се впоследствие като Софийски университет. През 1910 г. е избран за редовен професор в Софийски университет и заема този пост до пенсионирането си през 1943 г.

Като преподавател той поставя на сериозна основа изучаването на старата история, а в лекциите си акцентирал на отделни проблеми по историята на Изтока, Древна Гърция и Рим, метод, използван тогава във всички европейски университети, целящ студентите сами да допълнят „пъзела" на познанията си, а не да им се дава всичко наготово. През 1927/1928 г. вместо обща гръцка и римска история той чете курс лекции „Старите траки", който се превръща в първия курс по тракийска история в Софийски университет. През същата година Г. Кацаров е и ректор на университета, а до 1928 г. сам работи в Катедрата по история на източните и класически народи, когато като редовен доцент тук постъпва Я. Тодоров.

Г. Кацаров започва изследователската си дейност върху траките по време, когато за тях има ограничени познания в науката (Велков 1991, 26-29); в края на XIX в. е публикуван единствено труда на В. Томашек „Die alten Thraker", някои отделни монографии на немски учени, както и изследването на К. Иречек „Пътувания из България". През 1913 г. работейки почти „на бяло поле" той издава обобщаващия труд „Битът на старите траки според класическите писатели", през 1916 г. е публикуван на немски език като „Приноси към културната история на траките" - анализира всички сведения у Херодот, Омир, Тукидид, Ксенофонт и получава високата оценка на чуждата критика (Данов 1953, 15-16). Така Г. Кацаров поставя началото на популяризиране на тракийската култура в международната наука. През 1915 г. заедно с Д. Дечев той превежда и издава старогръцки и латински извори за българската история. През 1949 г. излиза ново, значително разширено издание „Извори за старата история и география на Тракия и Македония", в което са включени 65 автори и е придружено с кратък коментар.

Голяма част от изследванията му са посветени на историческата география на българските земи в древността - проучва центровете Филипопол и Сердика, а през 1910 г. излиза образцовото му изследване „Принос към старата история на София" (Велков 1991, 43). Следвайки призива на Софийската община да се издирят материали за историята на града, Г. Кацаров пръв откликва, при това го прави прецизно и аргументирано чрез великолепната си книга, наречена от дописника на в. „Литературен глас" „откровение за нашето просветено общество". В нея той представя история на района, писмени, епиграфски и археологически паметници. Излагайки тематиката по научен и същевременно увлекателен начин Г. Кацаров прилага топографски бележки, обнародва множество монети и антични надписи от Сердика. През 1926 г. излиза книгата му „България в древността" в поредицата „Популярна археологическа библиотека", в която са включени множество образи, схеми и планове и представлява „увлекателна археологическа разходка из българските земи" (Димитров 1943, 2-4).

В отзивите и рецензиите си Г. Кацаров проявява строга критичност, не се бои да спори и да оборва тезите на авторитети като първия директор на Народния музей В. Добруски (Кацаров 1907, 1-5). Без излишни емоции, с аргументи и познаване на разностранна родна и чуждестранна литература, той изтъква неточностите и поставя изключително високо летвата пред бъдещите археолози-проучватели. С изумителна скромност Г. Кацаров нарича собствените си проучвания „моята статийка", като точка по точка посочва на опонента си Добруски, публикувал в изданието „Археологически известия на Народния музей в София" през 1907 г. статия за находките от Асклепиевия храм при Глава Панега, сериозните му пропуски, непознаване на автори като Poinssot и грешки в анализа на култа към божеството. Дори в най-кратките си отзиви той цитира най-новите публикации в чужбина - например статията на Ж. Сьор в Revue Archeologique, посветена на разкопките му в Никополис ад Иструм (Кацаров 1907а, 3-5) и прилага сравнителен палеографски анализ. Така, още от първите години на археологическите проучвания Г. Кацаров поставя на високо ниво писането на рецензии и научната критика изобщо.

Г. Кацаров има огромен принос за развитие на археологията и за издигане престижа ú като основна историческа дисциплина. Той е сред основателите на Софийското археологическо дружество и негов председател през твърде дълъг период на началното му укрепване - от 1908 до 1920 г. (Данов 1952, 15-16, Велковов 1991, 67 и сл.). Организатор е и на научното му издание „Известия на Българското археологическо дружество“. Заедно с Б. Филов полага основите и на Българския археологически институт, създаден на 21. 11. 1920 г. и признат със специален държавен закон през 1921 г. През 1917 г. Г. Кацаров пише статия, посветена на историята на Народния археологически музей, на неговата история и сбирки. В редица популярни статии той неизменно призовава за опазване на старините, за изучаване на древни езици и поставя акцент върху археологията като най-проспериращ клон на историческата наука. През 1942 г. като директор на Българския археологически институт Г. Кацаров дава едно изключително проникновено и същевременно важно за представяне достиженията на археологическата наука интервю пред журналист на в. „Слово“ (Маринов 1942, 4). Представен от автора в „неговото естествено убежище - Археологическия институт“, Г. Кацаров запознава аудиторията с нуждата от обучение на археолози-специалисти, тъй като по това време в музея нямало дори уредник. Акцентира на необходимостта от по-сериозен интерес към историческите паметници и тяхното опознаване и съхранение от специалисти. Твърде симптоматичен е жеста му към журналиста - показва му книжка от поредицата „Известия на Българския археологически институт“, наследник на основаното в началото на века Българско археологическо дружество и подробно разяснява субсидирането на институцията. Г. Кацаров се държи с изключително достолепие и като ръководител разяснява с гордост постиженията на българската археология. От направения преглед става ясно, че дори през бурна военна година като 1942 г. бюджетът на учреждението възлиза на сериозната за времето сума 450 хил. лева, а в края на 1938 г. в библиотеката му има 10257 книги.

Към този завиден библиотечен фонд, още приживе - от 1950 до края на 1951 г. той дарява на Археологическия институт личната си библиотека, съставена от 2274 общо тома, от които 2262 са книги, а 9 тома са периодика. Уникалните и богати библиотеки на Д. Дечев и Г. Кацаров са заведени като отделни фондове в библиотеката на Националния археологически институт и музей, и съставляват важна част от днешното ú богатство.

Цитирана литература:

Алексиев 2009: А. Алексиев. Открита е ръкописна книга на йеромонах Теодосий - игумен и епитроп на Рилския манастир от края на XVII - началото на XIX в. - Минало, 2009, 1, 5-7.

Александров 2000: Н. Александров. С Христос и Македония в сърцето. София, 2000.

Бобчев 1905: И. Бобчев. Христо Г. Данов. Живот и народно-просветителна дейност, София, 1905.

Ватев 1932: С. Ватев. Антропологическо изучаване на Ловчанско. - В: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. София, 1934, 88-106.

Велков 1991: В. Велков. Гаврил Кацаров. София, 1991.

Веселинов 2006: Д. Веселинов. История на обучението по френски език в България през Възраждането. София, 2006.

Геров 1958: Б. Геров. Академик Димитър Дечев. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, V-XIII.

Данов 1871: Х. Г. Данов. Защо не напредваме нравствено и вещественo? - Летоструй за 1871 г., 155-157.

Данов 1953: Х. М. Данов. Академик Г. И. Кацаров. Встъпителни думи. - В: Гаврил И. Кацаров. София, 1953, 11-22.

Димитров 1942: К. Димитров. Проф. Гаврил Кацаров. - В-к Литературен глас, 22 дек. 1942 г., № 615, 2-4.

Кацаров 1907: Г. Кацаров (рец.) Археологически известия на Народния музей в София. Ред. В. Доброуски, кн. I, София, 1907 г. - Периодично списание, 58, 1907, 1-5.

Кацаров 1907 а: Г. Кацаров (рец.) Nicopolis ad Istrum. - Периодично списание, 58, 1907, 5-6.

Книга за дарителите на Българската академия на науките 1937: Книга за дарителите на БАН, 1. София, 1937.

Маринов 1942: М. Маринов. Галерия на съвременни 93 културно-просветни дейци. Проф. д-р Гаврил Кацаров. - В-к Слово, бр. 6480 от 31 октомври 1942 г., 4.

Петкова 1987: Н. Петкова. Спомени. София, 1987.

Семов, Бакалов, Дойнов 2002: М. Семов, Г. Бакалов, Д. Дойнов. Будители народни. София, 2002.

Стаменова 2003: М. Стаменова. Формиране и развитие на археологическите институции в България (1869-1950). - Анали, 2003, 2, 15-90.

Мария Узунова

Президентът на Федерална република Германия Хорст Кьолер удостои проф. д.и.н. Васил Николов от Националния археологически институт и музей - БАН, президент на Хумболтовия съюз в България, с Ордена за заслуги на ФРГ, на лента. Орденът му се дава като признание за особените му заслуги за развитие на науката, както и на научните и политическите връзки на България с Федералната република. Отличието е връчено от посланика на Германия Н.Пр. Михаел Гайер на 18 юни 2009 г. с тържествен акт в Посолството на ФРГ в София.

Публикувани през 2006-2009 г. научни книги по археология на българските земи
Academic books on archaeology of Bulgaria published in 2006-2009

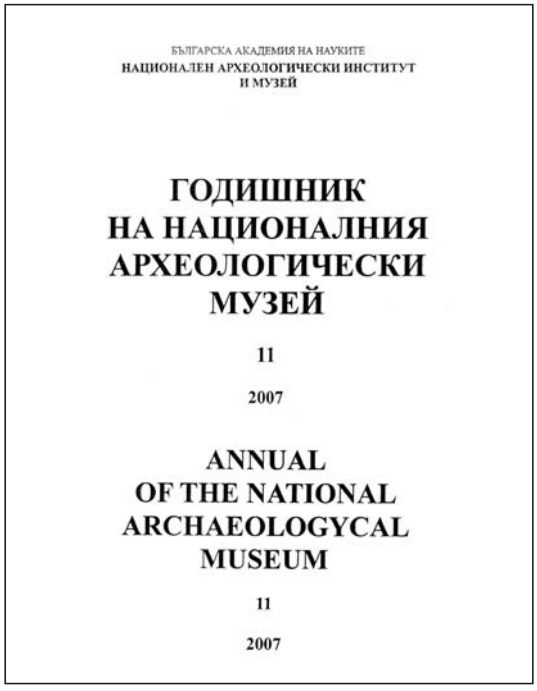

Годишник на Националния археологически музей, 11, 2007.
Annual of the National Archaeological Museum, 11, 2007.

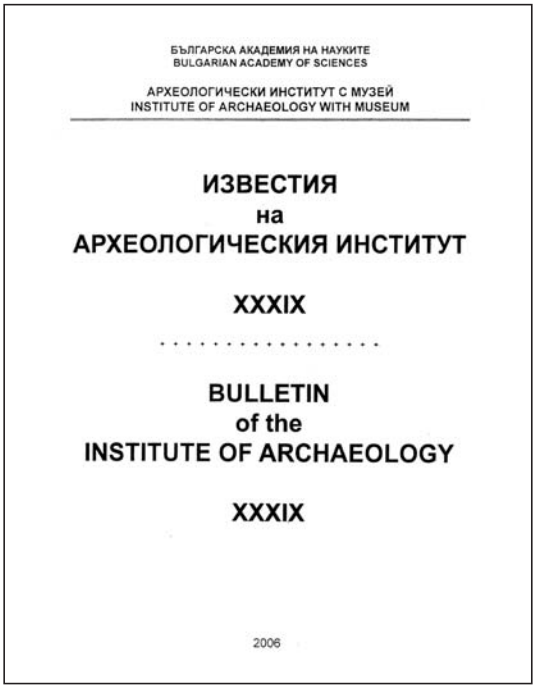

Известия на Археологическия институт, 39, 2006.
Bulletin of the Institute of Archaeology, 39, 2006.

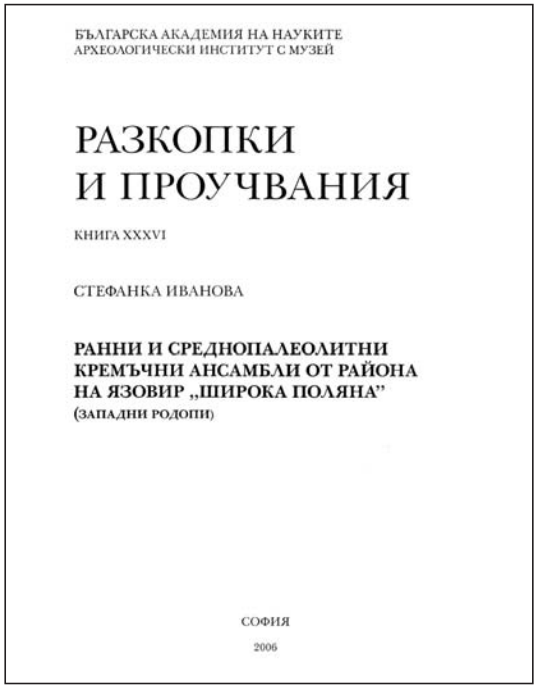

Стефанка Иванова. Ранни и среднопалеолитни кремъчни ансамбли от района на язовир „Широка поляна" (Западни Родопи). Разкопки и проучвания, книга 36, София, 2006.
Stefanka Ivanova. Early and middle Paleolithic flint assemblages from the area of Shiroka Polyana damp, Western Rhodopes mountain. (Razkopki i prouchvania, 36). (Excavations and Research, 34). Sofia, 2006.

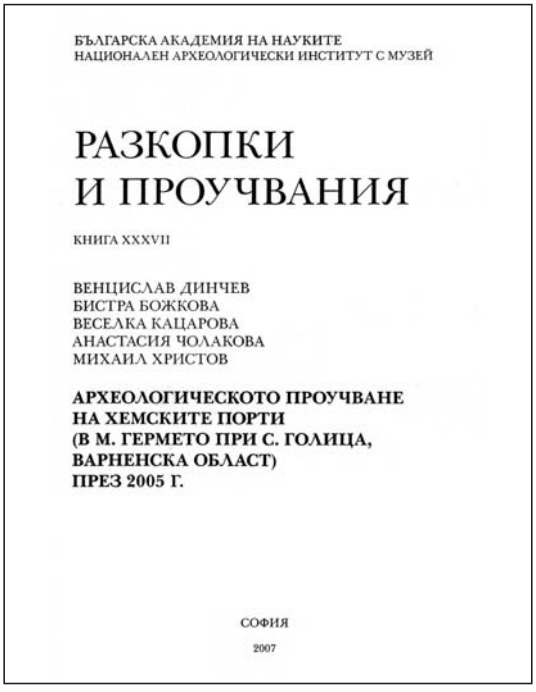

Венцислав Динчев, Бистра Божкова, Веселка Кацарова, Анастасия Чолакова, Михаил Христов. Археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област) през 2005 г. Разкопки и проучвания, книга 37, София, 2007.
Ventzislav Dinchev, Bistra Bojkova, Vesselka Kazakova, Anastassija Belivanova, Michael Hristov. Archaeological research of the Haemus Thores (Gormeto site, Golitsa village, Varna region) in 2005. (Razkopki i prouchvania, 37). (Excavations and Research, 37). Sofia, 2007.

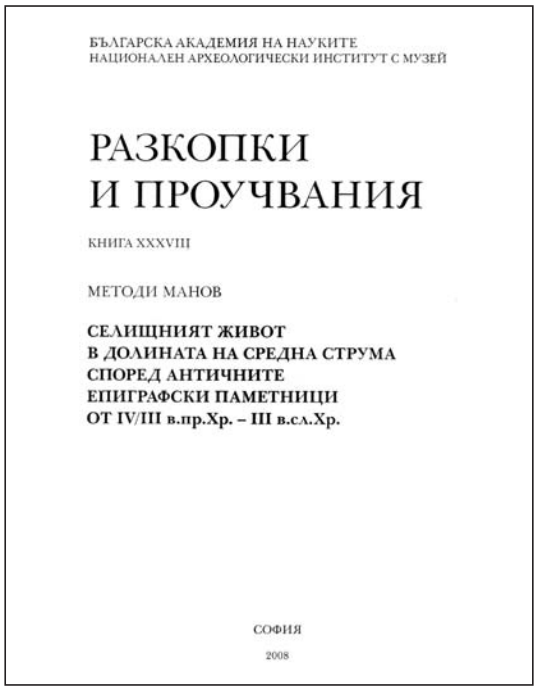
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

РАЗКОПКИ
И ПРОУЧВАНИЯ

КНИГА XXXVIII

МЕТОДИ МАНОВ

**СЕЛИЩНИЯТ ЖИВОТ
В ДОЛИНАТА НА СРЕДНА СТРУМА
СПОРЕД АНТИЧНИТЕ
ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ
ОТ IV/III в.пр.Хр. – III в.сл.Хр.**

СОФИЯ
2008

Методи Манов. Селищният живот в долината на Средна Струма според античните епиграфски паметници от IV/III в. пр. Хр. – III в. сл. Хр. Разкопки и проучвания, книга 38, София, 2008.
Metody Manov. Life in the settlements in the valley along the Struma (Strymon) river middle course according to 4 th/3 rd c. BC-AD 3 rd c. (Razkopki i prouchvania, 38). (Excavations and Research, 38). Sofia, 2008.

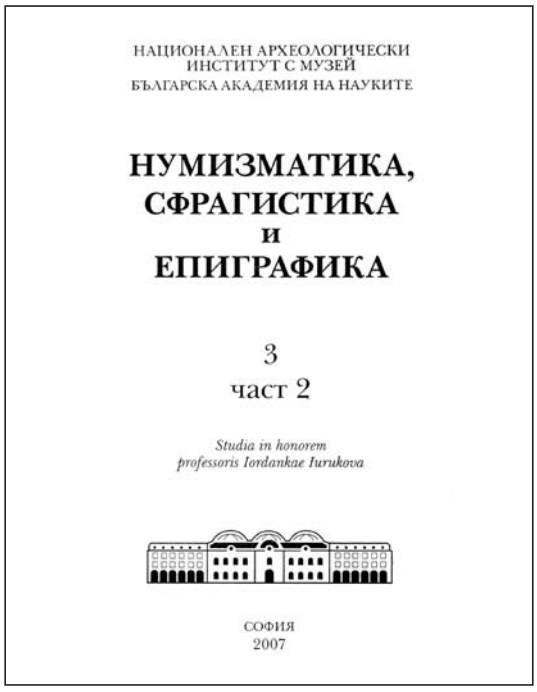
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

**НУМИЗМАТИКА,
СФРАГИСТИКА
и
ЕПИГРАФИКА**

3
част 2

*Studia in honorem
professoris Iordankae Iurukova*

СОФИЯ
2007

Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. 3, част 2. Studia in honorem Iordanka Iurukova. София, 2007.
Numismatica, sphragistica and epigraphica. 3, parth 2. Studia in honorem professoris Iordanka Iurukova. Sofia, 2007.

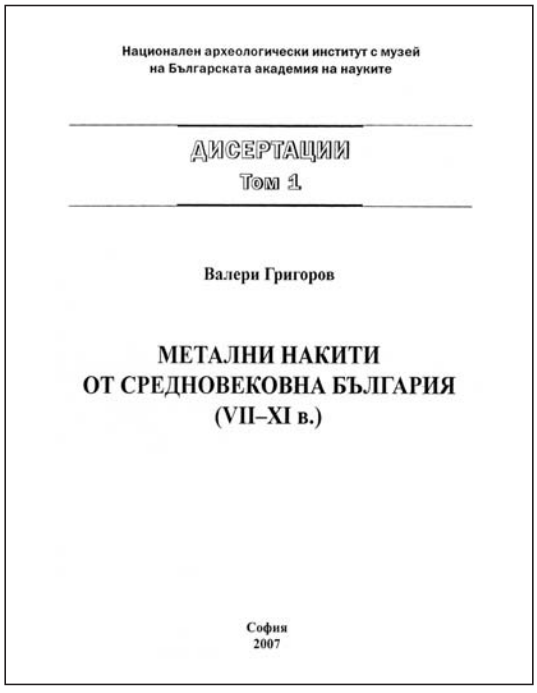
Национален археологически институт с музей
на Българската академия на науките

ДИСЕРТАЦИИ
Том 1

Валери Григоров

**МЕТАЛНИ НАКИТИ
ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
(VII–XI в.)**

София
2007

Валери Григоров. Метални накити от Средновековна България (VII-XI в.). София, 2007.
Valeri Grigorov. Metal jewelry from medieval Bulgaria (7 th-11 th C.). Sofia, 2007.

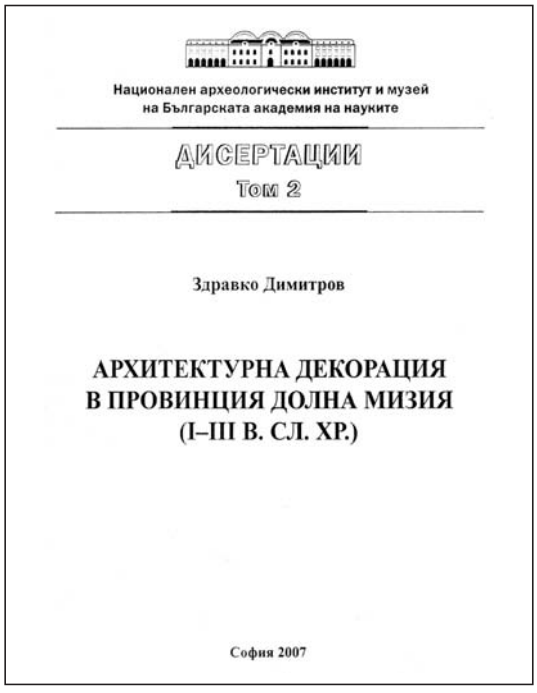
Национален археологически институт и музей
на Българската академия на науките

ДИСЕРТАЦИИ
Том 2

Здравко Димитров

**АРХИТЕКТУРНА ДЕКОРАЦИЯ
В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ
(I–III В. СЛ. ХР.)**

София 2007

Здравко Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I-III в. сл. Хр.). София, 2007.
Zdravko Dimitrov. Architectural decoration in province Lower Moesia (I-III C. AD).

Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008.
Archaeological Discoveries and Excavations 2007. Sofia, 2008.

Васил Николов, Красимир Ников (ред.). Древните цивилизации в българските земи. София, 2007.
Vassil Nikolov, Krasimir Nikov (Ed.). Ancient civilizations in the Bulgarian lands. Sofia, 2007.

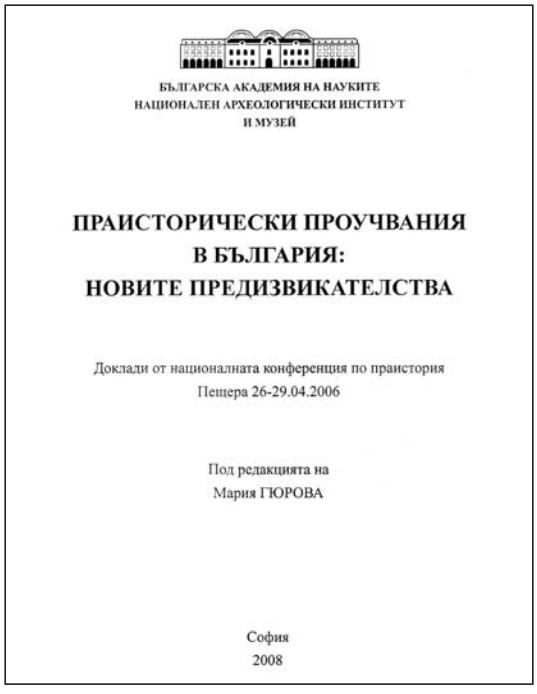

Мария Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. Доклади от националната конференция по праистория Пещера 26-29.04. 2006. София, 2008.
Maria Gurova (Ed.). Prehistoric research in Bulgaria: new challenges. Sofia, 2008.

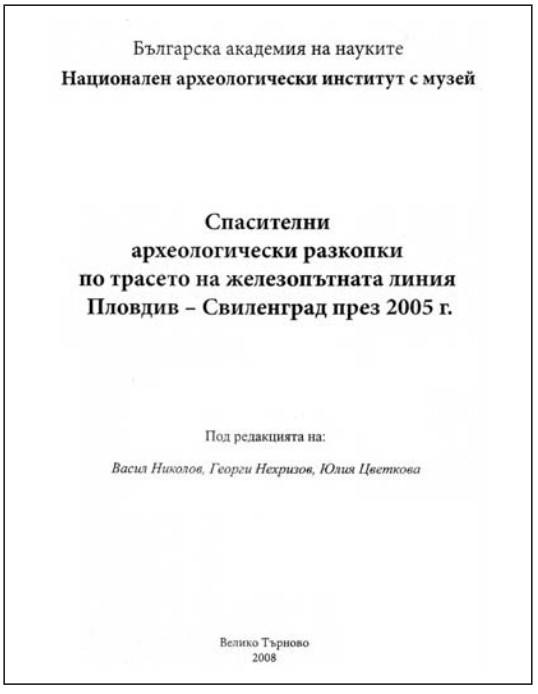
Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2005 г.
Под редакцията на:
Васил Николов, Георги Нехризов, Юлия Цветкова
Велико Търново
2008

Васил Николов, Георги Нехризов, Юлия Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008 г.
Vassil Nikolov, Georgi Nehrizov, Yulia Tsvetkova (Eds.). Archaeological rescue excavations in the Plovdiv-Svilengrad Railroad bed, 2005. Veliko Tarnovo, 2008.

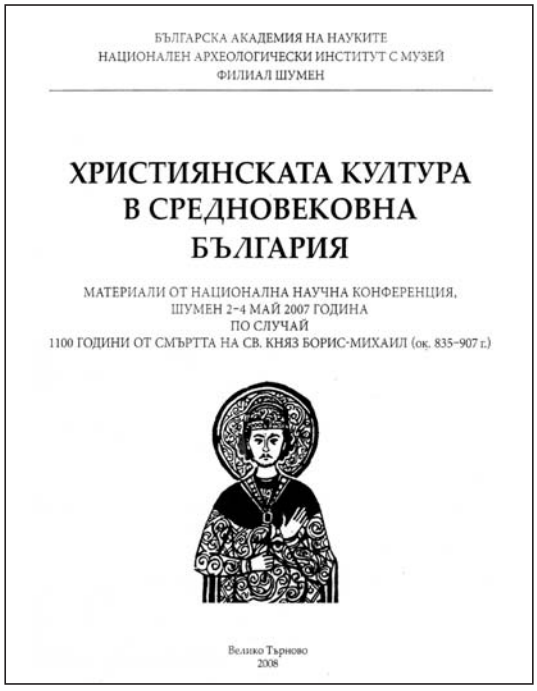

Павел Георгиев (ред.). Християнската култура в Средновековна България. Материали от национална научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година по случай 1100 години от смъртта на св. княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008.
Pavel Georgiev (ed.). Christian ъulture of nedieval Bulgaria. Studies on the occasion of the 1100th anniversary of the death of St. Boris-Michael, prince of Bulgaria (835-908). Veliko Tarnovo, 2008.

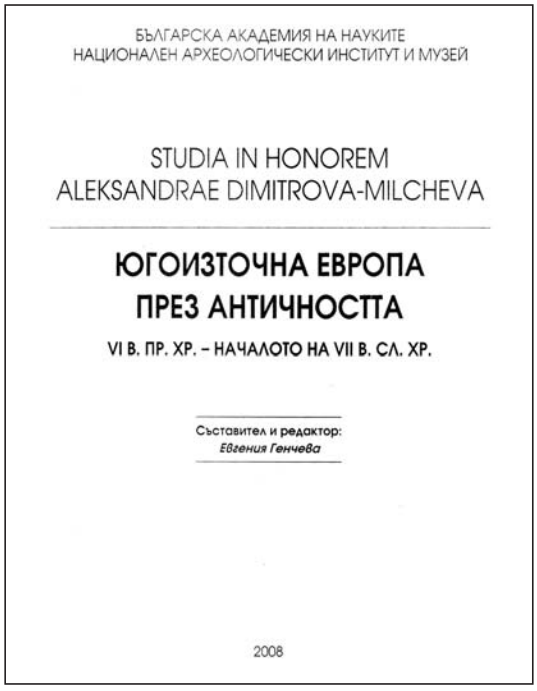

Евгения Генчева (съставител и ред.). Югоизточна Европа през Античността. VI в.. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva, София, 2008.
Evgenia Gencheva (complied and ed.). Southeastern Europe in the Antiquity 6 th century BC – early 7 th century AD. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva, Sofia, 2008.

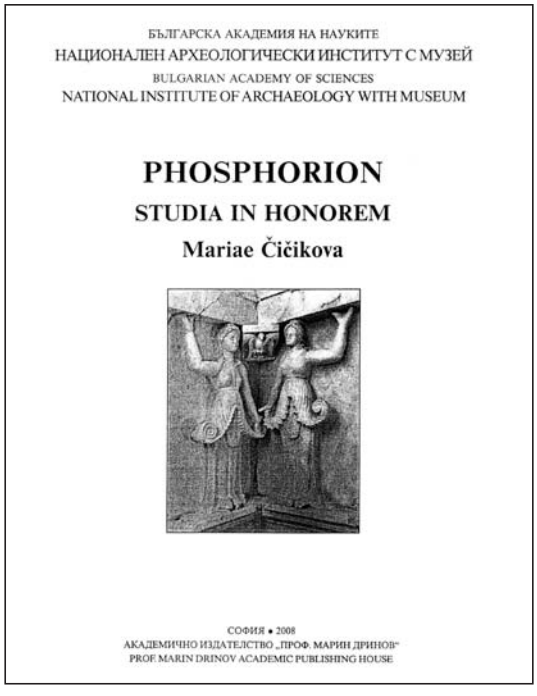

Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. Sofia, 2008.

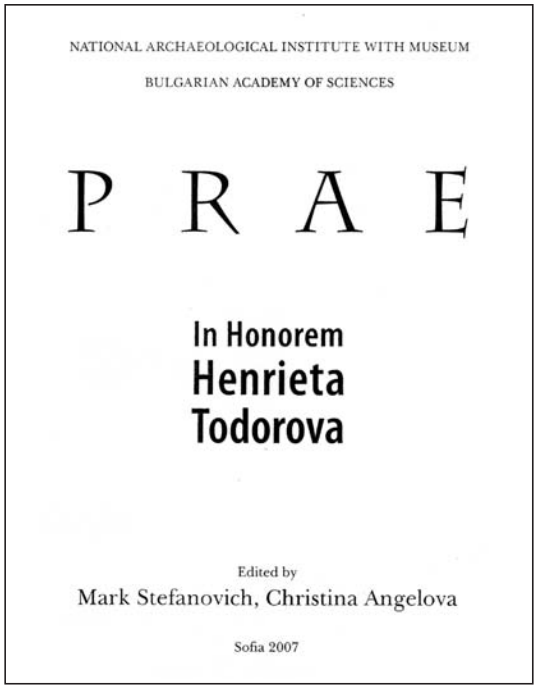

Mark Stefanovich, Ch. Angelova. (Ed.). PRAE. In honorem Henrieta Todorova. Sofia, 2007.

Васил Николов. Неолитни култови масички. София, 2007.
Vassil Nikolov. Neolithic altars. Sofia, 2007.

Vassil Nikolov. Kultur und Kunst des vorgeschichtlichen Thrakiens. Plovdiv, 2007.

Васил Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. София, 2008.
Vassil Nikolov (ed.). Provadia-Solnitsata. Prehistoric salt-producing center. The 2005-2007 excavation seasons. Sofia, 2008.

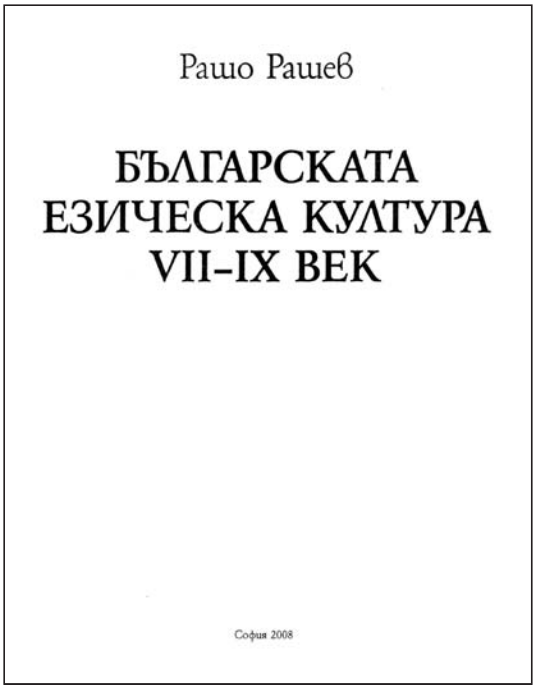

Рашо Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.
Rasho Rashev. The Bulgarian pagan culture. 7 th-9 th century. Sofia, 2008.

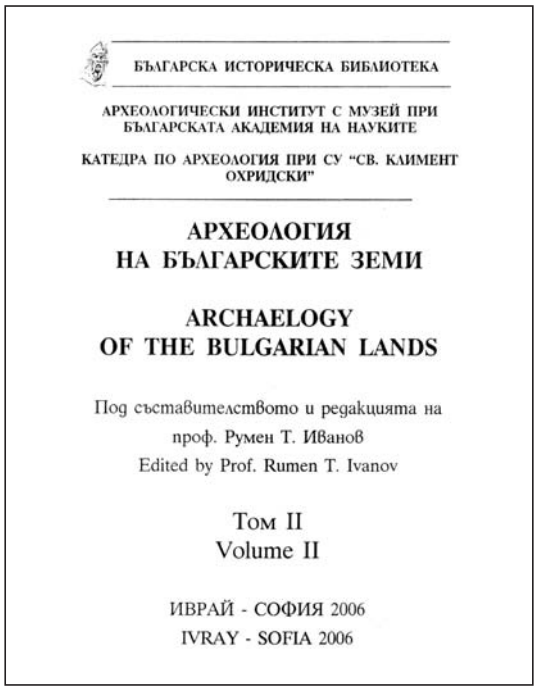
БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

КАТЕДРА ПО АРХЕОЛОГИЯ ПРИ СУ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

АРХЕОЛОГИЯ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

ARCHAELOGY
OF THE BULGARIAN LANDS

Под съставителството и редакцията на
проф. Румен Т. Иванов
Edited by Prof. Rumen T. Ivanov

Том II
Volume II

ИВРАЙ - СОФИЯ 2006
IVRAY - SOFIA 2006

Румен Иванов (ред. и съставител). Археология на българските земи. 2. София, 2006.
Roumen Ivanov (ed.). Archaeology in the Bulgarian lands. 2. Sofia, 2006.

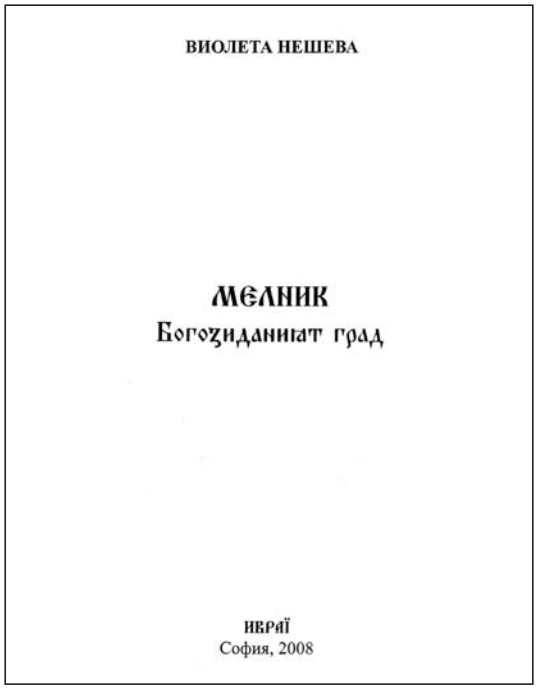
ВИОЛЕТА НЕШЕВА

МЕЛНИК
Богозиданият град

ИВРАЙ
София, 2008

Виолета Нешева. Мелник. Богозиданият град. София, 2008.
Violeta Nesheva. Melnik. God-masoned town. Sofia, 2008.

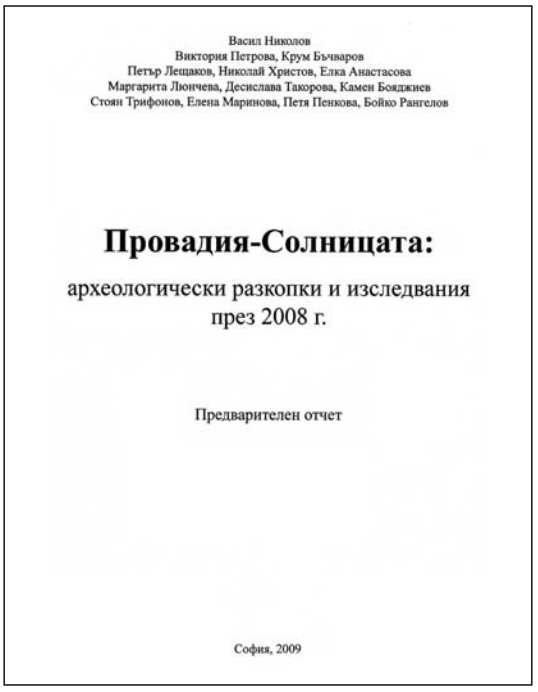
Васил Николов
Виктория Петрова, Крум Бъчваров
Петър Лещаков, Николай Христов, Елка Анастасова
Маргарита Люнчева, Десислава Такорова, Камен Бояджиев
Стоян Трифонов, Елена Маринова, Петя Пенкова, Бойко Рангелов

Провадия-Солницата:

археологически разкопки и изследвания
през 2008 г.

Предварителен отчет

София, 2009

Васил Николов, Виктория Петрова, Крум Бъчваров, Петър Лещаков, Николай Христов, Елка Анастасова, Маргарита Люнчева, Десислава Такорова, Камен Бояджиев, Стоян Трифонов, Елена Маринова, Петя Пенкова, Бойко Рангелов. Провадия-Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. София, 2009.
Vassil Nikolov, Viktoria Petrova, Krum Bacvarov, Petar Leshtakov, Nikolay Hristov, Elka Anastasova, Margarita Lyuncheva, Dessislava Takorova, Kamen Boyadzhiev, Stoyan Trifonov, Elena Marinova, Petya Penkova, Boyko Rangelov. Provadia-Solnitsata. Archaeological excavation and research, 2008. Preliminary Report. Sofia, 2009.